॥ श्रीः ॥

चरकसंहिताव्याख्या

(हरिश्चन्द्र कृता)

॥ चरकसंहिता व्याख्या ॥

स्वयम्भुवे प्राणभृतामन्तरात्मने
जगत्प्रदीपाय महद्धिमैषिणे ।
विवस्वते दीप्तसहस्ररश्मये
सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥
अलाय प्रोक्तमव

भिन्नकर्मविहितमप्यधिकं विरुद्धम्॥
अत्यर्थविस्तरसमासमहेतुकं वा
ग्रन्थेन यस्य वानि
लेषयुक्तमोजस्वि हेतुमदुदाहरणोपपन्नम्।
कार्यक्रमोपहितसङ्ग्रहसूत्रभाष्यं
योऽहष्टवांस्त्रिविधशिष्यहिताय तन्त्रम् ॥
त्यक्त्वा प्रसङ्गविषयं
परीक्ष्य खलु येन तदेव शास्त्रं
संज्ञांच न च शेषितोऽर्थः ।
लोकोपकार कविसत्तमाय
भक्त्या प्रणम्य महते चरकाय तस्मै ॥
वक्तुं इव प्रणष्टः
नैनहि वस्तु कथयेदपि तद्विशिष्टम् ॥
ओजस्विना नहि फल
पदार्थमातम् ।
श्रेष्ठास्त एव खलु ये श्रयमर्थमार्गः
प्राग्दर्शितः

मन्येपुनश्चराभिधातुमहं प्रवृत्तः ।

कार्याश्रिते खलु बुधैः प्रथमं प्र

कथं नु पश्येत ।

अर्थस्तमेव तु पुराणमुनि

जगतोऽस्याखिलस्य शस्त

र्थं बहिश्चावधृतः प्रतिपत्तिमूलं

चैकं हिताय

नमो ब्रह्म प्राजापत्याश्विशक्र भरद्वाजात्रेयाग्निवेशेभ्यः। इह खलु, प्राणिनां धर्मार्थकाममोक्षप्रयोजनापाद

मनःशरीरेन्द्रिया सा:। तेच धर्मादय:

सर्वत्र अज्ञानमूलायुर्वेदतत्त्वज्ञानं, विशेषणार्थ-

धीनं कस्मात केवलग्रन्थिकस्याभितन्त्रार्थ

यथावधू पिस्यात जानतः तन्त्राणि तमा

स्यात कस्य तन्त्रा वदल्पदोषा-

मन्तव्याः। कस्मादायुर्वेदाकुशलो भिषक कर्मणि विप्रतिपद्यते। विप्रतिपन्नश्च रोगो सरःप्राणानां हर्ता भवति। इत्थमभून नं

नुबन्धिनैकरूपाःसमभिप्लवन्तेदोषाः,

तस्मादिमानपायान पश्यतो जगदुपकारार्थः, बुद्धिमता

तन्त्रसद्भावविचारणीयन्ते

त्शरीरस्येति संप्रधारयाम:। तद्धयानेन स्वास्थ्यानुवृत्ति
न्चकुर्वता रोगांश्चानिघ्नता तन्त्यते धार्यते यस्य

श्रीमेतत् प्रतीबन्धत्वाच्च पदसूत्र वाक्य प्रकरणाध्याय
च्तुष्कस्थानां तत्तावयवानां तन्त्रसमुदायाच्च॥ अत्र
पदसमुदायस्सूत्रम्, सूत्रसमुदायो वाक्यम्, समुदाय:
प्रकरणम्, प्रकरणसमुदायोऽध्याय:, अध्यायसमुदायश्च-
तुष्क:, चतुष्कसमुदाय:स्थानम्, स्थानसमुदायस्तन्त्रं
स्यात्। विचारणो सूत्रप्रकरणयो: क इह विशेष इत्यस्ति
विशेष: एक एव इत्युवाच भद्रकाप्य इत्यारभ्य
यावद्रसचिकित्सा परिसमाप्ति:, ते तद्रसाधिकारिक-
मेकं प्रकरणं सूत्र सूत्राणीति तस्मिन् प्रभूतानि एकरस-
वादिनोऽन्यदन्यद्वीर्यरसाद न्यत्र रसवादिनो यावदा-
त्रेयस्य पठितिः तस्मात् सूत्रप्रकरणयोरन्यत्वं स्यत्तु
तन्त्रस्य युक्तयोऽधिकरणाद्याश्चत्वारिंशत्. व्याख्यानु
पञ्चदशप्रकारा सप्तविधा कल्पना एकविंशति रसाश्र-
या: सप्त त्यानि।
तद्दोषस्तु चतुर्दशयुक्तय स्तावदधिकरणम्। योगो हेत्व-
र्थ: उद्देश उपदेश: प्रदेशो निर्णयोऽर्थापत्ति र्वाक्यशेषं
प्रयोजनं प्रसङ्ग एषां तै नैकान्तो विपर्ययोऽपवर्ग:। पूर्व-
पक्षविधान मनुमत व्याख्यानम्, परिप्रश्नव्याकरणमतीता-
पेक्षण मनागतापेक्षण मसंशय: स्वसंज्ञक . . समुच्च-
योक्तानि दर्शनान्निर्वचनानि नियोगो विकल्प: प्रत्युत्सार
द्धार: संभवोऽप्युक्तानाभिधानं हेतुरिति।
तत्राधिकरणं नाम यन्निमित्त मधिकृत्य प्रवर्तते कर्तायथा,

दृश्यन्ते खलु सौम्य नक्षत्त ग्रह चन्द्र सूर्यानिलादीनां दिशांचाप्रकृति भूता इतु वैकारिका भावाश्च . न . रा दितो भूरपि च न यथा द्रव ' सवीर्य विपाक प्रभाव द्रूण . . दीनां प्रतिविधास्यन्ति किञ्चिद्योगाच्चानुकाय- तानि यथा तस्मात् प्रागूर्ध्वंप्र . भूमेर्विरसीभावा ऊर्ध्व . . साम्य भेषजानित्युक्ता। तस्मात् नक्षत्र ग्रहादि वि- कृति मुद्दिश्य भेषजोद्धारणक्रियां प्रत्याचार्य प्रवृत्तः उप- देशोयान्तेवासीना, अतवा विघ्न भूता यदारोगाः प्रादुर्भू- ताः तादिदं निमित्त मधिकृत्य जगदनुकम्पया महर्षिभिस्य- मायुर्वेद आगमः. एव मधिकरण व्याख्या वर्णयितव्या। योगोनाम योजना, ग्रन्थानां यथार्थ सूत्र भाष्य सूत्रयोः धृतिस्मृतिविभ्रंशः संप्राप्तिः कालकर्मणामिति सूत्रयि- त्वा भाष्य माह — "विषमाभिनिवेशोयो नित्यानित्ये हिता- हिते। श्रेयस्सम्बुद्धिविभ्रंशं" इत्येवमादि पञ्चलक्षणो वा योगः, प्रतिज्ञा हेतूदाहरण निगमनानि, तत्र प्रतिज्ञामात्र ज- श्चायं गर्भहेतुः मातरमृते गर्भानुपपत्ती दृष्टान्तः। यथा कूटाकार उपनयो यथानानाद्रव्य समुदायः तथा ग- र्भो निगमनत्न ' श्चादेवमेवावोचामः। मातृजश्चायं गर्भ इति किं सूत्र विग्रहणो दाहरण प्रत्युदाहरणो पसंहाराख्यं पञ्चविधं योगमिति . जीवित ' तथान्यतन्त्रोक्तं यदि- ह युज्यते सयोग इत्येके। हेत्वर्थोनाम यदन्य प्रस्तावा- भिहितं अर्थजातमन्यत्रापि तथैवापाद्यते, यथा समान- गुणाभ्या

धानुग्रहणं मधीते ततोऽवगम्यते नूनमयं पित्तश्लेष्म-

णो ... मक्रालानां समा तत

गुणाभ्यासं वृद्धिकारणमवृत्तीति येन सामान्यार्था-

भिधायी यः शब्दः दोषाणां रसादीनां च तमेव पठति

अन्यथास ... त

... [illegible] ...

... कार्यो गृह्यते, यथा द्रव्यं गुणाः कर्म सामान्यं विशेषः सम-

वायः ... द्रव्य ... पदेनैव केन बहवो-

र्थाः खादयो दिगन्ता विज्ञायन्ते, गुणा इत्यनेन पदेनैकेन शब्दा-

दयो गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयश्चादि गम्यन्ते। कर्मेत्य-

नेनोत्क्षेपणादीनि, सामान्यमित्यनेन सामान्यविशेषौ, द्रव्य-

त्वगुणत्वकर्मत्वादीनि प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणमस्ति, अस्त्य-

स्तु विशेषण एवापवृत्तिलक्षणत्वात्। समवायस्तु द्रव्यगुणकर्म-

... भगिवृत्तिर्यथासंभवं केचित्पुनः अभावं सप्त-

मपदार्थं चेति द्विविधमेव सर्वं ... सच्चासच्चेति नत्वेव तदस्मा-

... साधयाति, लक्षणानि देशानि ... स्य पदार्थव्याख्यानमेवा-

... [illegible] ... तल्लभो ... [illegible]

... [illegible] ...

ते निवारतः कार्यकारणमिद ... म्यत, ...

...

स तः प्रतिषेधः कार्यभावान्तरं भविष्यति, यत्र योजनमभिसन्धा-

... [illegible] ...

... [illegible] ...

... परायणम। निर्देशोनाम - विस्ता ... तस्यैव प्रकृतस्य

... [illegible] ...

कायं यथा ... व्यायामवमनविरेचनास्थापन-
सिरोविरेचनानि योगसन्धारणानशनाभिघात व्यवायोद्वेग-
शोणितातिक्रमजागरणविषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवि-
तेभ्यो वा वातः प्रकोपमापद्यते, एवमादि चान्यत् प्रतिव्या-
धि यदुक्तं कारणं स निर्देशः। एवं लिङ्गौषधे व्याख्यातव्ये।
अथवोद्देशः यथा "सामान्यं च विशेषं च गुणान्द्रव्याणि कर्म च।
निर्देशो यथा — सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणमिति,
एवमादि। अतिदेशो नाम - यत्प्रस्तुत्य किञ्चिदेवार्थजातं अनु-
क्तार्थसाधनार्थमन्यस्मादपि प्रत्येतव्यमिति। यथा "यच्चान्य-
दपि किञ्चित्स्यादनुक्तमिह पूजितम्। वृत्तं तदपि चात्रेयः सदै-
वाभ्यनुमन्यते।
अनया परिभाषया यत्किंचित्स्मृतिशास्त्र उपदिष्टमाचारजातं
सर्वं तदप्यनुष्ठेयमित्युपसंहृतं भवति। अथवा देशश्चात्र
श्लोकः, यत्किंचिद्दोषमासाद्य निर्हरति कायः, आहारजातं त-
त्सर्वमहितायोपकल्पयेत्। अथवा इदं चाप्यतिदेशार्थं
लक्षणं ग्रन्थसंश्रयम्। उपदेशो नाम प्रशासनम्, यथा "स्नेह-
मग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम्" स्वेदस्नेहः, स्वेदोपपन्नस्य
संशोधनमनन्तरमिति। अपदेशो नाम - यदाचार्यैः किंचिद-
र्थजातं प्रतिज्ञाय तस्य साधनार्थं हेतुमप्यादिशन्ति। यथा
वाताज्जलं जलाद्देशं देशात्कालं गरीयस्तरं विद्यादि-
ति प्रतिज्ञाय हेतुमाह — दुष्परिहरत्वाद्धेतोः दुष्परिहरान्
मोहे कालस्तथा प्रागेवौषधाधानात्संहारा भवन्त्योपकल्पनी-
याइत्युक्तम्। तत्कस्माद्धेतोः, उच्यते, यस्मात्सन्निकृष्टे काले
प्रादुर्भूतायामापदि सत्यविक्रियः क्रियेसुकरमाशु संहरण-
मौषधानां हेतुः,

प्रागुपकल्पनस्य. प्रदेशो नाम - अलबहुत्वादन्येसामर्थ्या-
नां कार्त्स्न्यें शक्य मभिधानं मत्वा पुत्लकमात्तं ब्रवीति -
यथा अन्नपानैकदेशोयमुक्त:, प्रागेव यौगिक:, तथाहिता-
हितावत्त्वमाकार विकाराणा मतो भूय: कर्मौषधानांच प्राधा-
न्यत: सानुबन्धाद्रव्याण्यनुव्याख्यास्याम:. तथोक्तम -
प्रदेशमात्र मेतावद्रष्टव्य मिह पठ्चितम् ।
एकदेश इत्यर्थ:। निर्णयो नाम - न निष्ठापनं.
तद्यथा - चतुष्पाद षोडशकलं भिषजामिति, भिषजो भा-
षते यदुक्तं पूर्वेऽध्याये षोडशकलमिति तद्भेषजं युक्तियु-
क्तमलमारोग्यायेति भगवानात्रेय:। तत्र प्रतिषेधो दृश्यते
ह्यातुरा: केचिदुपकारणवन्तंच परिचारकसम्पन्नेश्चेत्या-
रभ्य यावत्तस्माद्भेषजाव भेषजेनाविशेषं भवतीति मैत्रे-
य:। यस्य यदुत्तरं येह्यातुरा: केवलमभेषजाद्दते समुत्ति-
ष्ठन्त इत्यारभ्य यावत्तेषांन कुत्यतामयं भेषजसमु-
दाया: कान्ततमो भवत्येव,
यमर्थापत्तिर्नाम योन्येनार्थेनाभिधीयमानेनाभि-
धीयमानोऽर्थोऽभिहितवद्भि: ज्ञायते, यथा [illegible] भु
नवास्य कृतं [illegible] मित्येतावदभिहितमिदंतु ना-
भिहितमद्दिवा भुञ्जीमित्येत [illegible] दापद्यते [illegible]
हितम् प्रतिपद्धो नद्ध्यभ्यवहार: ततो
[illegible] स आपद्यते, [illegible] अभ्यवहार: सच [illegible]
[illegible] यस्मिन् काले [illegible] विधयो:-
वाक्यशेषो नाम - यस्मिन् सूत्रे पदसंस्कृतम्
[illegible] प्रवृत्तिहे-
तुभावानां निरोधे नास्ति कारणम्, अत्र प्रवृत्तिहेतुभावानां

अस्तीति वाक्यशेषः, इतरत्र शक्तिः इतस्ततोऽपि सलीलं गुणदोष-
प्रवृत्तये भवतीति वाक्यशेषः। यथावापि विकल्पो नत्वसाध्या-
नां नियतानां विकल्पना अस्तीति वा
सूत्रकाराः सूत्रान्तरेषु वाक्यशेषं स्थापयन्तीत्यत्र ब्रूमः —
तन्त्रधर्मोद्योतनार्थं तन्त्रधर्माः खल्विमे एव जातीयकास्तेच
तन्त्रप्रमाणे ता अवश्यमभिधेयतायेनन्याः तथाविधंचेमे
पादजातं शेषशेषयन्ति यभिधेयमाणमप्य तदेवोपपत्ति
श्रुते, नान्यदेवं लघुग्रन्थताच भवति, नचा व्यभिचारः
प्रयोजनानामयमर्थप्रेप्सु ते, तद्यथा कथं शरीरे धातूनां
वैषम्यं न भवतीति समानानां चानुबन्धः स्यादित्यर्थः क्रि-
यते, क्रियाप्रसङ्गो नाम पूर्वाभिहितस्य सतोऽर्थस्य केनचि-
त्सम्बन्धान्तरेण पुनरभिधानम् यथा तिप्रभावतो
दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमतियोग एव पुनःपुनश्चै-
तमेवार्थमाह — अत्युग्र शब्दश्रवणात् सर्वाणिधनव-
त्येवं प्रकारं स्यात्, केन पुनरिद मुपोद्घातेनागत मित्यत्र ब्रूमः —
कारणं वेदना किमित्यनेन तत्र प्रश्नोऽयं किं वेदनानां कार-
णमित्यत्र निवेशो पृष्टः पुनर्वसुरूपन्यस्तवान् सूत्रम —
"धृतिस्मृतिवि संप्राप्तिः कालकर्मणाम्। असात्म्यार्थ-
गमश्चेति ज्ञातव्यं दुःखहेतवः। तस्मात् सात्म्यार्थागम स्येयं
स्वीयाख्या कोऽसावसात्म्यानुचितोऽर्थागमस्त
शास्यात्, पुनरुक्तं च विद्यते, तत्र विशेषो यः पूर्वस्मिन्दृश्यते,
क इति, तत्रातिप्रभवतां दृश्यानामतिमात्रदर्शनातियोगः।
तत्र शक्यं किमसौ नाम दोषः स्यात्, प्रभावतामतिमात्रदर्श-
नादिहावश्य वक्तव्योऽयमुपोद्घातोऽङ्गनोर्थ इत्युक्त्वा तत्पुनरुक्त
दोषमप्यपरिहर्तु कामो विशेषमिमं प्रोक्तवान्।

इदमस्माभिर्निष्पाद्यते, दोषजातम्‌ "रसानां भक्ष्यते इति भास्वतामति दर्शनात्‌। कथाशक्येनाम ... ति भिन्नानां भवानि श्रवणा ... एवमादि। एकान्तो नाम — एकमेव पक्षः व्यभिचारेणाश्रयति नापरम्‌। तद्यथा निःशरीर दोषार्थे आगन्तु ... विषाग्निसम प्रहारादि समुत्थो मानसं पुनरिष्टस्यालाभाल्लाभस्यानिष्टस्योपजायते। अनेकान्तो नाम — अन्यतरपक्षानवधारणम्‌। यथायेवातुराः केवलं भेषजमृते म्रियन्ते नतेसर्वएव भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन्‌ नहि सर्वे व्याधयो भवन्तु, पथ ... स्याद्इत्येवमादि वाक्यमुदाहरणमपि।

पर्यायो नाम — व्यपदिष्टादि प्रदीपो व्याहरणम्‌, यथानिदानोक्तानि चास्य नोपशेरते तद्इति वातगुल्मे। अपवर्गोनाम — साकल्येनोत्कृष्टयोः पुनस्तदेकदेशापकर्ष नि, यथा न पर्युषित ... मित्तान्यत्र मांस ... शुष्कशाकफल भक्षेभ्यः इत्यविशेषेण पर्युषितानामादान प्रतिषेध्य मुत्सृज्य पुनस्तदेकदेश मुपकर्षति, अन्यत्र मांसहरित क शुष्कशाक फलभक्षेभ्य इति। यथावा सर्वं कटुकं वातग... ... वृष्यं चान्यत्र सर्वं कटुकमित्यविशेषेण सर्वं कटुकं निषिद्धं कृत्वा तदेकदेशस्य पुनरपि क ... करोति। पिप्पली ... विश्वभेषज ... पक्षेत्ति। पूर्वपक्षे नाम प्रतिज्ञातार्थ सन्दूषकं वाक्यं यथा नमत्स्या पयसा सहाभ्यवहरेदिति प्रति ... योयं तत्र प्रतिषिद्ध सर्वानेव मत्स्यान पयसा सात्म्याहारा दन्यत्रैकस्मा ... दीनि।

विधानंनाम — एनत्सूत्रकारं विधाय वर्णयन्ति, यथा — ... यनानि बोध्यन्ते, वृष्यै मांसाधिकैर्मलैरत्र वृष्येरिति,

तत्तत्कारणाभिप्रायं विज्ञाय केचिद् दुष्टैरिति पठन्ति। स्यादेतत्

कः पुनरसावभिप्राय इति, तदेतद् दुष्टैरित्येवासमं।

कथमिति, दुष्टाभ्यन्तरत्वाधानैर्दुष्टग्रहणात् तद्धानिर-

प्युपयुक्तवदीति मलवृद्धिं गुरुत्वेन, लाघवात् मलसंक्षयं ग-

लायनारत्न वृध्यै वृद्धये च, अत गुरुत्वेन मलाय नानामल:

वृद्धिर्गम्यते, लघुतया मलानां मलसंक्षयस्तदेव मियं प्र-

वृत्ती रसस्यैव कृता, पूर्वस्य मल निबाध्यन्ते, वृध्यै मी-

त्ताधिकैर्मलैः। आह यदेवं तेन यत्र भाष्ये तदनुरूप एव सू-

त्रविन्यासः कार्यो दुष्टैः व्यार्थेन पाठेन,

किञ्चापरं, यदा दुष्टशब्दो हानौ वृद्धौ च वर्तते, तेन दुष्टग्रह-

णाच्चेति ननु वृद्धिपरो भविष्यति, तेन

मात्राधिकग्रहणमनुकीर्तनीयम, उच्यते - अबुद्धिरेषा के-

न कारणेनेति दुष्टैर्मलैर्हि हीनाधिकैर्मलैर्वेत्येवं क्रियमा-

णो मात्राधिकशब्दे परित्यज्यमाने आचार्याभिप्रायेण वि-

वृतो भवेदयं, यथा सञ्चितो दोषः प्रकोपं कारणान्तरमपे-

क्षते, न हीनाहीनास्तु हानि समकालमेवाह कुर्वन्तीति,

उत वा मात्रादिग्रहणादेतद्परीत्यका वृद्ध्या मला

भवन्ति, तथैवानर्थाय जायन्ते वाल्प वृद्ध्या हीना:

स्वल्पयापि हान्येत्येष भावो नान्यथा शक्यं विकासयितुमृ-

ते पूर्वपाठात्। अन्येत्तु प्रकरण पूर्वं विधानं वर्जयन्ति।

यथा - रुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणां तथा कार्य-

कारणयोनिप्रभृतीनां, अनुमतं नाम - मतस्य प्रस्तु-

तस्यानुवारणम, यथा तस्य गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं

कर्म समानमित्येके परिहृष्टकर्मणो शल्यं हर्त्तापहरणमि-

त्येके। नह्यन्यतान्यतमस्य पर तंव्याकृतवा

यो . . परत्वाद्यथाप्रति-
षेधं कुर्यात् यथारसेषु, यथावाय ज्ञः पुरीषन्येषु चाध्याये-
षु व्याख्यानं नाम. यदस्माद्विशिष्ट बुद्धिगम्य यथा प्रथमे
समासमापिन्नः सर्वधातु कलुषीकृतः भेदभूतो भविष्य-
त्यव्यक्त विग्रहं पदसंहिता

संपद्यते पेश्यर्बुद्वात . पुरुषः स्त्रीषे.
श्री. अर्बुदं नपुंसका द्वारभ्य यावत्परिवृन्या वातासेरा निष्क्रा
मतीति। नद्युलमन्तर्वत्नी मा . गर्भस्य भावाद्धव्यानि
व्यञ्जक . ज्ञातुमिति. प्रश्नोनाम. अज्ञानस्यान्ते वासि-
नस्तत्वज्ञानार्थं . . प्रत्ययपयोगः। यथातु भगवदुल्लं-
घनं किं किञ्चि . बनीयाश्च। व्याकरणं नाम - तस्या-
र्थवर्णनम. यत्किंचिल्लाघव करं देह तं . स्मृतमित्येवमादि,
अतीतावेक्षणं नाम - यदतिक्रान्तमपेक्ष्य प्रस्तुतस्यसा-
धनं विधीयते, यथा . शापाद्भूताना .
चलाच्चरः दैवताश्रयं तत्त सर्वमौषध्यमिष्यते, तत्त नज्ञा-
यते, किन्तु, तद्दैव व्यपाश्रय मौषधं यदिसद्द सकलं प्रश-
स्यते, तदेतदतिक्रान्तमपेक्ष्य प्रसाध्यतेति . षणीयो-
क्तम। तत्त दैवव्यपाश्रय मनौषधानि मङ्गल बल्युपहार-
. नि(नी)यम प्रायश्चित्तोपवास . पातगमनादि,
यथावा - सा कु . नच्च शमनं न . बज्रादनन्तरम्
शीनं प्रशमयती त्यतातीतं कुटिल विधानमपेक्ष्यतत अन-
. दविस्तारा मित्येवमादि। अनागतावेक्षणं नाम.
यत्ताणा . तांविधिं प्रमाणपूर्वोऽर्थःसाध्यते. य .
द्विरेचनशता . विरेचनशतानि कल्पोक्तमौषधवि-
धानमपेक्ष्य साध्यते, यथावाष्टाङ्गस्यौषधस्योर्ध्व मशक्ता

पेक्षन्ते, संशयो नाम, साकाङ्क्षमनिश्चित वस्तु कं ज्ञानम. यथा

मातरं पितरं वान्ये · · न्यतेज · · कारणं स्वभाव

· · परानिर्माणम्, यदृच्छां च परे जनाः, तत पुनर्भवोस्ति

नास्तीति, अस्मिन विमर्शे योद्यर्थः अप्रत्यक्षा सर्वलोकस्य

बाम वचन प्रामाण्यान संप्रत्यक्ष पुनर्भवाख्यस्त आस्मिन

न्याप्त वचन प्रामाण्या द्वास्तित · · प्रति संप्रत्यय: स्यात

ते चाप्ता विपन्ना: केचि दस्तीति केचिन नास्तीति विवदन्ते,

तेषु को ग्राह्य: कस्य वचनं प्रमाणं भविष्यति · · पा

त्यन्यथाज्ञानं वक्ष्याति, तत्किमास्ति नास्तीत्यास्मिन वस्तुविज्ञा

नमश्चितमस्तीति · · कान्तेन नास्ते, तामा काङ्क्षति. तत

ना · · न्नो नास्तीत्या · · मध्य काङ्क्षति. स्वस्व संज्ञा नाम

यातन्त कार्ये स्व तन्त्रस्य व्यवहारार्थं प्रणीता · · न्ति,

परतन्त्रे पुनर्व्यवह्रियते, यथा मण्डशैत्य कषायेण अनुबन्ध-

स्वरान्त्यशोधर · · जीवितामिति, तथा मधुराणि ह्यलेक-

चित · · रक्तादयो धातव: रसा लवणवर्ज्या ·

· पाइति अस्त संज्ञा: कषायादय: किं पुनरासां संज्ञिन:

प · · प्रत्यय कृतार्थो भवतीत्युच्येत, लवणवर्ज्या:

रसा: संज्ञिन: कषायसंज्ञया हि रसा लवणवर्जिता: प्रत्यया-

न्ते, एवं प्रकारा · · नि तदनुमन्तव्यानि, ऊह्यान्या:,

यदनुप निबन्धन सन्दे स्वयं प्रज्ञाय · · च्चिवोपपद्यते।

यथा यद्य दुत्क्रमा · · पकर्षेद्य च्चानुत्क्रमापि ·

कर्म नैन ताद्दिद्यात, वर्गमपि वर्गे णोपसंसृजेदेकमेकेना

नेकेनेव समुच्चयेन · · दश्चेदश्च। यथेह वर्णांश्च स्वरं च

गन्धं च तथापेयं विलेप्याम कृतं च कृतं · · परं योनि

समुच्चिनोति, तथा · · श्च्यो द्वेश्च एकश्च भजेत।

क्रमात, वान्न विरिक्त देह: प्रधानमध्यावर शुद्धि शुद्ध इति,

निदर्शनं नाम यो दृष्टान्तो निदर्शितव्यं सूक्ष्मा · · ·

स्वधर्मसादृश्या दवगमयति, न तथाव, नाश कारणा भा-

वान्न भावानां नाश कारणं ज्ञायते, नित्यगस्यैव काल-

स्यात्यय कारणम। निर्वचनं नाम, यत्र विदुषा माविदुषांन

बुद्धि भेदेन प्रवृत्ते र्भवत्यैव मेतादिति। यथा कालाकाल-

मृत्यु मधिकृत्योक्त · · काले वर्षाति काले उत्प-

त्यकाले शीतमकाले शीतं काले पुष्पफलम काले पु-

ष्पफलं तस्मादुभयं ति काले प्र · · तकाले श्च तत्र

निदर्शन निर्वचनयोश्र्यं विशेष:। विद्वद्बुद्धि गम्य निदर्शि-

नं सर्वलोक प्रतीतं निदर्शनं कथमिति निरिवल · ·

श्वभिन्न मतिभि श्शक्य मिदं कथमानं वेदितु मयं का-

लो नित्यग:, अय मस्यात्ययो यथा चास्यात्यये हेतुर्नज्ञा-

यते। एव मभावो नाम उत्पन्न ध्वंस नाश कारणं नज्ञायते।

इदं तु कृषीवलैरपि विज्ञाय काले देवो वर्षत्यकाले

· · · शीत इत्येव मादि। नियोगो नामाव श्यानुन-

यो · शिष्टज्ञा · यत्तो चै भोज्य मतिस्थान मित्यारभ्य

यावद्भावा · तथान · · · त्वया · स्वेद मूर्ध्वपरीतेनापि

सत्ता पिण्डिकेषा विमोक्तव्या · आप्राणोच्छ्वासादित्यै

· · · · काविध्यं कल्पनमिदं वेदं वा करणीयम।

यथा तत्र पूर्वरूपज्वरादौ वाहितं लघ्वशन मपतर्पणं

वा तथा सारोदकं वाथ तुषोदकं वा, मधूदकं वा ति-

फला रसं वा। यास्मिन द्वयो · · विकल्पनीययो:

रव · · · · वा शब्द: पश्यते न

पूर्वस्मात्तत्र पूर्वावस्थादीय ... वेदितव्या । यथा पूर्वरू-
पकाले अव्यक्तलक्षणो दुर्बलत्वात् विकारः सुखच्छेद्यो
भवति, विस्पष्टलिङ्गस्तु लब्धो ... दत्वात् दुःखोपशम-
नीयो भवति, तद्वेद ... ज्ञान ... वा अत्रापि
... धित्वा दर्पण्या ज्यायो यस्मिंस्तु सारोदकं वा
तथा तुषोदकं वा त्रिफलारसं वा द्वयोरपि विकल्पनीय-
योरेवावस्थयोर्वाशब्द ... स्मिन् समानबलत्वात् प्रत्ये-
तव्या । विकल्पनाकृतं
यतो ... दर्शयन्तः परस्परतां निपातयन्ति, तद्यथा-
वायो ... चौरजसानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्वि-
धाः सो हि ... स्वत्यस्तत्समृत्ता निवृत्तिर्हेतवः तस्यो-
त्तरं हिरण्याक्ष पूर्विकाश्च पीयाश्च कारणं ह्यात्मा रजसः
स्मृतो नातीन्द्रियत्वे रसाहित ... रोगाः सप्राधिका इत्यु-
पपत्तिः । जन्तुं प्रविश्य ... नहि रसादात्मा निष्पन्नः
तथान्येपि शब्दस्पर्शरसगन्धजा विकारा दृष्टाः । उत्पादो
नाम ... क्रियपक्षान्न विशिष्टस्य यदनभिग्राह्यस्य
स्वपक्षस्योद्धारणम् यथा —

एषामेव हि भावानां सम्पत्सं जनयेन्नरम् ।
दोषा ... धीन् विविधान् समुदीरयेत् ॥

अभिग्राह्यं सर्वपक्षाविशिष्टं स्वपक्षमुद्धृतवान् ।
संभवो नाम — उपपत्तिः यद्यस्मिन्नुपपद्यते, अनुपदिष्टम-
पि यथा रोगमेकैकमेवं प्रकोपनमेवं योनिमित्यारभ्य यावदेव
वेदनमेवं शब्दस्पर्शमेवमुपद्रवमेवमादिः ... चमेवेदना-
दयो धर्माः सर्वामयेषु संदृश्यन्ते, यथा विष्णु ... ङ्गतिलतान-
कादिषु तस्मादेषां प्रक्षेपादीनां यद्येव ... नोपपद्यते ।

तत्तद्रव्यं वक्तव्यम् उत्क्रान्ताभिधानं नाम —

यत्सूत्रान्तरे पदमर्थक्रममनुच्चार्यान्तरान्तर वि॰ नि
कृत्वा पश्चात्तत्पदं पठति । यथा — अत ऊर्ध्वमन्नगुणान्
क्रमेणोपयुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रकृति भोजनमागच्छेत् ।
अत्रहोवमेव तान्यर्थे … तान्यानि पदानि । अत ऊर्ध्वं सप्तरा-
त्रेणानुगुणान् क्रमेणोपयुञ्जानः प्रकृतिभोजनमागच्छेदिति ।
येऽत्रिमां व्याख्यां कुर्वन्ति, पुनर्गुणान्यथोक्तानथैवं सायाह्न इ-
त्यारभ्य … च्च … त्ताव … वाति
सारवता भोजयेत् । एतान यथोक्तेन क्रमेणोपयुक्ता न सप्तरात्रे-
ण प्रकृतिभोजन … ति तेषां तावत्सप्तरात्रमेव न
पूर्यते. तथोदकलावणिकात् सर्वाहारोपयोगः क्रमाद्दसन्धु-
क्षितवल्लेनोपपन्नो जातवेदसा नशक्यः, सोऽदुमस्मात्पूर्वव्या-
ख्यायोगस्याधीयान स्यात् … नामेवमपराभिधानपरा-
भिधान जातिरनुगुणोनुपयुञ्जीतेति … गुणानां शुद्धा-
नां यत उपयोगः उच्यते, गुणसहचारित्वात् गुणे गुणवान्निर्दि-
ष्टान्नमुपयुञ्जानः क्रमेण … च्च … उत्तवान्न-
उपयुक्ता एवं … दमेव पठितम् । गुरुस्निग्ध
कठिनान् क्रमेण न सहते त्युच्यते — अत ऊर्ध्वं सप्तरात्रेण क्रमे-
ण प्रकृतिभोजनमागच्छेदित्येननैवेत … ह्युते संसर्गाहारा-
च्छेदमन्यमाहारमुपयुङ्क्ते, पूर्वमभिहितम्, गुर्वादीनामत्युप-
योगसिद्धं तस्मादे … किंचित् आया … शब्दोऽर्थः
कल्पयितुमन्नगुणान्क्रमेणोपयुञ्जानो गुर्वादीन्गुणानाह-
कथं गम्यते, अन्नगुणग्रहणेन गुर्वादयो गृह्यन्ते, न लघ्वादयः,
उच्यते यावतो संसर्जनकाले … ल्पादीनुपयुङ्क्ते, तयेच्छ-
यान्तो यस्योपयोगो नास्ति तत्कालं तस्येदं ग्रहणम् ;

क्रमग्र तानां गुर्वादीनां विरूक्षस्य सहसोप-
योगात् दोषं पश्यन् क्रमग्रहणं वक्ति, अन्यथा क्रमग्रह-
णे ऽस्ति प्रयोजन मुपयुञ्जानः समीकुर्वन्नित्यर्थः। कथं नस-
हसा क्रमेण समीकुर्वन् सहसा लाल प्रकृति भोजनमागच्छे-
त, यथावा विधानाद धाग्निना विना दशविध इत्येवमेव
पद न्यासः। हेतुरस्तु प्रमाणानि शास्त्रे हि हेतुर्नाम प्र-
त्यक्षमनुमानमापद्यं मैति ह्यमिति तत्राक्षमक्षं प्रत्यक्षं त-
स्य लक्षणं तत्र कारणैरोपदिष्टमात्मेन्द्रियमनो-
र्थानां सान्निकर्षात् प्रवर्तते यत्ते तदात्वे या बुद्धिः प्रत्य-
क्षं सानिरूक्ष्यत इति. आह - प्रमेयमपि प्रत्यक्षमित्युक्तम-
नेन, तद्यथा प्रत्यक्षं हि कालाहर गमन वचन कर्मणां
फलमुपलभ्यते उच्यते, नासिद्धमिदं तद्यथा.
अथ यद्वाधक प्रस्थादीना मनेन यवमुद्गमापानि लनिष्पा-
वव्रीहि प्रभृतयो धान्यविशेषा तद्वत्
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन यो ऽर्थः फलारम्भ प्रत्यक्ष मित्युच्यर्य-
ते, अनुमीयते ऽनेनेत्यनुमानम्, पश्चान्मीयत इत्यर्थः। अनु
शब्दो हि पश्चाद्वाची. तस्मात् पश्चादुच्य
रूक्माचार्येण त्रिविधमपि तत्प्रत्यक्षमा तद्भावे भावा-
त् तदभावे भावात् कथं कृतेति। यस्यैव हि चक्षुः प्रभृतिभिः
करणैः द्यो भावाः प्रसिद्धा भवन्ति, तस्यैव चक्षुषः प्रत्य-
क्षार्थाधिगमा दनुमानं प्रवर्तते. न जानुचिदहष्ट पूर्वेष्वर्थेषु-
उपमीयते ऽनेनेत्युपमानम्, उपसामीप्ये समयो वर्तमानो ऽर्थो ऽ-
नुमीयते ज्ञायत इत्यर्थः। सदृशात् वत्
स्य किंचिदासन्नतरमस्तीति कृत्वा तद्यथा भोगलययोर्दण्ड-
लाङ्गूलयोश्च - कथमिह कस्यचे

प्रत्यक्षो भयः सचो दुपेत्य: पुरस्तात्तं ग

सास्नालाङ्गूल हेतो यथा गौ स्तथा गवय इति स खलु प्र-
त्यक्षमपि तं गो सा द्भवस्यते बुद्ध्यापोह्य सास्नाला-
ङ्गूल एव केपि वाच्य: प्रवमभ नीति किंपुनर-
त्यभावइत्युच्यते, भावा नात्यन्त विसदृशानि
नथा शमेन न्येनान्यस्य सादृश्य मधिकृत्य प्रकाशनात्
ऐतिह्यं नामाप्तवचन मिति चेति च यद्वर्णयन्त्याप्ताः, उत्तराः
कुरवो रथ: स्यार्थान्तरेण समापन्नत्ता स्यात्, त
स्योपमानं खल्वसदृश मुपमानार्थे ति नवैतानि प्र-
त्यक्षादीनि प्रमाणानि विना शक्य: कश्चिदत्यर्थः, साधयितु-
मतो न खल्वपि सर्वास्मिन्नधिगमे सर्वं प्रमाणी क्रियते, नियत-
सर्वविषयाणि

प विषयोनाम मानादीना मेकदेशाप्रत्यक्ष मानव्यतिरे-
का षामत्यन्ता प्रत्यक्ष मानस्य नान्येषां प्रत्य-
क्षा प्रत्यक्षाप्तागमनस्य प्रत्यक्षादीनां प्रमेया: पुनरस्मि

भूतमनोबुद्धि बल वयोदेश कालाहार
प्रकृति विकार द्रव्य गुण वीर्य विपाक प्रभावाग्नि साम्य सार-
स्रोतो बन्ध मोक्षौ यथा संभवति, उत्पत्तिहेतु
भेषप्रकार विकल्पै न्येपि केच नास्मिन खूते स्यु:,
प्रमेया ह्येतदनुषङ्गिण एव, तस्माद्युक्तीनां शिरो भूतानि,
प्रमाणानि कस्मात् सर्वार्था रेवाधिगमा युक्तिशब्द:,
खलूपायवाची, तद्यथा- लोके वाचका भवन्ति, थं युक्ति
नरपतिमभिगन्तु मयमुपायोभि याइमे एताभि-
र्युक्तिभिर्युक्तं तन्त्र शब्दं शलभान्ते तन्त्रप्रणयने ह्येता

व्याख्यानु प्रत्यदशाविधा प्रकृता तां व्याकरिष्यामः।

तद्यथा - · करणार्थं कृद्ध्रफलाच्छेत · ·

न्यास प्रयोजनानुलोम प्रातिलोम सूत्र समयुजाख्या इतिपि-

ण्डव्याख्याना मथ संक्षेपत स्तन्त्राध्याय चतुष्कप्रकरणसू-

त्राणां यदन्वाख्या · · · द्रियमतेन बुद्धिचेष्टादी-

नां विकृति लक्षणैरुपलभ्यते निमित्तैरित्यनेन सूत्रेण कृत्स्न-

मरिष्टस्थानं समासतः उपसंगृहीतम्, तथा यथा ... ते त-

योनिदानानि · · · · · अथवा प्रकर्षादबली-

यांसो चानुबध्न · · तदाविकारादिभि र्निवृत्ति र्भवति

चिराब्दाभि र्निवर्तते · · · · तनवो वा भवन्ति, यथो-

क्त सर्वालिङ्गावा विपर्यये तु विपरीता इति सर्वविकार ·

· · · तथानिरुक्तम्, तन्त्राणां तन्त्रः स्थान मर्थप्रति ·

· धिकृत्यायम्, अध्यायो नाम संज्ञा प्रतिष्ठितेति पदम् व्या-

ख्यानाम् - यत्पदानां परस्परतो विच्छेद · त्वोच्चारणम्,

पदार्थ व्याख्यान · · र्थसद्भावविवरणं तदेतद्द्वय-

मध्यायो दीर्घजीवीती यमध्यायं व्याख्यास्याम इतिहस्माह

भगवानात्रेय इत्यतेव सन्दर्शितम् । अधिकरण ·

· · वस्तु प्रकृतमपेक्ष्य तदनु - · · निन्दितब-

स्वाधिकारानुषङ्गेणातिस्थूलकृशयो र्हेतुलक्षणचिकित्सा

व्याख्या · · · नायथा, वा वात · कलज्ञानानुषङ्गे-

णबाह्य व्याध्यात्मक · · कस्यच वायोः कुपिता:

कुपितस्य व्या · · किमिति · · वनाना करणमधि-

करणस्य सूक्तं व्याख्यायाभ्येति · इमे · यामोधिकरणो-

हि नक्षत्र ग्रहादि विकृतिनिमित्त मधिकृत्य

न्यत्र भेषजोद्धरणकृतो ततः स · देव यावद्भवति, -

भेषजं तु व्याख्यानं व्याख्यातु मशेषेण प्रवृत्त इत्येष इति प्र-

करणं व्याख्यान मस्मिन्नर्थे सूत्रे प्रकृतेनाप्रकृतम्. स्या-

द्याश्चत्वारः कर्णरोगा इत्यारभ्य यावच्चत्वा वमन्ये

व्याख्याताः अत्र समान दोषतया. समानं सङ्क्षेपताच

व्याख्याः एवं प्रकृते रप्रकृतिरसाध्यते.

यो सूत्रेवा तत्वेन वर्णनं भावस्य क्रियते. तद्यथा प्रकृतिरुच्य-

ते. स्वभावो यस्स पुनराहार द्रव्याणां स्वाभाविका

णयोगा तद्यथा माष मुद्गयो नाम यत्तलेशोक्ता-

नामविस्पष्टानामप्रकरणसूत्रे वार्थानां यत्नादुद्भावनम्. यथा-

अनश निर्देशे वनस्पतिसत्वानुकारेणेत्याहुः-

न्वाचेतनस्य सत्वानुकरण मुपपद्यते, सात्तिहि सत्वे चैतन्य-

सारभूतामित्यर्थः। स्वमतं य मानि तस्मि-

न्नेवं स्वमतेङ्ग भावेना वर्णयति. यथा रसे युक्तायां साध्या-

यो मनिश्चितानीव भवति, वस्तुतानि महाद्भिरेव रस इत्युवाच-

भद्रकाव्य इत्यारभ्य यावद्रस ङ्गरव्येया रसा

मानेषु स्वमत मात्रेयो रसे यत्तावात्त्वं सारभूत मुपक्षि-

प्तवान् च रसा इत्यास्मिश्च स्वमतेऽङ्ग भूतानि परमः

तान्यङ्ग भावे निमित्त भावेनेत्यर्थौ यत्कृतवां स्तस्य योनि-

रुदकं तयो भावात साधारणत्वंयावत्त

परिसंख्येय मपुन क्षामाश्रयाणामिति. उ क. व्याख्या

नाम यस्मिन सूत्रे निदर्शनी भूतान्यन्यान्युदाहरणानि

तत्रात स्तत रस थापृथिव्यादिषु महाभूत संज्ञास्था-

पिताचार्येण महाभूतानि योनिरापः क्षितिस्थस्तथा.

रसादिषु धातुसंज्ञानिर्देशीता यथा - "धातूनां शोणिताद्या-

नां गुरुविद्याद्ययोक्तताम्। धातवश्च धातव प्रदूष-

तत्रेदं विचार्यते — किं खलु महाभूतान्यपि खादीनि धातुसं
वन्त्येवेति वक्तव्यम्, तत्र प्रामाण्यात् खादयश्चे
दना ... तयः पुरुष स्मृतः। षड्धातुजस्तु पुरुषो रो
गाः षड्धातुजास्तथा। षड्धातवः समुदिताः लोक इति
संज्ञा लभ ... दिग्धस्य तन्त्रादुच्छिद्योच्छिद्यसा
धनान्युपनेयानि. व्याख्यानाम यस्मिन्नधिकरणे व
र्तमानेन प्रकृतेन प्रकृतेनाधिकरणार्थेन सम्बन्धमभि
समीक्ष्य ... स्यार्थउच्यते - यथा ... चार्ये ज्वरादि
दक्षा मिथ्योपचरिता सकाल मृत्युन्पश्यामः। ज्वरंचोक्त
मपेक्ष्याहाग्निवेश्यः किन्नु खलु भगवन् ज्वरितेभ्यः पानी
यमुष्णं पय ... भिः ... मबन्धमत्र ...
र्थव्याख्या समुपनेया. प्रयोजनव्याख्यानां यत्सूत्र मभिधीय
मानसार्थस्य ... तिरिक्त स्यान्यस्यार्थस्य निवृत्तीनि
मित्त भाव मुपग ... ति. यथापुन ... वन्तोहि
लोके भागविशेषाः, तावन्तः पुरुषा यावन्तः पुरुषास्तावन्तो
लोका इत्यारभ्य यावद्यथा कृतयुगमेवं बाल्यं यथात्रेता
तथा यावनं यथा द्वापरे ... म्येवं वार्धक्यं यथायु
गान्तास्तथा मरणमिति. न ह्यनेन सूत्रेणारब्धेन किंचि
... पहारा दृश्यते, यथा लोक पुरुष सामान्य दर्शनानि
मित्त भूता ... स्योत्तर कालं सत्या बुद्धिर्जायत इति नोक्तं
स्यात्, तस्मादनेन प्रयोजनेनेदं लोक पुरुष सामान्यव्या
ख्यान प्रवृत्तं कं वैव मग्निवेश स्सर्व लोकमात्मनात्मानंच स
र्वलोक ... समनुपश्यतः सत्यबुद्धिरुत्पद्यते, यदीहि तं
सत्य बुद्धयुत्पादनिमित्तं लोक पुरुष सामान्यस्याभिधेयकं

सूत्रं नोपेक्षितः भविष्यन्नोत्पत्स्यतासावपि तथाविद्धनि-
मित्त भावादि नैमित्तिकस्य कुलो भावः। अनुलोमस्य व्या-
ख्यानाम्, तेनैवानुक्रमेण सूत्रे क अर्थानिबन्धनानि. तेनै-
वानुक्रमेणभाष्ये व्यच्याभिधीयन्ते। यथाप्रकृतिकरणः
संयोग राश्यादीनुपयोक्तृ ... त्वान् सूत्रयित्वा भाष्य-
मकरोत्। तत्र प्रकृतिरुच्यते, स्वभाव एवमादि, तथा
करणकार्ययोन्यादीन् सूत्रयित्वा भाष्यं प्रणीतं।
कारणं भिषगित्युक्रमग्र एवमादि प्रातिलोमव्याख्या-
नाया नुपूर्व्या सूत्रे अभियुक्तोऽर्थस्तामानुपूर्वीं व्युत्क्रम्या-
र्थस्य भाष्यमुच्चारयति - यथा - त्यागाद्विषमहेतूनां
समानां चोपसेवनात्। विषमानानुबध्नाति जायन्ते धात-
वस्समाः। विषमहेतुत्यागस्य सम ...
चेतस्यच ... र्ध्वकमं प्रणीतं ... क्रमभेदंच
कृतवान्. सर्वक्रिमीणां मपकर्षण मवादितः ... कार्यं
ततः प्रकृतिविधानानन्तरं निदानोक्तानां भावानाम-
नुपसेवनं मता प्रतिलोम व्याख्याने प्रयो ... ...
भ्यामुप ... ... धीकृत्य पश्चात् भूत एव संशोधायि-
ष्यामीति क्षीरादिभिरसायं प्रातरुपपादयेत। समीरणा-
र्थंचैवा क्रिमीणां कोष्ठाभिसमीरणार्थंचैव क्रिमीणां,
कोष्ठाभिरणार्थंच, अतो निदानवर्जनमादौ नोपाहृतम्।
निदानोपचितानां ... वार्थेतं प्रयोग ... पश्यतः
सूत्रसमव्याख्यानाम यत्र प्रागुद्दिष्टे तत्सूत्रस्यापि न
तुल्यमभिधीयते, यथा ऋत्वानुपूर्वी शिशिरादि शरत्पर्य-
वसाना पठित्वा, तेनैव क्रमेण चयप्रकोप शमाः श्लेष्मादी-
नां समुपपद्यन्ते, तेनैव क्रमेण संशोधनमुक्तवान्,

मभ्रकाले ... एवार्षिक मुनिष्ठे तस्मात्कथिवल्प्रवल्
यथानुपूर्व्या च यादृशो धीमान्तथैवानुपूर्व्या संशोधनं
तत्कथमिति चयप्रकोप प्रशमाः पित्तापित्तादीनां यथा
क्रमं भवत्येकैकः षट्सु कालेषु भागादि स्थिते न तेषु
ताद्दिवा ... कृष्य हैमन्तिक दोषचयं वसन्ते प्रवाहयेत्
ग्रैष्मिक मभ्रकाले ... घनात्यये वार्षिक मेवमिदं क
तेन्यमासीत। वार्षिकं घनात्यये हैमान्तिकं वसन्ते ग्रैष्मि-
कमभ्रकाले इत्युच्यते. इदमेवाहि सूत्रं क्रम भेदेन पश्य-
ति कथं करोति, हेमन्तादिषु श्लेष्मादिषु वाच्येष्वन्यता
विचार्याचार्येणैनेव क्रमेण संशोधनक्रम मुक्तवान्।
माधवः प्रथमे मासि नभस्य प्रथमे पुनः।
नभस्य प्रथमे चापि वाहयद्दोषसञ्चयम्।
तत्र यदनेन क्रमेण चयादीन् पठन्ति. वर्षास्वौषधयो जा-
यन्ते. तास्तारुणा ... श्चाम्लं पच्यन्ते. तस्मात्पित्तं चीयते.
कफं चैवानुबध्यैवागम सूत्रमपि : आध्मान दुर्बले देहे :
: न्ता भवति दुर्बलः। सवर्षास्वित्यादि तत्राम्लकारित्वं
न्याश्चान्तिहानिश्च वर्षाकालानिषिक्त न तो वर्षाध्यधी-
तवान्।
केचिदनेमतमाविज्ञाय परिहारं क्रुवन्ति, एवं दो : मानाद-
र्थमेतदभिहितं ... एवं स एवासौ भविष्यति, सच
क्रमस्य भेदः तस्माद्यथोक्तं पूर्ववदधीयान ... एतत्प्रयो-
जनं दर्शनकालश्रुतावपि तस्यप्रयोगस्य वशा ...
ध्यानारव्ये स्निग्धाम्ललवण रसादेवं सूत्रं समवेक्ष्य भा-
व्यं सूत्र समाख्याख्या कथ्यते।

ध्वजव्याख्यानाम ध्वजमात्रं सूत्रस्यार्थ कृत्वास :
. . स्थाविपरीत गुणैर्देशमात्राकालोपपादि-
तैर्भैषजैर्निवर्तन्ते, विकारास्सा : : सम्मताइत्यत्र
विपरीत . . भगवान . . विपरीतस्तस्य स्थापयि-
तव्यम, सतिह्य विपरीते विपरीतामिति . तच्चाविप-
रीतं सामान्यं स्थाप्यते, तच्च द्रव्यं गुणः कर्मच वृद्धिका-
रणम, विपर्यय: विशेष: सोऽपि द्रव्य गुण कर्मारव्यो ह्रास-
कारणं तस्य वृद्धिह्रास कारण मेतावेति द्वे शारीराणां
सर्व . . . शरीरं व्याकरणीयं तत्र शरीरं नाम-
चेतनाधिष्ठान भूतं विकार समुदायात्मकं समयोगवा-
हि, तत्र चेतन आत्मा तदनुपङ्गेण तद्धर्म स्सकलो व्या-
रव्यापनीय:, तथापञ्च भावोत्पत्ति वचनीये समुदायेन
स . . इति तस्य लक्षणं समुदाहरणीयम . :
. . स्थानेनात्तिविध: शेषो योग: आविकार्य: स
तु योग: कस्येत्यनेनोपक्रमेण . . नि
विपरीतगुणैरिति गुणोपेक्षानेन गुणोन्यन क्षणोप-
धेया: सार्थागुणादयो बुद्धिप्रयत्नान्ता: परादय इति,
अथ कोऽय . . इति तस्यलक्षणं समुदाहरणीयम ।
समवा . . . स्मिन समवाय द्रव्य इति द्रव्य लक्ष-
णतन्त्रार्थ: शक्यो वक्तुमी तयाप्नि ध्वतु विधोऽयुपपाद्य: ।
का . . . वत्वरं संज्ञा षट्सु त्रऋतुषु
त्वनुपङ्गञ्च तद्विधानं कृत्स्नं रसप्रादुर्भावो रसाचिन्तया-
च तदुत्पत्तिहेतु . लक्षण्य वीर्यविपाकप्रभावा वर्ण-
यितव्या स्तथा यास्मि . . . त्यति वा तथा य-
स्मिन य द्रव्यकर्मपर्याप्तं [illegible]

खल्वयमर्थो योजितै . . . न्पनीभि वान्विता

ब्रूमः। एवमेतत्, किन्तु यद्ययमेव केवलं योजितैरित्यभि

प्रायो भविष्यता, नान्विदमेवावक्ष्यन्, मात्राकालादि

योजितैरेवं पुष्टतरोऽर्थः कल्पिष्यते, कथमिति यो-

जितग्रहणात्तावद्योऽभिप्रेतोऽर्थः सर्वाभिव्यक्तिर्भविष्यति

आदिग्रहणात्तु वय . . स्सात्म्य प्रकृतिबलश-

रीराहारादयोऽपि अव . . द्वि . यास्यन्ति, सोऽयमाचार्यो

लाघवात् एतेनाभिधानेन समुपा . . रित्यनेनार्थः,

दैतं दर्शयाम्बभूव, देशादि योजितैश्च सद्यः कल्पितैश्च

स्वरसादिभि . . . भि सर्वकल्पना सर्वत्र सम-

र्थो दृश्यते, यथा ज्वरे वातजे वा तद् . शीतकषायस्व-

रसो वा सर्वेषु रसाधिष्ठानत्वात् दोषाणां ज्वरादिभि-

र्निवर्तकानां मनेश्च स्वरस्थानास्निग्धत्वात् स्वरसस्य च

गुरु . . च्छीतस्पर्शत्वाच्चैतस्य चामप्रदोषकरं चा तथा

ज्वरस्यापरिचारक इति तदभावाच्चानुपशान्तिरेवास्य

स्यादित्यतोनेक शीतस्वरस कल्पादिना प्रयोगः। आचार्य-

दर्शितोऽत्र श्लोकः :-

न यावदग्निः पचति दोषान्धातून् समाग्निना।

नवा स्त्रवान्ति . . वी . तापज्वर वर्धतिमानवः।

नचैतेषां तथा लाघवोपपत्तिः। यथाश्रुतस्य शीतपा . वादी-

नां भैषज्यैरिति भेषजानुबन्धेन यावद्भेषजमुपयुज्यते,

तत्सर्वं प्रदर्शयितव्यम्। तत् द्विविधम्। स्वस्थास्योद्रक्त

मातस्य च रोगनुत्तत्र स्वस्थो . . रं रसायनव्याधिक-

रणी स्वस्थवृत्तिकरं च यदुक्तं तद्भेषजमाग्नेय सौम्य वायव्यादि

प्रयाविधं वाच्य मार्तस्यात्तुरो रोगमसकलं चीकीत्सतं समा-
सतस्तु षडुपक्रमाः पञ्च कर्माणिच त्रिविवर्तन्ते, त्रिविधं नि-
वर्तन्ते, इति · · · · · · · · · · -मन्चार्थदर्शि-
चिकित्सा विग्रहणं कृत मन्य थावर्तन्त इत्येवं वक्तव्यो भवेदिति
केचिदिहनिर्वर्तन्ते, · विकाराक · · या · · विकार इति
ध्यार · · · · · रोगेण संज्ञा हेतुलक्षण कर्मस्था-
न प्रमाणादयो · · · · क्याः साध्य लक्षणं
लक्षणं साध्य इति कृच्छ्र साध्ययाप्यप त्याख्येयानां वक्तव्य-
मेव वा · · · · तिसप्तविधा कल्पनेत्युक्तम् तद्यथा प्रधान-
गुणलेशो शीतविभव भक्त्या · · · ख्या तत्र प्रधानकल्पना
नाम — प्रधानस्य कल्पना प्रधानेन वा कल्पना प्रधानकल्प-
ना तत्र प्रधानस्य कल्पनानाम यथा — सर्पिःस्नेहयतिक्षीरं
जीवति मधु सन्दधातित्यत्र गवां क्षीर सर्पिषी प्रकृष्टगुण-
त्वात् मधुच माक्षिकम् प्रधानत्वात् प्रधानेनतु कल्पना,
यथा तैलम्: तैलं वा तैलमेव कृत्वो देक्ष्याः सर्वत्र तैलप्राधा-
न्यात् यथा वा गोरसो नाम स द्रुगौनवमः परिकीर्तितः।
नतु गवामेवात्र रसः केवलो ह्युपदिष्टा माहिष्यजानिरस्तेप्र-
धानेनमपि · · तरसा निरुक्ताः प्राधान्येनतु कल्पनाव्य-
पदेशः इत्यर्थः गुणकल्पनानाम येनधर्मेण · · र्थः पर्यप्र-
प्रयोजने नियुज्यमानो भवति तेन धर्मेण युक्तोऽसावगुणोपि
सनगुण इति कल्प्येत, यथा बहुना - तत्र योग्यत्व मनेक-
विध कल्पना सम्पद्येति चतुर्थो यद्द्रव्याणां गुणउच्यते -
नत्वाहि योऽसावनेक · · विदः स्वरादिकल्पाख्यो ऽनेन जातु-
चिद्गुणो भवितु मर्हतीति व्यवस्था · · प्राप्तं खलु द्रव्यमेतत्
बहुभिर्योगैरुपेतस्यास्य · सा · गुणा भवति · यत्र नियते

उ। कम्पनादे ... लाघवादीन्

पाण्यो र्गुणांश्चापि विमर्शया ३५ ।

कंपनादिप्रने यस्मिन्पाण्यो वैस्ति पणयते कार्यो-

त्सम्यगर्थैन भवन:, तस्मात्केषांस्तु परमे स्याते गुणत: कल्प्यते,

यथा - स्नेहगुणा इति उपरि सूत्र भाष्ये कर्मण्यपि गुण कल्प-

नाम करोति, घृतं पित्तानिलहर मित्यारभ्य यावन्माविशे-

षतो सस्थानं च चयकृत स्नेहेनहीति यथा सूत्रेषु उष्ण-

त्तीक्ष्णमित्यारभ्य यावद्दीपनीयं विप्पक्वंन्च कृमिघ्नं चोपदि-

श्यते, कफात्पित्तमधो भाग इत्यारभ्य गुणसङ्ग्रह इति.

यथावा - तृप्तिराहार गुणानामिति सर्वेषा प्रशंसां गुण इ-

ति वदन्ति, लोक कल्पना नाम - अनुपदिष्टस्यापि : कण

न्ये यत्किंचित्सूत्रावयवं परिगृह्यार्थ: कल्प्यते, यथानय-

नन्ते किंचित्कालमृत्यो रकाल मृत्येर्वा लक्षणं प्रणीतं तत्तु

लेशत उपनीयते, यदिहि नियतकाल मायुरिष्टमु-

पपद्यते, सर्वं हि भिपग्भेषजप्रयोजनमस्मिन्नि द्विपश्च ये

रोगा: सर्व एवैते बाधन्त्या स्सम्पत्तेन इत्यत्र द्विपश्चेति

शब्दा यान्ये नान्यस्माच्छ्लोकात्पूर्वाण्यरिष्टानि यानिचोत्त-

राणि तानि सर्वाण्येव समुच्चिनोति, रसान्तरीति- कालमृ-

त्युरिष्ट:, इतररस समवर्तं कथितै जानीयाच्छिन्द्य इति स्वाभि-

प्राय विदरणार्थ मुपन्यस्तवान, सगुणोपपन्नोवा ध्रियमाणोप-

श्याक लेश्न प्रमाण क्षयात देहावसाने गच्छति, तस्यच स्व-

प्रमाणक्षये सङ्ग पूर्वरूपाण्युत्पद्यन्ते, भेदाश्च कल्पानि,

तथा नियतायुष: स्वप्रमाणक्षये त्वरिष्टेत्यानि यथाच - सएव

द्वाराधिष्ठितत्वाद्विषम पथादपथादक्षचक्र प्रसङ्गात्

इत्यारभ्य यावदन्तराण्यसलगापद्यते, अनुत्पन्ने षु पूर्वरूपे-
षु तथा अनियतायुषा विना रिष्टोत्पत्तौ प्राण निरुध्यन्ते.
आह — यदि पुनरनियतायुषो रिष्टप्रादुर्भावपूर्वकर्म-
मरणं कल्प्यते, कथं स्याद्दोषः स्यात्. उच्यते. यद्यप्य-
नियतायुरुत्पन्ने सांवत्सरिके मासिके वारिष्टे
हुभग्रहे भू निरन्तर मासादयाति निरन्त-
रं प्रसहिष्यति. अनियतायुषोऽपि धर्म सम्य-
गुपचारादायुष्यानुनिवृत्ति विषम हेतूपचारान्मृत्युः
सथाह्यनियतायुषोऽधिकृत्य रसायनान्युपदिष्टानि
तदुपयोगाद्धयं बहून्यपि वर्षशतानि वर्तन्ते. नियता-
युषस्तु न वर्षशतात्परेणास्मिन युगे जीवितमुपपद्यते.
आह — इदं तर्हि विरोधस्यैति वाक्यं यद्यनियतायुषो विना
रिष्टं कल्प्यते, मरणं मरणं नापि तन्नास्ति, यन्नारिष्टपुर-
स्सरं उच्यते. नियतायुषोऽभ्यधिकृत्य. तदुक्तम. नतन्मर-
णं, नियतायुषो यत्नारिष्ट पुरस्सरं रथस्यैव विनाशो भेद-
शकलोत्पत्तिरिति, अविशेषो काइ संभवान्न प्रतिपत्ति
त्वरन्तु पुष्पस्तु व्यक्त केशश्मश्रु नखादि कल्पनाप्रसा-
धनादिवद्वा. इङ्गित कल्पनानाम. अकथयं स्तन्त्रकारो.
यावदर्थं दर्शयति, भावतो यथा - सर्वविधारस्थानारब्ध-
स्तन्त्रोऽस्मिन्नुक्तः कर्णाट पाठेन प्रश्लेषाद्वगम्य-
ते. पदाद्यानन्तपो यत्नाइत्यने, भवतेरूप ग्रहः उपकरणानि
पर्ये तीनि कृषिपाशुपाल्य वाणिज्य राजोप-
सेवा इत्यनेन वार्ता शास्त्रोपसन्दर्शनं देवगोब्राह्मण गु-
रुवृद्ध सिद्धाचार्य वेदेवमादिना स्मृते रध्याहार,
धर्मार्थकाममोक्षाणां हितानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने

प्रयोक्तव्यमित्यर्थः। विद्योपयोगः नाविच्छिन्नस्वरं नावार्थ-
तपदं नातिदूरं नातिविलम्बं नात्युच्चै ~~[illegible]~~ नातिनीचैः स्व-
रैरध्ययन दित्यध्ययनशिक्षाविरोधः द्रव्याणां कल्प
विधानोपदेशात् कल्पः अनवयातिमशब्दमकष्टशब्द-
मित्यनेन व्याकरणोपदेशः पथ्यं नपितन्त्राणां तन्त्र
मिति निरुक्तसंग्रहणम्। पुष्य हस्त श्रावणाश्वयुजानामन्यतमे-
न नक्षत्रेण योगमुपगते, तथा करणे मुहूर्ते नागबलामूलान्यु-
द्धरेदिति ज्योतिष्टोमयज्ञोपावर्तनमिति यत्पदमात्रमात्रस्य
ग्रन्थस्योपदेशात् स्वच्छन्दो विचित्रसंप्रवेशः। यथा बहुविध-
मिदं मुक्तमर्थजातं तथा दीर्घं जीवितमन्विच्छन् तथा बृहच्छ-
रीरं गिरिवरसार मेवमादि सामान्यादीनामुपनिबद्धात् न कौ-
वरोधः पादमार्गः पादाभिधानाच्च हेतुशास्त्रनिगमनं विक्षे-
पकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्ययः, यथा तेषां स्वभावोप-
रमः सदेत्यनेन बौद्धं प्रवचनमुपाहितमिति लोकदोषः नो:
मुमुक्षुरिति मोक्षमार्गः सन्दर्शनमेवादि चान्य
मात्र माचार्याभिप्रायस्य सूचकमपीक्ष्य योजयितव्यम्-
विभक्ताविभक्तकल्पनानाम - संक्षेपोक्तस्यार्थस्य सतोऽय-
स्य विभुत्वं तल्लक्ष्यते तस्य विस्तरः कल्प्यते, यथा हेतुलिङ्गौ-
षधज्ञानमित्येतानि त्रीणि पदानि सूत्राणि समानतेः एतद्
वच्च विस्तार्यमाणं कृत्स्नं तन्त्रं भवत्येत यत्पदं शास्त्रं याव-
द्धेतुव्याधीनां प्रेरणमेकोवा नेषां वा विनास्वास्थ्यानुव-
र्तेर्वा तथा लक्षणं स्वस्थानां चामयिनां चेति भाक्तकल्पना
नाम - यत्तदीति कल्प्यते, उपचारमात्रेण यथा - आयुर्वेदोऽमृता-
नामिति। आज्ञाकल्पनानाम - यस्य हेतुरनुष्ठाने शक्यतेऽर्थस्या-
स्मादिधेरभिधातुं केवलमाप्तवचनं प्रमाणीकृत्यानुभूयते,

यथानुच्छिद्य तृणं न भूमिं लिखेत्, एतस्मादिति, बहु-
रमिन् शक्यते हेतु राविदेक कर्तुं कल्पनं करणमनुष्ठानमित्य-
र्थः, एकाविंशति शल्य इत्युक्तम्, तत्रैव वक्ष्यमाण [illegible]
[illegible]याः आदिलोपादयः स्वनाभिप्रेयमिति, तद्यथा आदि-
लोपेन मध्यलोपेनान्तलोपेनोभयलोपेनादिमध्यान्तलो-
पेनोपधालोपेन वर्णोपजननेन [illegible] नतत्ताशी-
र्लतनन [illegible] याप्रकृतेन समानतन्त्रप्रत्ययेन हेतुहैतु
कर्मेण कार्यकारणकर्मधिन विपर्यासि शब्दान्तरेण प्र-
त्ययधर्मेणोपनयेन संभवेनेति, तत्रादिलोपो यथा-
"अभ्यङ्गाच्छादनस्नानग्राम्यानूपोदकारसौ" इत्यत्र सलोपः,
अथवा चयप्रकोपप्रशमाः प्रचयप्रचयप्रशमाइति, सचा-
चार्यस्याभिप्रायम्, उत्तरयोः प्रकोपप्रशमयोः समप्राधान्या-
त् प्रशब्दस्य प्रशब्द प्रकर्षणाच्च, शारदि श्लेष्मणोऽनुबन्धः,
प्रदर्शितो भवति, वसन्ते वातपित्तयोः वर्षासु पित्तश्लेष्म-
णोः, प्रकर्षवाची प्रशब्दः शरदि पित्तप्रकर्षेण कुप्यत्यतः
श्लेष्मा।
एवं यथार्थं भवं श्लेष्मादिषु वसन्तादिषु मध्यलोपो यथा-
"आदिग्धविद्धमक्लिष्टं वयस्थं सात्म्यचारिणाम्" अत्र वि-
षादिग्धमित्ययमर्थो वाच्यः, विषशब्दप्रलोपं कृत्वा,
अन्तलोपो यथा- सर्वस्तोऽपि वीतमारुता इत्यत्रैव शब्द-
लोपः, सर्वोऽपि वीतमारुताइवेत्यत्रार्थः निवाच्यः स्यादनु-
वर्तो धातुस्नेह वर्ज्यं स्ववातिलक्षौति प्रशब्दो, तत्र लुप्तो
द्रष्टव्यः। उभयलोपस्तु आदिमध्यलोपो यथा- रसभेदा-
धिकारे षड्रसे लवणातिक्त कषायाम्ल लवण कटुकाति-
क्तकषाया इत्यादि मध्यरस्य च मधुरस्य मध्यस्य लवणस्य

लोपः, आद्यन्तलोपो यथा – अम्ललवणकटुकातिक्ताः, अत्राद्यस्य मधुरस्यान्त्यस्य कषायस्य च लोपः। मध्यान्तलोपो यथा – मधुरलवणकटुकातिक्ताः, अत्र मध्यस्यान्त्यस्य कषायस्य च लोपः, आदिमध्यान्तलोपो यथा – द्विरसैनि, "उक्तमम्लकटुकाम्ललवणातिक्त इत्यत्राद्यस्य च मधुरस्य मध्यस्य लवणस्यान्त्ययोश्च तिक्तकषाययोर्लोपः। उपधालोपो यथा – पञ्चरसेन मधुराम्ललवणकटुककषाया इत्यत्रोपान्त्यस्य तिक्तस्य लोपः। अन्त्यात्पूर्वो भाव उपधासंज्ञेत्युक्तम्। अत्राच्च कषायात्तिक्तः पूर्व इति वर्णलोपजनने   यत्रानुक्तो ग्रन्थे वर्णः आचार्येण पश्चात् व्याख्याकाल उपजातीर्थो विधीयते।

यथानिरात्तं यावद्दद्यात् पञ्चाहं पञ्चाहं वापि सर्पिषा तत्स्नेहेति संयुक्तं वा वर्णाः उपजन्यन्ते, ऋषिक्लिष्टं च नाम यदृषिभिः ऋषिपुत्रैर्वा असमाहितमनस्त्वादशक्त्या वा वर्णान्यत्वं कृतोच्चारितं किंचिदेव पदजातं तत्प्रत्ययात् प्रसिद्धं तथैव लोके प्रयुज्यते। यथा- लोम रोमं पुरोडाशं पुरोडाश एवमादि। तन्त्रशीलो नाम – यत्सूत्रकारान् शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं स्वयमेव सन्देहान् प्रवर्त्य पुनर्व्युदस्यन्ति, यथा संशयश्चात्र कथं भविष्यामः, इत्यत्र श्रुत्वा नवेति स्वयमेवोत्पाद्य सन्देहमुत्तरत्र पुनर्निवारयन् आत्मा मातुः पितुर्वा यस्मादपत्यं च यदीति सञ्चरेत्त एवमादि।

तन्त्रसंज्ञानां यत् कस्मिंश्चिदर्थे सन्देये व्याख्यायमाने स्वतन्त्रोक्तितोदमुदाहरणम्, तत्र प्रधान   नार्थमुपादीयते, नवज्वरे दिवास्वप्नो नाभ्यङ्गो न च मैथुनम्* इत्यत्र स्वरसादेः

× शीतजलं व्यायामं कषायांश्च विवर्जयेत्॥

प्रत्याविधस्य कषायस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति, आह- किं भोः
स्वरसादयस्त्वपि कल्पनास्वस्ति कषायशब्दः, श्रुतशीतः पा
कषायश्चेति. तथान्येषां च शीतानां यथालाभमौषधा
नां कषायं कारयेत्। ततो मा भूत् कल्पनाप्रतिषेधः प्रत्ये-
कदेशः प्रतिषेधः, अतो विहितवान् यः कषायः कषायस्तु
सवर्ज्यस्तरुणे ज्वरे कषायद्रव्यैः हरीतक्यादिभिः यः कषा
य इति कथं वासो गम्यते। नायं कल्पनाप्रतिषेधो द्रव्यैकदे-
शप्रतिषेधः यथोपपत्तिः नवज्वरे मद्योक्तं पैत्तिके वाथ
शीतलम्. तिक्तकैः श्रुतमिति प्रकृते तत्र प्रकृतं नाम प्रस्तु
तं यथा क्षारः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलादि कण्टका इत्यत्र
विशिष्य क्षीरशब्देऽभिहिते- प्रकृतमौद्भिदं गणमभिस-
मीक्ष्य स्नुह्यर्कादीनामेव क्षीरमिति निश्चयः. नभ
दीनामेव क्षीरमिति॥ समान तन्त्र प्रत्ययो नाम, यत्राध्यस्य
कस्यचिदेवार्थस्य साधनायानुपलभ्यमाने स्वतन्त्रप्रत्यये
समानेभ्यस्तन्त्रेभ्यः प्रत्ययो विधीयते. समानेभ्य इति भि-
षक्तन्त्रेभ्यः प्रत्यय इति। उदाहरणं यथा- तिः पक्षस्य के
शश्मश्रुरोमनखं संहारयेत्. तत्र मासं पक्ष इति वर्णयन्ति,
तत्र सा .. तिः केशादीनां हरणं कर्तव्यम्. आह - कथं नाम
मासः पक्षो भविष्यति, यथा तु पक्षदार्शोऽर्धमास इति
प्रवृत्तिस्मार्ति न तत्रान्येन (कल्पनेन पक्षः आह- एवं सति
अतिप्रसङ्गः संप्रपद्यते. संवत्सरस्य पक्षः षण्मासास्ता-
भ्यां वत्सरतं .. पनत्वस्यां च कल्पनायां संवत्सरेणात्र
केशादिसंहारं कथं वा ज्ञेयमेवं कथं .. भूतेषु प्रीतिमवादि-
ष यं कथं नियम्येत)
प्रवृत्तिः किंचिद .. वचनायेगमर्थं प्रत्यायितार इति,

उच्यते, तथैवार्धमासः पक्ष इति कल्पते, पतिताभ्यां ताभ्यां मासत्वमिति कृत्वा पक्षो यथा ह्याभ्यामर्धमासाभ्यां मासत्वं पतत्येवमृतौ ऋतुत्वं चाभ्यां मासाभ्यां पतितस्तन्मासः । तेनैव कल्पनेन पक्ष आह - एवं सत्यतिप्रसङ्गः संपद्यते, संवत्सरस्य पक्षः षण्मासाताभ्यां वत्सरत्वं स्वपतत्यस्यां च कल्पनायां संवत्सरेणात्त केशादिसंहारं कथं वा ज्ञेयमेवं कथं । भूतेषु प्रतिवादिवचः यं कथं नियम्येन, मास इति ततो निश्चयार्थं व्याख्यापितं क्षारपाणि प्रणीत तन्त्रा दुदाहरणमुपदधाति, मासस्य केशादीन संहारयेत, तेन दशरात्रे केशादीनां संहरणं प्रसिद्धम्। परतन्त्र प्रत्ययो नाम यस्यार्थस्य प्रसिद्धये अन्यतन्त्रा दुदाहरणं शक्यतेऽभिधातुमनभ्यस्येभ्यो भिषक्त्वेभ्य स्तद्धे परतन्त्रोदाहरणं कल्पते, यथा-त्मेन्द्रिय मनोर्थानां सान्निकर्षात प्रवर्तते,

त्यक्तात दात्वे या बुद्धि प्रत्यः । निरुच्यते, अत्र चोदनां वाकुर्वीन्ति । तन्त्रे खल्वास्मिन शब्दो विद्वर्थसंज्ञानमुपहितः "अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः। न चात्मेन्द्रियमनोभिर्द्रव्यैः सह सान्निकर्षो गुणानां युज्यते, शब्दादीनां किं चान्यत्र सान्निकर्षो हि संयोगः, स च गुणः परादिगुणमध्य गुणपाठाच्छब्दादयोऽपि च गुणास्तार्थो गुर्वादयो बुद्धिप्रयत्नान्ताः परादयः गुणाः प्राप्ता इति गुणाश्च न गुणाश्रया इत्युदितं, तस्मादस्ति सान्निकर्षोपपत्तिः, तथा कर्मण्यप्यगुणानि । यस्माद धीतवानेवं गुणै र्द्रव्यै रेवं प्रभावैश्च कर्मभिरभ्यस्यमानै-र्वायुः प्रकोप मापद्यते ।

तत्र द्रव्यं गुणे स्नेहादिन्तं न कर्मण्यथा एवं गुणैर्द्रव्यैः क-
र्मभिश्चैताश्च भक्षितैः पञ्चकृत्वः सान्निकर्षाभावान् कु-
द्भूत्यत्य भावः। ततः परतन्त्रादयश्च सिद्धयेऽर्थस्योदा-
हरणमुपादीयत इति, अर्थयन्ति द्रव्य गुण कर्म स्वतो द्रव्य-
मर्थ इति कृत्वोपपन्नः संयोग इन्द्रियेण गुणक-
र्मस्तु संयुक्त सचेतत्पु ज्ञानुकत्पद्यते, अज्ञानमिति, एवमे-
व द्रव्यगुणकर्मयोर्योज्यम्, तद्यथा - द्रव्यगुणा न्न वातादि-
भिः संयोक्तुमर्हन्ति, द्रव्यगुणयोरसंबन्धात् असति च सं-
बन्धे शमनकोपनयोरनुपपत्तिस्तेन शमनक इति परत-
न्त्र प्रत्ययेन परतन्त्र प्रकोपने संयुक्त समवायात् बलं क-
ल्प्यते, अग्न्यौष्ण्यवत् तद्यथा घटो न संयुज्यते स्मिन्स्त-
स्तत्समवेतमौष्ण्यं श्यामादि रक्तादिना ददाति, तद्वदक्षरार्थः,
प्रामाण्येनेत्यर्थः। तद्यथा लोका भवन्ति वाचकाः देवदत्त
प्रत्ययेनेदं कृतं तस्य चायमर्थो देवदत्त प्रामाण्येन कृतमि-
ति, एवमिहापि परतन्त्र प्रामाण्येन सिद्धिः, परतन्त्रः प्रत्य-
येन सिद्धिरिति परिग्रहणे सति हेतुहेतुक धर्मेणाम यो
हेतुर्हेतुकैर्नवर्ण्यः, यथा पित्तं ' सारीय स्वतां क्रियां म-
त्वा समश्नुते, पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम्।
रक्तानि सारं कुरुते रक्तमाशु प्रदूषयेत् "
तत्र रक्तातिसारो हेतुकः तस्य हेतुः पित्तोद्रेकः, ततस्तेन हेतु-
केन रक्तातिसारेण हेतुर्गम्यते, पित्तमस्यादि प्रहृष्टं यथा कुष्ठ-
विशेषे दोषा दोषविशेषैः ' कुष्ठानुज्ञायते नैर्हेतुः तत्र
दोषः कारणं कार्यं रोगस्सचेदानीं दोषो रोग इति व्यपदिश्य-
मानः कार्यसंज्ञयानिर्दिष्टो भवति।
कार्यं कारण संज्ञां वा कार्यं तत्र कार्य संज्ञा

च प्रकृति शब्दं विकार शब्दं च लभन्ते, गुल्मे शस्त्रकर्मे-
दित्यधिकृत्य द्योतयिष्यति, सूत्रे हि क्षास्वासा रुक्चोपजा-
यते, अत्र जलोदरस्य व्याधेरुत्पत्तौ कारणं दोषाः।
उक्तं हि - सर्व एव निजा व्याधिकारा नान्यत्र वातपित्तकफे-
भ्यो निर्वर्तन्ते, कार्यं तु जलोदरमित्यत्र च स व्याधिरुदकं
कारणं संज्ञया निरुच्यते, चतुर्विंशतिक उच्यते, तत्र चतुर्विं-
शतीनां धातूनां अयमनुक्रमो मनो दशेन्द्रियाण्यर्थाः प्रकृ-
तिश्चाष्टधातुकः, किमन्य 'श्च' व्याख्याय दशेन्द्रियाणि
चार्थानां च भाव्यं कृत्वा ततोऽनन्तरं खादीनि वक्तव्यानि,
कस्मात ... शब्दान्यनन्तरमभिप्राप्तिरभिधानीया-
तस्माच्च खादीनि बुद्धिरव्यक्त महङ्कारः, तथाष्टत्वस्मा-
त खादीन्युपादिश्य बुद्धिरुपदिश्या, सचायमाचार्यो व्या-
ख्याय शब्दादीन खादींश्च बुद्धि ... तानुपदिष्टवान।
अत्र तु तन्त्र युक्तिकाराः - प्रयोजनं वाच्य ... न्ति,
बुद्धिमिन्द्रिय व्याख्या प्रसङ्गात, मनो व्याख्या प्रसङ्गाच्च।
पूर्वतरमभिभूतवान कः प्रसङ्ग इति इन्द्रियाभिग्रहः कर्म
मनसश्च निग्रहः ऊहा वितर्कश्च, ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते।
इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि मनसस्तेन गृह्यते।
काल्पितो मनसा ... ध्वं गुणतो दोषतोऽथवा।
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका। इति,
तदनेन प्रस्तावेन खादिभ्यः शब्दादिभ्यश्च पूर्वापर सूत्रयित,
व्याकरण वृत्तिकृता, खादीनां ... शब्दादिभ्यः पूर्वतरमुप-
देशः कृतः खादयो ह्याधारगुणानां शब्दादीनां न ह्याश्रयादृते
स्थितिराश्रयाणां गुणानामस्ति चित्तवत।

यथाचिन्तस्याश्रयिणो नाश्रयात् पादोदर्शिना स्थितिर-
स्ति, तद्वच्छब्दादीनां गुणानामिममर्थमदर्शयत्, पूर्वमुक्तवा-
न् महाभूतानि खं वायुरग्निः कफः क्षितिस्तथा, शब्दः स्पर्श-
श्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणः। स्यादेतत् यदैव तेन स्वाद्यः पूर्वा
पारे सूत्रयितव्यास्ततोर्थ इति, तन्न, वास्तवप्रकृतिश्चाष्ट-
धातु कीर्तिता. तत्रार्थाना मनवसर इति, तस्मात् यथान्या-
समेव साधुशब्दोन्यत्र ... मयमर्थान्तपर्याय शब्दैः कथ-
यन्ति, सूत्राणां प्रणेतारो यथा हेतुर्निमित्तमायतनं कर्ता
कारणं प्रत्ययो निदानं समुत्थानमित्यर्थान्तरं तत्र प-
र्यायाणां विशेष वचनेन पुनरुक्तदोषं परिहरेदिहाव्ल
हेत्वर्थाभिधायामपि निमित्तादीना मन्येन परस्परतो वि-
शेषा द्रव्य ... यथा द्रव्य संज्ञादविशेषे सत्यग्नि वा-
यूदकपृथिवीनां कार्याणि कृतो विद्यत इत्येव विशेषस्त-
था हेत्वर्थानुगमाविशेषेऽपि सति निमित्तादीनामस्त्येव
विशेषण मस्व कार्यकृत तत्त्व हेतुस्तावत् गुरुमधुरकटुक-
लवणादि ज्ञेयः। तस्माद्धिनोतीति हेतुर्वर्धयति दोषमस्था-
नान्तरं वा गमयति हि शब्दः खलु, हि गतौ वृद्धौ पठ्यति
द्वितीयमपि ... गुरुमधुरकट्वादौ हेतुजाते लक्ष्यते,
तस्माद् गुरुमधुरादयो हेतव इति, निमित्तं नाम यद्धि
मूलस्य गुणमेषामादानं गुर्वादीना ... भि हेतवो
सन्नो गुर्वादयो विनोपयोगेन वातादिकोपनसमर्थाः स्युः,
आह — अथ किं पुनरेषामाधाने गुर्वादीनां निमित्तं भवतीति,
उच्यते — लौल्या लोभो सान्निध्यं वा, तत्र लौल्या नाम त
अयमहितान गुर्वादीनाहारयति, तथा लोभादस्यायं धन-

तथासान्निध्यं तद्यथासन्निवर्तमान: पथ्यस्याहारस्यास-न्निहितत्वात् क्षुधासमुपपीड्यमानो गुर्वादीन विरुद्धान हि-तान वा समुपयुङ्क्ते, तस्यादाने गुणस्याभ्यवहारस्य तन्नि-मित्तं कल्प्यते. आयतनं नाम यदाश्रित्योत्पद्यन्ते, व्याधय: तस्याश्रय: आधार आयतनमिति पर्याया:, तच्च द्विविधम: शरीरं मनश्च. वचनं हि-

शरीरं सत्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मत: ।

तदधिष्ठानो हि दोषो रोगाणां जनको भवति ।

अन्यथाधिष्ठान भावाच्च न कुर्याद्रोगम: नवा क... न्नि-शाय व्रजेत. कर्ता पुनरिहोपयोक्ता कस्माच्चानुमिताय-मनेऽप्यपि हि सत्सु यथासौ दुष्टश्चेद ... नोपादधीत, न जातु ... दिमे समुपपद्येरन्नामया:। कारणं तु वातपित्त: श्लेष्माण: कस्मात करोतीति कारणमेतच्छाया वातपित्तादिष्वेवसं भवतीति खलु तथा कुर्वन्ति दुष्टा: प्रत्ययास्तु देशकालवय· इथ ... दूष्यधातुहृतय: कस्मादर्थस्य हि प्रत्ययत्वात प्रत्यया इत्युच्यन्ते। एते च विकाराख्याना मर्थानाम प्रत्यायका अभिव्यञ्जका: ज्ञापका: प्रत्याख्याता ह्येतानस्यु राज्ञ: निश्च-येन दीयतेऽनेन व्याधिरिति निदानम. निश्चयेन दीयन्ते कर्मणो न खलु समीपे हेतौ गुल्मादौ निमित्ते लौल्या... सान्निध्याल्लो-भादौ वायन्तरे तच स्थानाख्ये कर्तरि वोपयुक्त संज्ञे कारणे दो-ष: संपद्यते, प्रत्यये च दूष्यकालादि परिसंख्यान्न जातोऽव-श्यं रोग:, कर्म तु ... यत् निश्चयेनैव यमय दाति यन्तत्स्व-कृतमपरिहार्य मविनाशी पौर्वदेहिकमेव मादि समुत्थानं चा-च्य: प्रवृत्तिमे ... यत: पूर्वविकारा: प्रवृत्ता: यदि प्राक् प्रवृत्ति हेतुरधर्मो नाभविष्यत. ततस्तानि प्रजा शरीराणि हीनगुणा.

पाहै यदिज्वरादिभिराक्रान्तानि नरत्वन्यतोपि ज्वरो रुक्षादिहेतुसेवनादुत्पत्स्यति. तस्माच्च तः प्रभवति च तस्मन्मुति ष्ठते तत्समुत्थानमेवं च कृत्वा विकारप्रादुर्भावे यदपि तन्मूलं कस्तदपि परिग्राह्यं न केवलमासन्नमेव तदेवं व्याख्याकाले पर्यायाभिधाने षु विशेषाः समुपादेयाः । वर्णायाभिधाने वेदं प्रयोजनं कथं स्वाभिस्संज्ञाभिर्बहुप्रकाराभिस्तन्ते सुखमेव संव्यवहरेयुरध्याहारः, एतान हेतुधर्मान विविधान विजानीयुः. माच परैरुच्यमानेष्वेषु पर्यायान्तरेषु मोहं गमेयुः, उक्तंच ——

पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपकल्पते ।

विशिष्टार्थज्ञानाय तथैवोदाहृतं नहि हेतुवादिनः एवमेवानिमित्ताय तानादयः इत्यर्थज्ञानाय प्रत्यय ः मौनाम यो येन सहेतु धर्मोपपत्तिमात्रेण केनचित् हेतुना व्यपदिश्यते, यथा देवर्षिपितृगन्धर्वादयः उन्मादस्य हेतव उक्ताः, वचनं हि देवादयः कुर्वन्तु मत्तं न चात उन्माद कर्तृत्वे हेतवः, कस्तभ्यासो हेतुरिति उच्यते, प्रज्ञापराध इति स्यात. कथमेतद्गम्यते, न देवादयो हेतवः प्रज्ञापराध एवेत्याचार्यानुशासनात. आचार्यानुशासनं हि प्रज्ञापराधात ः तं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचगुरुवृद्धसिद्धानवमत्याहितान्याचरत्यन्यद्वा किंचित. नहि तमुपघ्नन्ते देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तं तथान्यैवमेव गन्धर्वा न पिशाच राक्षसाः नवान्ये स्वयमत ः ष्वन्नुपक्लिश्यन्ति मानवम् । येत्वेनमनुवर्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्मणा ।

न तन्निमित्तः क्लिन्नोऽस्ति नह्यस्मिन कृतकृत्यता ।

इत्युक्तम्, तस्मात् प्रत्ययधर्मोपपत्तिमात्रो दैवादयो हेतुरुच्यते

प्रज्ञापराधाद्यस्तु मौलो हेतुः, तत्समुत्थापितं च कर्म प्रत्ययमा

त्रं दैवाद्ययस्तु यस्मादुपदिष्टा तस्मिन्न हितान

युक्तो निर्दिश्यते. तथा मण्डलै जीर्णतनपयस्य तस्या एव पयःश्रि-

तमः। अपत्यजननं सिद्धमित्युदितेन चाभिशक्यम्, परि-

माणेन मण्डलेन पयः श्रपयितुम सति तेन श्रपणीकृतोपत्य-

जनने त्वदेतत्त्व हि हेतुः, श्रपणेपि पयसः परिमाण मण्डलं प्र-

त्ययधर्मोपपत्तिमात्रेण केनचिद्धेतुरिति कृत्वोक्तं किंपुन-

स्तत्प्रत्ययधर्मोपपत्तिमात्रं मण्डल परिमाणयुक्तेन हि जात

रूपेण समं पयःश्रृतमुत्सहते, पत्यमाधातुं नान्य परिमाण-

वता जातरूपेण. तत स्तस्यापत्यकरणार्थस्य पयस स्सन्ति,

तस्मिन्परिमाणे श्रपण मारभ्यते, नासति तस्मात् द्रव्यगुण-

कर्म प्रभावसामर्थ्यात्, यद्येवं सति संभवति तत्कृतश्च कर्म

विशेष स्ततोभिनिष्पद्यते, अपत्य जन्मविनान्यथा सूत्र का-

रमत प्रामाण्यात् तद्रव्याणि द्रव्यप्रभावात् गुणप्रभावाः प्र-

त्ययगुण प्रभावाच्च कर्मकराणि भवन्तीति व्यवस्थापितम्, त-

स्मादन्यस्मिन् सति श्रापणं श्रपणो हेतुरिति, उपनयो नाम पूर्व

सूत्र प्रस्तावेन यत्त्वान्यत्र प्रकरण मुपनीयते. यथा यजुःपुरुषी-

य आहाराधिकार प्रस्तावेन्न पानासवाश्चतुरशीति स्वदि-

ष्टाः आहारे सत्यवश्यं पानव्यमिति।

यथा वा रक्तवाहिनां स्रोतसां प्रदुष्टेण मदमूर्च्छाय-

सन्यासा उपनीता इति। संभवोनाम एषामर्थाना, मनुपदिष्ट-

नामप्युपर्यो व्याख्याकालेसौ ताभ्यां क्रियते, यथाभिद्यते

पस्मार स्त्रेक्षणेच संज्ञां प्राप्ति लाभमान मुत्पादिताक्ष मित्या

स्य यावदारुण परुष नख नयन वदनत्वच मलपरुषत्वपद-
हिंसा तत्वानुशयं वातेनाऽपस्मारं न विद्याद्दीति वातापस्मा-
रिणा लक्षण मभिदधाति, अत्त चारुण परुषश्याव नख-
नयन वदनामिति वायोः कर्मा चेष्टे, तद्यथैवं सम्यक्कर्मैव नृ-
शंसादयो त्यतस्तेऽपि ह्यपस्मारे संभवन्ति कस्मादीति.
यत्त वायुर्व्याधिं जनयति त तावश्यमनेन स्वयं कर्मक-
र्तव्यमुक्तं हि एवं विधत्वाच्च कर्मणोऽपि स्वलक्षणमिदम-
स्य भवति. तत्तं शरीरावयव माविशत इति स्यादि चारणा
यद्ययं नियमः कस्मात्तर्हि वातिके व्यामयेषु सर्वण्येवास्य
कर्माण्यात्मानुरूपाणि वा नोपलभ्यन्ते,
उच्यते - यस्मान्नैषां सर्वविकारेषु युगपदुत्पत्तौ नैयम्यम-
स्ति कथमेतदेवमित्यस्माभिः समर्थनीयमितिब्रूमहे -
यस्मादात्मरूपस्वकर्माधिकारे व्याप्तवान् यदुपलभ्य तद-
वयवं वा विमुक्त सन्देहैवा विकारमेवं व्यवस्यान्ति कुशलाः,
तस्मादवयव ग्रहणात् सिद्धमेतन्न सर्वेषां कर्मणां सर्वस्मि-
न्नास्ति जन्मेति । विभवो नाम यत्स्वतं प्रकरणं वाविविच्यमा-
न मर्थस्य व्यापकत्वात् सकलेन शास्त्रेण व्याख्यायते,
यथा शरीर वृत्ति हेतु व्याधि कर्म कार्य काल कर्तृ करण-
विधिविनिश्चयादश प्रकरणानि तानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते, त-
न्त्रेणेत्याचार्यः प्रतिजज्ञे, विभव नाया व्यास्याश्चायं प्रति-
विशेषः. अयं व्याख्याया विभवो भवति, न तु विनैव व्याख्य-
या पठ्यमान एवेति. सप्तदश त्यानित्युक्तं तद्यथा ता-
च्छील्य मवयवो विकारः सामीप्यं भूयस्त्वम, प्रकारो गुणगु-
णि भावः संसक्ततो तद्धर्मितास्थानं मताद्यर्थ सग्रहचर्या-
कर्म गुण निमित्तता वेष्टा निमित्तता मर ...

तत्र तान्धात्व्या नामयः केन भिधे धर्मसादृश्येन युक्तो भावः

तच्छब्देनोच्चार्यते. यथा तृष्ण   च   सुखदुःखानां कारणं पु-

नरुच्यते, अनेन सूत्रकारेण पञ्च तृष्णा संग्रहेण प्रदर्शिता

वातपित्तश्लेष्मक्षयोपसर्गात्मिकाः, स्यात्वेदत   ध्यावर्त-

यितव्याः, कथमा   तृष्णेति संज्ञा प्रतिज्ञाता. नात्यस्य व्या-

धेरित्यत्र समर्थयामहे, ध्यात्वर्थसंभवादा   स्वयं खल्वयच्छ

तोरस्यार्थो तृष्णात्विपासायां स आस्वेनोपपद्यते.

नान्यास्मिन्नदेहाभि खल्वप कालस्य जलोरुपतप्यमाना

तुरत्रो ततः समुच्छुष्क हृदय कर्ण तालु नासिकोष्ठ प्र-

देशस्य शिशिर मुदकमनवरतं पानमिच्छाप्रवर्तते.   तस्मा-

त्पानप्रार्थनादि यत   क्षेत्युच्यते. तद्धर्मसादृश्याच्चेयमन्य

नयोः सुखदुःखयोः कारण भूतायाः व्याख्या तास्तां तृष्णेत्युप

चर्यते. कथमिति दृष्टा खल्विय मनधिगत तत्वस्यैन्द्रिय वश

तस्य रागा दित्यभिभूत मनसो विचक्षणस्य प्रवर्तमाना

द्विधा तृष्णा · अप्राप्तानां चाभिलषितानां प्राप्त्यर्थं प्राप्तानां

वाप्युच्चैः यदा यतो नापि चास्यां प्रीतिलभ्य भूय एव विशेषोपरा-

हिणी विविधैव जायते. तृष्णा. तेषां वाप्युच्छेदाय तेऽभ्यश्च प्र-

णीत तराणा मन्येषां पुनः प्राप्तये तदेव मियन्न मनवस्थाभि

मते विषयास्वादलब्धसुखस्य दौर्लभ्यता मपेक्ष्य देहेन तृ-

ष्णायाः समुत्पत्तिः साद्दृश्यते. तस्मादमुना प्रार्थनाख्येन धर्मे

णास्याः सादृश्यात द्वैष तृष्णाया स्तृष्णात्वमिति. यथावा -

शिरो मन्दरुजं   सुप्तस्तिमित हारिकः. नच शिरसः स्वप्नोऽस्ति

तथाचोच्यते. अवयवो नाम यत्रैकदेशोदाहरणे क्रियमाणे

उक्तोऽन्योऽपि तज्जातीयको लभ्यते.।

यथानुमानान्तरे किय त्यपेक्ष इत्याधिकृत्यानुमाने रेकदेशं

व्याहृतवान्. अग्नीं जरणशक्त्या बलं व्यायामशक्त्या
श्रोत्रादीनि शब्दादिग्रहणेनेत्यनेन चानुमानैकदेशोदाह-
रणेनानुक्ता. अन्येऽप्यनुमानग्राह्या लभ्यन्ते. र्था
सामान्या यथा "शीतेनोष्णकृता रोगाः शाम्यन्ति भिषग्वि-
दः। यत्तु शीतकृतो रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितम्" इत्यने-
नैकदेशोदाहरणेन प्रतिपक्षेण हेतुनोत्थितेनमः प्रतिपक्षेण
हेतुं जनयतीति गृह्यते। यथाऽग्निग्धोत्थिते रूक्षोत्थिते
स्निग्धमेवं गुर्वादयो विवरणीयाः।

विकारो नाम विपरीता क्रिया यथा. विकारसंज्ञया प्रकृति-
संज्ञया च विकारः. तत्र विकारसंज्ञया प्रकृतिर्यथा च तु-
र्थः शाकवर्गीयं पत्रकन्दफलाश्रयमुपगतः प्रकृति पाठा-
श्रुषाश . . दीनां पत्राणि तानि विक्रियमाणानि पाकेन
धर्मान्तरमापाद्यमाना वित्यर्थः। शाकसंज्ञं प्राप्नुवन्ति.
तदयं सूत्रकारस्तत्प्रकृति विकारसंज्ञया शाकमित्यनेना-
भिनिर्दिशति. प्रकृतिसंज्ञया शाकमित्येतया निर्दिशति.
प्रकृतिसंज्ञया च विकारो यथा —

चन्दनागरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजिनः।

तथा बाढि . मुष्णोदको नुपानमादन् जरत्यपि पापा-
भिचारव्यपगत भावएवमादि . भे . पक्वीनां यवानां संस्कृ-
तानामुपयोगस्तत्रकारस्व . ज्येष्ठविकार सक्तोदना-
दनं प्राकृतसंज्ञया यवादिकयोपदिष्टवान्. इत्याह — कोऽयं
विपरिणामो नाम. उच्यते — पूर्वधर्मापगमो यो भावानां पूर्वध-
र्मजनश्च आह — ततश्च पूर्वधर्मापाये पूर्वधर्मजने त्वन्य एवा-
सौ भाव इत्युच्यते - एवमेतत्र त सर्वेषां धर्माणामपगमः क-

स्यचिदेव धर्मो द्वयोरिति व्यपदेशाच्च, यदि च द्रव्यदेवा-
श्रीन् तेन व्यपदेशो न जातयं भवेत् पाठशाकं षडेशक-
मित्याह - पुनरुक्तदोषो न त्वत्राभिप्लवते, कार्यकारण-
धर्मव्याख्यानाद्व्यतिरिक्तमेतद्धि हो भावि कारणं प-
त्राणि कार्यं शाकं, तान्निजकार्यसंज्ञा निर्दिश्यन्ते -
तथा कार्यमोदनं शालय: स्वस्य कारणं तत्र कार्यकार-
णसंज्ञया व्याकृतं ब्रूमहे - अस्ति विशेषो न कारणमप-
रिणामत: कार्यं भवति, पिनष्टि कार्यं पदादौ पुन: कारणं
नानतो तूनां दर्शनात्, तुत्थानान्नमेव परिणतं
प्राणार्थिनो च्छेयामन्नहेतुरिह पत्राद्यारब्धा प्रकृतिरेव
पाकेन परिणमन्ती, विकृतिभावं शाकत्वमापद्यते
तत्र सामीप्यं नाम संश्लेष: तत्संश्लेषादेतत् पि तद्-
दुपचारं लभते, यथा श्रोत्रप्रभृतीनीन्द्रियाणि शिरसां सं-
श्लेषणा इत्युपचर्यते, यदुक्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्त्व अभि-
धीयते, इत्यारभ्य यावत् प्रतिश्याय मुखनासाक्षिकर्णरो-
गाइति।

भूयस्त्वं नाम यदनेकास्मिन् वर्तमानमाधिवचनेन क्वचेन
काचिल्लक्ष्यते, यथा अम्लो रसो भक्तं रोचयतीत्युक्तम्,
किमिदानीं मधुराद्यो रसा न भक्तं रोचयन्ति, भूयिष्ठं त्व-
भक्तभोजनमम्ले दृश्यते, उक्तं वाम्लो रसा भक्तं कस्यचि-
च्चाम्लरसविद्वेषिणोऽम्लो रसो भक्तद्वेषमेव कुर्यात्, तत्र
भूयस्त्वं परिगृह्येदमुपदिष्टं प्रायेण करोति, कदाचित् कस्य-
चिद्वा न कुर्यान्न तावता भक्तरोचनं विपाचिका तावद्वा यथा
वाविपादिके त्युच्यते - नैवं न भवति, शरादिषु भूयस्त्वं परि-

ग्रहु कथ्यते. विपादिकेति प्रायेण ह्यसा: पादयो: जन्ते.

प्रकारो नाम यो यस्य समान धर्मा स तस्य प्रकारो यथा-

नाधा शैरीषिका वंशनाल करञ्जार्क पत्तान्यन्तम कृतयेत्येव-

मादि निर्दिष्टं भवावश्य मेषामेव किन्तु द्वैतत् प्रकाराणाम-

न्येषामपि कारयितव्या दीव्रान्यथा काल

करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपये न्नावश्यं कारायन-

परिमाणं करीषं यत्किंचित कृत्वा दीपनीयं तथा साध्य-

मौदुम्बरे पात्रे. नह्यवश्यमौदुम्बरमेव तत्प्रकार अन्यास्मि-

न्नपि. अन्यथौदुम्बराभावे न पच्यन्ये वैनत किंक्रियताइ-

ति, गुणगुणि भावो नाम. यत्र गुणी गुणत्वेन व्यपदिश्यते,

गुणश्च गुणित्वेन. तत्र गुणी गुणत्वेन. यथा शरीर गुणा: पुन:

विविधा: संग्रहेण मलभूता: प्रसाद भूताश्च. तत्र मलाख्या:

स्वेद माल पुरीष वात पित्त श्लेष्माण: कर्णादि मलाश्च धा-

तव: प्रसादाख्याश्च रसादय: शुक्रान्ता गुण शब्देन गुणि-

न स्सन्तो व्यपदिष्टा: गुणित्वं तु कथमेषामिति द्रव्यत्वात्।

द्रव्यं गुणित्वेन. द्रव्याणि चैतानि प्रधान संश्रयात्म प्रभावाश्र-

यात्मं महाभूत पार्थिव संश्रयाच्चेत्यर्थ:।

यथा वा रसगुणोपादान काले न्तरिक्षं पूर्वेतर-

मन्वेषां गुणेभ्य उपादत्त इत्यभिधानीय मानीत. सोयम-

न्तकोशो गुणे गुणित्वेनो पचरित:, तथा सर्वमपि तु खल्वेतत्

गुणोपादानमणुना कालेन भवति गुण्युपादानमित्यर्थ:।

गुणश्च गुणे यथा दीर्घमायुश्चिकीर्षतो वेदं वर्धन-

मायुष:। अत्रायु र्गुणो न गुणस्य दीर्घता शक्या कर्तुं यथा

परस्य ग्रह कटिर ज्जु देहादीनामेव गुणगुणि भावावर्ण्यो:,

संसक्तता नाम - यदेकस्य बहुभि: सम्बन्ध द्रव्यस्य सतो.

विद्यमानत्व ... तत्रान्येषु सम्बन्धिषु भवत्येव तस्यै-
व व्यपदेशः क्रियते. तद्यथा मधुराणि चैव मधुरप्रायाणि च
मधुरप्रभावानि मधुरप्रभावप्रायाणि च मधुरप्रभावानि
मधुरप्रभावप्रायाण्यपि च मधुरस्कन्धे मधुरामधुराण्ये
व कृत्वोपदेक्ष्यामः। तथेतराणि, —
अत्रहि मधुरो रसः एको बहुभिर्द्रव्यैः सम्बद्धः तेषु च द्रव्ये-
ष्वम्लादीनामपि रसानां संभवोऽस्ति. कथं गम्यत इति. यतोऽपि
दधाति मधुरप्रायाणि वेति. तथा ध्यापयेत्तत्र षाड्गुण्यमा-
स्थापनमित्याचक्षते भिषजः. तद्दुर्लभमसंसृष्टतरत्वादपि-
ष्टत्वादथवा मधुर एवाधिको व्यपदिश्यते, मधुवल्लीजनपरी-
त्येषा मधुवर्गपरिसंख्यातानामित्यारभ्य आवह्निस्थितो वि-
च्छिन्न हृद्यादीति मधुरस्कन्धः. तद्गमतानाम यस्तत्त्वाभूतः
संसर्गधर्मदर्शनात्तामेवाख्यां लभते. यथा मृत्योरस्ति चर-
त्यनुचराश्चावि मरणधर्मोहि त्वयो स्सामान्यो दृष्ट न कृत्य-
त स्तद्देशाय ... मपि मृत्योरनुचर इति कथ्यते. स्थानं
नाम यत्स्थानिना ... स्थानं स्थानेन वा स्थानि व्यपदेशं ल-
भ्यते. तत्र स्थानिना तावत् स्थानं बाध्यते, स्वनन्ताश्चो ता-
नि श्रोत्रं ... येषां ... यस्य ... स्थानेन चोपयु-
... स्थानिना ... व्यप-
दिशति, स्थानेन स्थानी यथा — एक एव रस इत्युवाच भद्र-
काप्यो ... यो ... तत्र ... शेष-
... अथ ... नेति. ... तुर्जिह्वा. न संस्पृशति. किं तर्हि
रसनामीन्द्रियं तद्धिष्ठानं रसस्योप लभ्यतेऽत शो ।
यद्यपि स्थानेन. जिह्वया स्थानीन्द्रियं निरदिक्षत् तावदेवं नि-
रामयं प्रयोजनमभिसन्धाय प्रवर्तते. भावः तेनैव च

देशं लभते, यथा स्नेह स्वेदाभ्यामस्य ... रूपाद्यविरेचन-

... मपत्नागादीनां ... विरेचनीय-

मित्येतत् प्रयोजनाय प्रवृत्तिः क्रियते, तदयं स्नेहस्य प्रणेता ...

... विरेचन ... शिर विरेचन संज्ञा-

... द्रव्य ... तद्वाच्य ... विरेचने द्रव्यभागादिभे-

रितं, साहचर्यं नाम योयेन सह ... वं सम्बद्ध उपलभ्यते, स

तस्यास्सम्बन्धात् तदेव सम्बन्धी, संज्ञा ... लभते, यथायाज्ञि-

के देश मथ्यमानस्य जातवेदसो धूममात्र मरण्यामुत्पन्नं वी-

क्ष्याचक्ष्यन्नपि हुतवहमाह, समुत्थितो वह्निर्यथावा छत्री द-

ण्डी मौलीति आह- यदि संबन्धकृतमदाभिधानं तदेन सम्ब-

न्धीत्येव, उच्यते- गुणभूते खल्वस्मिन् सम्बन्धः प्रधानं तच्छित्रं

किंचान्यदपि विशिष्टो हि सम्बन्धः, सम्बन्धिना विशिष्टस्तु,

च्छित्रदण्डोवा विशिष्टं विशेषितं भवितुमर्हति, विशिष्टं ह्येत-

च्छत्रमेतेभ्यो भावान्तरेभ्यो व्यावर्त्य विशेषं स्थापयति, छत्री न

मौली न दण्डी कर्म नाम यन्न च कर्म कर्मेति चोपचर्यते, यथा

चैतन्नैकमयनं मुक्ति मोक्षस्य दर्शितम् । तद्वत्समतिबलं येन

गता पुनरागता न पुनरागता, अत्र सर्वसंयोगेन कश्चन गतो

न कुतश्चित् पुनरागतः तत्रात्मक न ' न यथा विशानि भिर्भ-

वैर्न प्रकृतिभिः प्रकृतिपर्यन्तैः सम्बन्धो विधियोगश्चैतन्न

कर्मेत्युपचर्यते ।

येन गता न पुनरागता येन विरक्ता न पुनः संयुक्ता इत्यर्थः ।

यथा वा मुनयः प्रशमं जग्मुः । तत्र ग्रामस्थानीयः कश्चन प्रश-

मो यत्र ते न जग्मुः, किं तर्हीन्द्रियाणां विषयेभ्यो व्यावृत्त्यायं

नियमः प्रशमः अथवानुगतिकर्म क्रियानुवृत्तिरिन्द्रियाणां वि-

षयेभ्यः तदेवं तिवृत्तिर कर्मेत्युक्तम् ।

गुणनिमित्तं नाम यत् कस्यचिद्भावस्य विभूतिः प्रशंसा प्रख्याप्यते. यथा प्रीतिर्बलं सुखं वृत्तिविस्तारो विभवः कुलं यशो लोकास्सुखोदर्कास्तुष्टिश्चापत्यसंज्ञया इत्यपत्यस्य प्रशंसापूर्विका विभूतिः प्रख्याने अपत्यवतो ह्यमी गुणानामपत्यस्येति यस्यात्मीयोऽपत्ये कृतापि भूतिर्वा विकरणो निमित्तानेन वाजीकरणत्वस्यात्यन्त विभूतिरूपवर्णिता भवति.

चेष्टानिमित्तं नाम याक्रियानिमित्तमात्रं कस्यचित्क्रिया वा भवति, भावस्य धर्मस्येत्यर्थो न हि तत् प्रस्पन्दः क्रियेष्टा तद्यथा ज्वलत्यानि संरुद्धमत्र सत्वं प्रकाशते. शुद्धस्थैरमसन्नात्र दीपो दिपाशये यथा-

न चसत्वस्य प्रदीपस्येवाच्छं प्रमत्यूर्ध्वं विसर्पिणि नद्यावन साविकप्राणि व्या.. न्तराणि न दहति. रूपस्य स्पर्शेना. तैकवत्यां दीपोपादानमथतं प्रकाशक्रियामात्रं परिगृह्य ज्वलतीति भवति समाख्या, तद्धि रजस्तमोभ्यां वियोगानि. दीपं प्रकाशयति. ताभ्यांहि मनोद्वरं ममलोपहितमिवदर्पणवृत्ति भवति. मूल संज्ञा नाम, यो लोकोऽस्मिन्नर्थो प्रसिद्धः तत्र चान्यास्मिन्नर्थे निवेशितः, यथालिङ्गमाकृतिश्चेहं स्वस्थानं व्यञ्जनं रूपमिति रूपं च लोके शङ्कुविलसितकृष्णादिषु संज्ञासु विधाय लक्षणत्वाचिनिरूक्तमिः तथा महदुदयं महच्च नाम परि परिमाणं प्रथितं सोय .. रतद्यूनमसि हृदयं स्वसंज्ञं विधाय महदित्यूचिवान. तात्स्थ्यं नाम- यदन्यस्यैवार्थस्य भावं तत्स्थत्वादन्यस्यैव कल्प्यते, तद्यथा वासि मे हनयोः शूलं भ्रातृकच्छं शिरोरुजोति. तत्रात्मनः शूलं वस्ति मेहनयोरेव कल्प्यते, तत्रदेशस्थैर्हानः उक्तानि ताच्छील्यानि ताच्छीलोऽपि ताच्छील्यभावं प्राप्नोत्येतस्मिन् संज्ञां लभत इत्यर्थः

तथाचैवोदाहृतम्, अतःपरं तन्त्रदोषानभिधातुमवसर-
माह - वक्ष्यन्ति भवांस्तन्त्रदोषानिदमेव तु तावद्बोध-
यितव्यम्, य इमे तन्त्रदोषा इत्यभिधीयन्ते इमे सूत्रे वा
भवेयुः, यद्वा भाष्ये तन्त्रे ... इत उपलक्ष्यन्ते, सूत्रस्य
तद्भाष्यस्य वा येषां ते तन्त्रस्योत्पत्त्यकेऽब्रूमः -
लोकवेददर्शनादिह लोके वेदे छन्नं दृष्ट्वा एकदेशसं-
त्रैकदेशे प्रयुज्यमाना, तत्र लोके तावत् पर्वतैकदेशे प-
तति पर्वतः पतित इति भवति। तथा पटैकदेशे दग्धे पटो
दग्ध इति भवति, नदीकूलतायां चालितायां वृक्षश्चलतीत्ये-
वमादि वेदेऽपि गोभिः स्नापयेदिति गव्येन स्नापयेदित्यर्थः।
तद्वदिहापि तन्त्रैकदेशे दोषाः सन्त स्सूत्रदोषा इति व्या-
क्रियन्ते, के पुनस्त इति, तद्यथा अप्रसिद्धशब्दमसमार्थ-
... र्थकमवाचकं सुखवा ... च्छपदविरुद्धमिति, विस्त-
रमतिसंक्षिप्तं प्रयोजनं भिन्नक्रमं संदिग्धं पुनरुक्तं प्र-
माणैरनुपगृहीतस्याहतामिति। तत्राप्रसिद्धं नाम यः श-
ब्दो लोकेषु सुष्टु प्रणीतो यथोदक्यागमनं मलद्विसंमु-
खानां तत्रोदक्या रजस्वलां तथा प्रचलाकवानररुकसर्प-
कृकलास संस्पर्शनमधिरोहणं वा, तत्र कृकलासं प्रच
लानः, तच्च क्याकुः सह्यो वत्गुजकं पटोलं शकुलादनी
ति तत्र क्याकुः कूष्माण्डगन्धमेवं भूतैः यद्याभिधानैः
पाठमल्पायित्य दुर्खवस्यन्ताप्रसिद्ध शब्द दोषक असम-
माप्तार्थम् यथा पिप्पलीमूल चव्य चित्रक नागरैरित्ये-
तावदेव पुनरास्तीये तत्र परेण तेन न सायते,
किमेतैः कर्तव्यमिति अनर्थका ज्ञानीको नाचार्येणैवोक्ता,
कचटतपपञ्चवर्गं च तत्र नकन्दयश्चासुरवाचरोभि-

विरुद्ध दृष्टान्त सिद्धान्त समयैर्विरुद्धं तत्र दृष्टान्त विरुद्धम्. यथाभू यान्नित्य: पुरुष: हेतुरकृतत्वात् दृष्टान्तो यदस्मात्सिद्धान्त विरुद्धं यथाभिधायक विदर्घस्नितत्र मधुराम्ल लवणा श्लेष्माणं जयन्ति कटुकतिक्तकषायाश्च न शमयन्ति. नासौ व्याधिर्वातादीन् प्रत्याख्याय न सर्वत्नमो योग: सुख हेतुत्वादिति मामिथ्यायोगा. दु:ख हेतव: इति भिषाक्सिद्धान्त विरुद्धं समय विरुद्धं नाम - यत्समय:कृत: पूर्वाचार्यैर्यथार्थदर्शिभि - तद्युत्क्रम्य योभिदध्यात यथा न लोष्टं विमृद्नीया न वभूमिं लिखेत् नाछिन्द्यात् तृणमिति सब्रूयाल्लोष्टं विमृद्नीयाद्भूमिं विलिखेत् छिंद्यात्तृणमिति सिद्धान्त समययोरयं विशेष शक्यते, सिद्धान्ते हेतुराविष्कर्तुम्. यस्मान्मधुराम्ललवणा: श्लेष्माणं जनयन्ति, समान गुणत्वादि दृष्टं समान गुणाना मभिवृद्धौ कारणं, यथा पांसुना पांसु राश्यभिवृद्धौ वर्षस्यच नदीवृद्धौ समयेतु न शक्यते. हेतु म कर्तुम्. अस्मा द्विशिष्ट बुद्धि प्रत्यक्षोहि तद्धेतुनास्म द्विधैरुपलभ्यते. केवलं चार्षैः कृतमास्मिन्नयमर्थे समय इति तेषामपि धवादीनां वचप्रमाणं कृत्वा तदनुष्ठानाये न्द्रियाणामपि अतिविस्तृतं यदि मधुर स्कन्धं प्रवद्यापयन्ति मधुराणि मधुरप्रवाहाणि मधुरभावानि मधुर प्रभाव प्रायाणिच कानिचित् पृथिव्या: सन्ति द्रव्याणि तानभिधीयते. सत्यापि विस्तर: स्यादेव मन्यत्तापि विज्ञेयम् ।

अतिसंक्षिप्तं - यथा हेतुलिङ्गौषधज्ञानमतो यदाल्पतरं

उक्तं स्यात्तदोत्तं संक्षिप्यते, नहि तोत्पात्ने गोपदेशो-
नाश्लेलपितः पार्येत्रं संपादयितुमर्थः यत्रविस्तार:
नार्यं तत्र यदि सङ्क्षेपं कुर्यात्, यथा अधिकारे भूम्या-
रिचरीक्षा मारभ्य यानानिष्क्रम्य चन सहसाच्च धूमाध-
रिपालनार्थं शीतोदकमनुप्रविशेदिति यद्ययं विस्तरे-
णार्थो नोक्तः स्या नाभि धानमियं न संपूर्णं विजा-
नीयात्, तं वा संस्वेदितं तं नानुतिष्ठेत, अथानुष्ठितंच
तत्स्नान गुणानाप्नुयात्।
अथवा सम्यक्कारणादर्थं विज्ञायेत, यथाचोपकल्पनी-
ये संहार विधानं द्वंद्वं निपातमेवं जातीयमुक्तं तद्यदि-
ति सङ्क्षेपेण निर्दिष्टं स्यात्। संहारो नाम- साकल्यो-
पदेशः स्यात्, ततश्च को दोषः प्रादुर्भूतः नायमापदि
सत्यपि क्रिया क्रियेम स्युकरमाइ संहारणकौषधानां
तथा संहारा भावात्। वमनविरेचनौ शेनगुणेन योगाना-
प्नुयात्। तन्त्रशैली त्वियमाचार्याणां यत्किञ्चिन्नार्थं वि-
स्तरेणोपदिशन्ति, किञ्चित्समासेन विस्तराभ्यां सन्तु
तथैवपचनं भवति, तद्यथोच्यमानो नतु सम्यगुक्तं
स्यादिति। अप्रयोजनं नाम, यथास्वस्थवृत्तं यथोद्दि-
ष्टं यस्सम्यगनुतिष्ठति। तद्यदि न ब्रूयाम तदनुष्ठाने प्र-
योजनमतस्समासतमव्याधेरायुषा सवियुज्यत इति
निष्प्रयोजनं स्वस्थवृत्तानुष्ठानममत्वा नैनत्कश्चिदतिनि-
ष्ठेत्। भिन्न मन्नमयति पूर्वं येनानुक्रमेणोक्तं
न तदेव क्रमेण निर्दिशेद्यथा- हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्था-
तुरपरायणमित्युक्त्वा यदिपूर्वं नरं व्याधीनां चिकित्सि-
तस्ततो लिङ्गं ततश्च हेतुस्तानि भिन्नक्रमम्।

यदूर्ध्वं भाषपूर्वं किञ्चिद्वन क्रमेण सम्भवति तद्धि

प्रत्याख्यास्यान्यथा चक्षीत, यथा यज्ञःपुरुषीये आसवा

यदि पूर्वमुक्ता भवेयुः, आहारादेव क्रमो भिन्नः स्यात्

पुराह्यन्नं वाच्यम, पश्चात्पानं तथान पानविध्यनुपान:

मत एव चानुपानस्यानुपानत्वं पश्चात् पीयते, कुतः

पश्चाद ... नादित्यर्थः। सान्दिग्धं यथा कथं भविष्याम:

इतश्च्युता नवेति यथा किमकालमृत्योरस्ति नास्ती-

त्यारभ्य यावदुभयं दृष्टत्वात् संशयः, तद्यदि नामाज्ञने-

दमुपनीतं भविष्यद्यथा शिक्षितानांच रुदितस्तनपा-

नहल्लोलासादीनामित्यारभ्य य ... दंफलमितश्चा-

न्यत् भविष्यतीति। यथा यद्यप्यधिकाल मृत्युर्न स्या-

त् नायुष्कामाणामेवमादि सान्दिग्धत्वादिदं कथं नद्धि न-

भाव ... पादयिष्यदेवं च सति नेहास्ति परो लोक

इति बालाश्चात्मान मुत्सृजेयुरपि ते परलोकभया:

प्राणिनस्तथा कालमृत्युर्नास्तीत्येवं प्रतिपन्ना: आप-

द्य कालदेशान्यथासमारभेरन् तज्जेनचैषामप्रत्यवाये-

न योगः स्यादिति पुनरुक्तं तु द्विविधम् यच्छब्दार्थयो-

रुत द्व्याख्यानं सूत्रकारेणैव प्रामाण्येन प्रामाण्यैरनुप-

गृहीतं नाम योऽर्थः प्रत्यक्षादीनां प्रमाणमन्यतमेनापि

शक्यते। गृहीतमथवा यस्मिन् प्रमाणपरिग्रहेण स्मृतं

वा प्रमाणादेव बभूविवेति।

व्याहतं नाम यत् पूर्वया वाक्यवृत्त्योत्तरं व्याहन्यते, उत्तरेण

वा पूर्वं तद्यथा स्थाप्यास्त्वतिस्निग्धातिरूक्षा जीर्णाकुष्ठ-

च्छर्दिहृद्रोगाहिक्काश्वासारोचकश्रममूर्छासन्तापपरिताप

इत्यर्थः। स्थापनं प्रतिषिद्धं सर्वेहे रात्र्याद्यः कुर्वी ·

सः कलिङ्गयवमुस्तैरिति पुनरास्थापनमनुजानाति, तद्व-
चनास्थाप्यः पूर्वया वाक्यः वाक्यान्तर वाक्यवृत्तिव्याघातादि-
ष्यते, अथानास्थाप्यः, एवमुक्तमपूर्वव्याहतिव्यति, अव-
श्यं चान्यतरो विधिः परिग्राह्यः स्यान्नियमेनान्यतरस्य प-
रित्याज्यता भवेत्, परस्परस्याहतत्वं यद्यदीयं परिभाषान
प्रणी· · स्यादाचार्येण प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे
तु गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्यान्यतरनिष्ठायां
कोऽस्य भाषितस्यार्थ इतीमे ब्रूमः — यत्र प्रतिषेधं विधा-
य पुनरनुज्ञा प्रवृत्तिनिवृत्तिः प्रतिषेधः, तयोश्चोभयोरपि
लक्षणं वातशोणिके कुष्ठे प्रतिषेधलक्षणं तावन्निवृत्ताख्या
नास्थाप्य इति प्रवृत्तिलक्षणं नरः स्नेहैरास्थाप्यः तयो-
स्तदनयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं तत्र यदि वाताधिकं कुष्ठं
कुष्ठ पश्येत् अन्येन चोपक्रमान्तरेण नास्य वायोजव्य उप-
शमः कर्तुं प्रधानाद्वातोपक्रमादास्थापनादिते उक्तं स्यात्
आस्थापनानुवासं तु खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं
व मन्यन्ते। तथा वास्तिर्वातहराणामिति, तथा कुष्ठहरैः क-
लिङ्गयवमुस्तादिभिर्द्रव्यैरास्थापनं कुर्यादेवं वायोश्च प-
राभवो, न चास्थापनदोष इति कुष्ठाभिवृद्धिरथ पश्येत्तु प-
चनमधिकमधिकेन च पवने प्रधानमास्थापनमित्यास्था-
पनस्यास्ति प्रवृत्तौ लक्षणमिह कुष्ठे ना सभा· · स कुष्ठि-
नोऽपि हितावशक्यं स्वयं मातरिश्वान्येन व्यापकक्रमान्तरेण
शमयितुं स्नेहपानादिना, तत्र निवृत्तिलक्षणमेवाध्यवसानात्
नास्थापयेदिति न द्वितीयमेवान्येवा व यो कोपाभिषिक्तं म-
त्वा युक्तिकारैस्तु त्रिदोषास्तेनाति न तन्त्रे, इति सूत्रकार प्र-

... गुणोऽक्त: महद्धशास्त्रं धीर
पुरुष समासेन मर्थबहुल मेव मादाय स्तन्ह्निपरीत दोषा
विशेषा स्तत्र महद्ग्रहणा दानि संक्षेपं तत्त्र दोषं दर्शयति,
नह्यति संक्षेपात्तेनार्थेन शक्य मभिमतं प्रयोजनं निर्णायि-
तुं साकाल्योकत्वात तस्यागमोहि वक्ति. नचालमिति,
संक्षेपस्या मर्थ्यायोपकल्पयितुं मन्दबुद्धय इत्यर्थब-
हुल ग्रहणा दनर्थता अर्थाधिनांतिविधाशिव्य:
बुद्धिर्हितामित्यानि विस्तरस्य कुबुद्धिः तदध्येहिमल्
आगमोहि ... बुद्धि ... धासो नराणामल्पमेधसाम्] दुर्बलं
गहीणी मन्त्रमाक्रुष्ट व्याख्यानेन। स्ुखारोहिवदं प्रदाव काहिसु-
क्रुद्धकरितादिशब्द: पुलकलाभिधानेन सन्दिग्ध यत खलु
सन्दिग्धं पदम पुलकलाभिधानं सत् क्रमागतार्थेना भिन्नप्र-
करणवत खलु प्रकरणानुपूर्वं व्युदस्यावहे। तत्रा मागतार्थ-
स्तत्सङ्गतार्थ व्याकरण विरुद्धं येन खलु सम्बन्ध दृष्टान्त-
सिद्धान्त सम(वा) संसक्तार्थं तदसङ्कुल प्रकरणात वाक्येन
व्याहतं यत खलु परस्पर व्याहतत्वात न निश्चीयते. सङ्कुलं
तल्लक्षणवित ग्रहणात प्रमाण बाहिष्कृतं कथमिति लक्ष्यते,
अभिनार्थ इति लक्षण प्रामाण्येन लक्ष्यन्ते ऽर्था: अधिगम्यत इत्य-
र्थाय: प्रमाणलक्षणं तस्यात: लक्ष्यवत ग्रहणात प्रकृत भाषा-
प्रतिषेध इति न कष्टशब्दे नद्येत दुपलब्धं तत्तु प्रकृतोऽभि-
धानेन कष्टशब्द संभवो ऽस्ति, कष्टशब्दो बोध्य: प्रसन्नशब्द-
स्स न तत्रात भाष्यते।
आसितो ब्राह्मणवदुक्तंहित व्युत्क्रमन्न्यद्रसाधिकरणेन
तथाह्यर्थगतिरिहासीत इत्युक्तेन सितासित इति कृत्वा
सिता दूर्णाद्य: कश्चिदन्य: सप्रसजाति बभ्रूहरित कपोतावा।

किन्तर्हि तद्विपरीत एव कृष्टस्तथा ब्राह्मण इत्युक्तेन ब्राह्मणो

ब्राह्मण इति शब्दयोऽपि नब्राह्मणाः, नच तेषु संप्रत्ययो भव-

ति. किं तर्हि यो ऽस्माद्वर्ण विपरीतो वैश्यशूद्रादि स्तस्मिन नेन-

रिह- दाहरणाग्रहणेन तत्रानिज्ञामात्रा केवलं दर्शयति. य-

स्मिन्नर्थे साध्ये प्रतिज्ञामात्रमस्मिन्न हेतुनदृष्टान्तस्तदृष्टा-

न्तोदाहरणात्‌ कथं हेतु रपरे संक्षिप्यते. याचता दृष्टान्त भ-

वोदाहरण संज्ञेति, उच्यते, नहि विना हेतुने दृष्टान्तः कथमि-

ति सोहि हेत्वर्थ उक्तो भवति. तं दृष्टान्तेन निदर्शयति. सोऽ-

समाचार्य स्तन्त्रान्तरीय कृत्वात दृष्टान्तस्य तद्ग्रहणेन हेतुः प-

ठ्यते. नयथान्ये दृष्टान्तो हेतुरिति प्रतिपन्नो दृष्टान्त हेतुको

नादृष्टान्तवदिह वेदने काले स्तात्ये दृष्टान्तं प्रमाणीकृत्या-

र्थानां साधयितुं ह्युद्यतास्ते दृष्टान्त हेतुकाः सङ्क्षेप . . . .

यस्मिन स्वेद्यमानेऽर्थे सुक्तरूपं प्रयोजनं नज्ञायते. समाधा-

नायोपहर्तुं स दोषः ये त्वासिद्धाः शब्दादीन दोषान ग्रन्थक-

रणोपायान वर्णयन्ति. तेषामस्ति वचनीयता कथमिति. त-

थथेमे उपाययुक्तिषु वक्तव्या युक्ति रुपाय इति कृत्वा किंचा-

न्यत व्याख्यायतामेवैते भूयिष्ठमेव तान्तिकं कथमित्युक्तम्।

मा वृद्धिं पद मुर्व्वीं कुर्यात्। यथा नाशकाभावात भावानां ना-

शकारणं ज्ञायते. एवं सति व्याख्येयं संभवति. अ गमित

हिमाः प्रयोजन वचनं कर्तव्यमिति सापि व्याख्यैव मसुस्तारोहि

पदानि स्वाभिप्राकृतायां व्याख्यायामेवाव तरन्तीति न-

स्तन्त्र कारणोपाय इत्यत एव तदपवदामहे ॥

॥ तन्त्रयुक्ति रसमाप्ता ॥

अतः परितन्त्रं यथा प्रकृतमेव तन्त्रार्थमुत्पादयिष्या

मः —— तत्राचार्यो दीर्घं जीवितमध्यायं व्याख्यास्याम

इति तन्त्रादावुपदिश्यते, अत्र च सम्बन्धादयो धर्माः स्वय

मुपादेयास्तत् कस्मात्, अभिव्यक्तेः, कथमिह हि लोके वस्त्र

हिरण्य भाजनादीनां द्रव्याणामवान्तर व्यवहितानामभिव्य

क्तयो दृष्टास्तद्यथाय ... भवेदृष्टास्तद्वदिहाप्यसम्बन्धा

नरः पदार्थानां मुनिभिरुक्तानां चोत्क्षितार्थानां न भवे

दभिव्यक्तिरिष्टा त्वसौ, तस्माद्धिकृतार्थावसायि निमित्तं

पुरा वर्ण्यमितीमे व्याख्याधिकारे समुपदेश्याः, तेभ्योपि च

पूर्वमसम्बन्धः तत्कुरुतस्संशयवा पथा समुपलभ्यमा

नैः करचरणपार्श्वपृष्ठोदर प्रभृतिभिरङ्गावयवैः नदृश्यमा

नोत्तमाङ्गः न चालभ्यते सासन्दिह्यते वा, अथवा पुनरुत्त-

माङ्गे तस्मिन्नेव ते तद्वदिहाप्यर्थमात्रेण श्रूयमाणः सम्बन्धा

दिरहितेन विभाव्येत, किमर्थमुपहित इत्यविज्ञातोपि

वर्थस्सन्देहमावहेत्, किमेवं भवेदहो नैवमिति स-

म्बन्धेनेमे दोषाः शङ्कां जनयन्तीति, तस्मात् सन्देहं व्य-

पोहति, व्यपोह्यायावश्य मिमे प्रागुपादेयास्तत्र सम्बन्धनं

सम्बन्धः, सम्बध्यते वानेनार्थ इति, स तु तन्त्रस्थानच्चतु-

ष्काध्याय प्रकरणसूत्राणां तत्र तावदयं तन्त्रसम्बन्धः श्रूय-

ते खलु कश्चित् ब्राह्मणः क्षीणकल्मषः प्रायः आग्निवेश्यो नाम

तपस्वी शान्तात्मा भूयोप्यति दुस्सहैः शारीर मानसै व्याधि-

भिरुपपीड्यमानस्य जगतः प्रत्यवायीभूय स्वमुपलभ्य श्रे-

यो भ्युपेयुषीं चिन्तां समाप ... रुणो वेतायं संसारोयं

तद्इमे कृपणा निराश्रयाः प्राणिनो दुःखसमुद्विग्नानां त्रातार-

मसंविधन्त ।

स्वंक्षेयो न प्रतिपद्यन्ते स्वल्पं चेदमायुर्मनुष्याणां यदुक्तं-
वर्षशतं तदपि जराव्याधिबाहुल्यादुद्वेगकरम् । वयमपि
चैतद्धर्मतामनतिक्रान्तास्ततः कोनु भवेदुपायेन नोत्सहेयुः
प्रजाः स्याद्वा । एवमात्यन्तिकात् दुःखादियोगः तत्कथम-
स्यानुबन्धस्य रोगनिमित्तत्वो वा । न जात्वन्तरापरिक्षयइति ।
स एव मुद्दिष्टः संसारादज्ञाननिवारणार्थं तद्बुद्धिविपरीता-
गमानुसारिभिरनिश्चितार्थैर्विप्रतिपादप्रसारिभिरभिस-
मस्तुतमातिस्ताद्वा । विकत्यान्तिकं दुःखहेतुप्रतीकारं जिज्ञा-
सुः काले भगवन्तमात्रेयं न्यायेनाभिगम्योक्तवान् । अस्मा-
त्खलु नः सुमहतो दुःखा समुद्धर्तुमर्हसीति, सत्व-
धिगतप्रश्नविस्तरः कारुण्यादनन्तरमेवेदं प्रतिज्ञा ———
अथातो दीर्घंजीवितमध्यायं व्याख्यास्यामइति स्थानसंब-
न्धोभिशोकसमुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्याशिरश्शुभम् । चतुष्का-
णां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् सञ्चयः कृतः । श्लोकार्थः स-
ञ्चयार्थश्च श्लोकस्थानमितिस्मृतम् । भवेत्कः खलु
नामास्य भापिनस्यार्थइति निर्धारयामः, यथा अङ्गेनइत-
रेभ्योऽङ्गेभ्यः पाण्यादिभ्यः शिरसो ज्यायस्त्वमिष्यते,
सर्वेन्द्रियाधिष्ठानत्वात् तथेहास्यापि स्थानस्याङ्गिभूतस्य
चेतरेष्वेवस्थानेषु अङ्गभूतेषु विजानाति ।
इदं श्लोकस्थानमयं सञ्चयार्थश्लोकस्थानस्य च वार्थोपनि-
बन्धात् पुनरत्र कोऽर्थः श्लोकस्थानमिति कस्माच्चेदमेव श्लो-
कस्थानमित्युच्यते —
श्लोकस्य तु सङ्घातोऽर्थः, तथाहि संघातार्थस्यैवायं धातोः
सङ्घातं च सञ्चय इत्यविशेषितमेतत् शब्दोत हेतौ यस्मात् स-
ञ्चयार्थश्लोकः, इहापि अवस्थाने महार्थानां चतुष्काणां

...दमेव श्लोकस्थाने यः सञ्चयार्थे श्लोक-
स्थानस्य चतुष्कस्यापि शेषेऽपि इति प्रयोजनवत्तयापि
गुरुमधिगन्तो (ना)ख्यान्तरेण साधनं विकारान्तराणाम-
स्ति विधानः तस्मात् सत्यपि चतुष्के भूयस्त्वे स्वस्थशा-
स्त्र लक्षणेऽमापि · भेषजचतुष्कमारभ्यानवाप्ते-
तरस्याध्यायस्यापि चतुष्पादाद्यमुपादीयते। कृत्स्नार्थ-
संक्षेपप्रयोजनत्वात्। यस्मादिस्तराभिहितायेऽर्थास्तन्त्रे
तइह साकल्येन समासत उपन्यस्यन्ते। तस्मान्निमित्त-
त्वादयमग्रे प्रकृतसूत्रस्यापि शिष्योऽपि स्वल्पमायुरवेक्ष्य
जरारोगदुःखप्रायमात्मनः प्रजानांच तदुत्कर्षविधानार्थं
गुरुमभिगम्योक्तवान्।

नह्युपार्जितत्वादनुबन्धस्य धर्मादिविरोधिभिर्व्यामयैः प-
रिक्लिश्यमाना इमाः प्रजाः साकल्येन तत्फलमुपयुञ्जन्ते।
तद्भगवता तथान्यादिष्टादिच्छामो येन माश्च प्रजावयं
चोत्कर्षपदविकलमायुर्लभेमहि। तस्मिन्नेवं च सूत्र-
मिदमाचार्योऽधिचक्रे- "अथातो दीर्घञ्जीवितमिति"
तथा प्रकरणमिदमायुर्वेदागमविशुद्धिप्रदर्शनार्थमग्रे
आयुर्वेदस्य खल्वागमपरिशुद्धिं व्याख्यासता शास्त्रा-
तः प्रकरणमिदमेवोपनीतं तथापि गुणवन्त्यपि शास्त्रा-
ण्यपि शुद्धागमानीत्यभिमन्यन्ते, प्रयोजनाः, कथं चेमे
परीक्षकाः पारम्पर्येणोपगतमिदं तन्त्रमुपलभ्य ज्ञानका-
तराः प्रतीनमनसोऽध्यायनायोऽर्थान्यत्ते। तदनुशिष्टानांचा-
र्थः, च मूढ यावदनुष्ठास्यन्तीति।

अतः प्रकरणबाहुल्येऽपि सति पुरस्तादिदमायुर्वेदागमप्र-
करणमुपगृह्यते- अथ पदच्छेदं सूत्रम्- अर्थः,

दीर्घं जीवितीयं अधि आयं व्याख्यास्यामः चतुर्विधं च सूत्र-
मिच्छन्ति सूत्रकारास्तथा शिष्याचार्यतन्त्रकारैः क्रिया-
(५)
तत्र पूर्वं तावच्छिष्यं सूत्रं कस्मान्नह्यप्रष्टा अ-
भ्युपगता वा ते गुरवस्तेभ्यः ये ये व्यादिशन्ति, तत्र आ-
चार्यसूत्रं ततश्चानन्तरं तन्त्रकारसूत्रं कस्मात्सूत्रस्य हि
प्रणयनमुपपद्यते, शास्त्रस्य तस्मादपि च जघन्य-
मेव क्रियासूत्र कुतो न हि प्रणीतस्य विधातोऽस्तीति कृ-
त्वा यथासंभवे वा कल्पयितव्यम, तत्र तावच्छिष्यः सूत्र-
मश्रूयमाणमध्याचार्यप्रतिपत्या सूच्यते, कुमर्थेना
विधाना गुरुः पर्यनुयुक्तोऽयम प्रत्युक्तवान । अथातो
दीर्घं जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः — इत्येवाचार्य-
स्य सूत्रं तन्त्रकारसूत्रमिति हस्माह भगवानात्रेयः —
एकसूत्रमध्यक्रमतादेवासिद्धम, यस्मिन्नेव प्रयोजनेति,
आत्रर्याणां मुनयो नाभिसम्प्रवर्त्ते, न खलु तत्प्रातिषेधा-
य प्रवर्तन्ते, तस्मादन्यपदेऽधारे स्तदनुमताल्व-
तिगम्यते । एतदेव सर्वतार्थवशाद्गृह्यम, अथवा यथा
संभवं भेयमिति निर्णीतमेतत पुरस्तात तन्त्रो दत्तप
स्यात । हन्त है खल्विह सूत्रे न श्रूयते शिष्यसूत्रमेत क्रिया-
सूत्रमिह श्रूयते - तन्त्रकारसूत्रकार सूत्रं च तन्त्रानुपल-
भ्यमाने अपि ते स्त इति कथं मिथ्यामुपख्यायते, यदि
लभ्यमानोऽस्तीति भावः परिकल्प्यते, तेन शशविषाणादेरपि
प्रसङ्गः स्यात कुतो विशेषात, यदि वा प्रत्यक्षो भावस्तान्नीति
कल्प्यते तेन शशविषाणादिवद्व्ययं प्रसङ्ग उपतिष्ठते ।
तस्मादविशेषान्नह्यत्र विशेषाणां समास्ति, समानेऽनुपलम्भे
[illegible]

किञ्चिन्नानि, तत्रायं कृतश्चान्तर्वं ध्यं सूत्रयोति तदुच्यते नि

त्येतत्सोऽपनो ... शिष्यते, कस्मात् प्रकरणान्तरेषु नि

र्देशाद्यस्मादिह तेषु तेषु प्रकरणान्तरेषु चतुर्विधानि

सूत्राण्यनेन पुरस्कृतानि, तद्यथा किन्नु खलु गर्भस्य

ङ्गं पूर्वमभिनिर्वर्तते कुक्षावित्यन्तेवासिनः । तमेव मुक्त

वन्तमाग्निवेश्यं भगवान् पुनरात्रेय उवाचेति, तत्र स्वक

र्तुः पूर्वसूक्तमेतत् गर्भावक्रान्तौ यथाचार्य मभिनिर्व

र्तन्ते कुक्षावित्याचार्य सूत्र ... शिरःपूर्वमभिनिर्वर्तते

कुक्षाविति कुमारशिरा भरद्वाज इति ... क्रियानामन-

श्चेच्छोर्विध मुपपन्नम, यत्पुनरनाकूतमविशेषाच्छश

विषाणादिष्ववतिप्रसङ्ग इत्यर्थमपि सूक्ष्मोहे —

यस्मात्
नानुमानं बलीयस्यात् प्रत्यक्षार्थ प्राप्तिपतौ हि बलीयो नु

मानं भूतयो हि प्रत्यक्षमादियांस्तु प्रत्यक्षाविषयः ।

तथाह्ययमस्मिन्नेव लक्षणे यथा मनांसि तैरेव तावदि-

न्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते स तान्येव सान्तीवा प्रत्यक्षा-

ण्यपि सतांच रूपाणामग्निसन्निकर्षाभ्यामित्येवमावि

तथा गर्भस्थितानांच रुदितस्तनपान हास तासादीना-

मप्रवृत्तिः ।

तथा अग्निजरणशक्ये त्यथवा प्रत्ययस्सर्वएव भूयोभिर-

नुभूयते ... स्तनोऽवल्पत्वात् प्रत्यक्षाविषयस्येति पुन-

राख्यापितमेतत्, तस्माद्युक्तिरूपमभिधीयते, चतुर्वि-

धानि सूत्राणीति, इदानींतु यदनन्तरमस्मादनुक्रमिष्या-

मः, आहवक्ष्यति नाम-भवान् समुपपन्नम, किमिदं

खलु तावदत्र नो विमर्शमिवोत्पादयति, किंस्विदयमर्थवा-

न्शब्दः आहोस्विदनर्थक इति । तस्मात्परीक्ष्यमेतत् ।

कुतो विमर्श इति तच्छब्दद्वैविध्याद्द्विविधः, खल्विदं लोके शब्दः श्रूयते - अर्थवन्तोऽनर्थकाश्च, तत्रार्थवन्तस्तावत्

यथा गौरजामहिषाश्चेत्यनर्थकास्तु डित्थडवित्थप्रश्नच्छ-

यः दुस्स्वप्नशायितव्ये येयाहि व्याहारो मत्तोमत्तबालप्रला-

पाश्चायमपि शब्याधीत्य ... सन्देहः किंयमपूर्वपदवन्

स्वार्थकः उदाहृत उत्तरपदवदनर्थक सम्यगपि पार्थिवत्वे

किमयं मङ्गलमिति सन्देहश्चात उभयथाप्युपलब्धेः,

कथमिति तत्पक्षतां दर्शयितुं चकारो ... नात्र भूतयो म-

ङ्गलं चेह भविष्यति कथमिति चेत् लोकागमसिद्धत्वात् अ-

र्थवान् खल्वेनत् प्रत्येतव्यः। मङ्गलं च लोकागमयोः सिद्धत्वात्।

तत्र लोके तावद्यथाहमिष्यामथ भोक्ष्याम जनयत्यनर्थको म-

ङ्गलपर्युदासः।

यद्ययमनर्थको मङ्गलं वा भविष्यति शापमप्यस्यैवमेवेति

नेदं पर्युदासिष्यामहे। विपर्यये नु तदारम्भायालं भविष्याम-

इत्यत्रोच्यते, उपपन्नस्ते संशयो हन्तेदमथैवं व्युत्पादयि-

ष्यामः। यथायमर्थो मङ्गलं चेह भविष्यति, कथमिति चेत्

लोकागमसिद्धत्वात्, अर्थवान् खल्वेनत् प्रत्येतव्यः मङ्गलं

च लोकागमयोः सिद्धत्वात्। तत्र लोके तावद्यथाहमिष्याथ

भोक्ष्यामह इति, आगमो वेदशास्त्राणि वा, तत्र तावद्वेदे दर्श-

पौर्णमास्यामिति यत्रसूत्रस्यारम्भे, अथातस्साम गायत्रमि-

त्येवमादयश्चान्ये तत्र तत्र प्रयोगाः शास्त्रेष्वप्यथवर्णसमूह-

इति ऐन्द्रव्याकरणः स्यात् मङ्गलि वैशेषिके तन्त्रस्य यदि

चायमनर्थको मङ्गलं वा भविष्यति, तद्येतानि मे शिष्टा लौकि-

कास्तेषु तेषु निमित्तान्तरेषु प्रायोऽप्यन्ते प्रयुञ्जते त्वम्

मिति तस्मात्त्विदं अस्य मङ्गलार्थत्वे, ...

आद्यम। येनास्मिन्नपि शास्त्रे बहुस्वर्थेषु कल्पयते. तथदधि-
कार मङ्गलानन्तर्य प्रश्न प्रतिवचनेष्वेवमादिषु चानन्येषु त-
न्त्राधिकारे तावदथ चन्द्रनान्त्यैर्लघूपदेक्ष्यामः। मङ्गले-
अथ चेत्ता ' ' कांचिकीर्षन भूमिं परीक्षेत। अथोदगयने शु-
भतिथि नक्षत्र योजिते प्रश्नप्रतिवचने. अथनत्संशयच्छे-
त्ता. तमुवाच पुनः पुनरानन्तर्येण। द्वितीयामन्वेषणामापद्येत।
प्राणेभ्योऽनन्तरं धनमेव पर्येषितव्यं भवति। एवं प्रभृतयोन्ये
च ज्यायांस सूत्रदेशेष्वस्य ते तेऽस्तयोगारम्भाः इहत्व-
यं प्रकरणे अधिकार मङ्गलानन्तर्येषु विधीयते। तत्तेदं तव
मतं स्यात्। सिद्धायूनेकार्थतायामस्मिन्नवधौ किंसामर्थ्यमि
ति तद्व्याकरिष्यामः। मङ्गले तावदिहाचार्याः शास्त्राणि प्रणय-
न्तो मङ्गलादीनि कुर्वन्ति।

तानिह प्रथमे आयुः ' ' ऑस्विपुरूषाणि भवन्तीत्येवं
प्रकारं किंचान्यत कार्यारम्भाविघातार्थमभिमत कार्यार-
म्भेवपुराङ्‌ ' लानि युज्यन्ते मा विघातोऽभिलषितस्यार्थस्या
भूदिति अधिकारार्थमित्युक्तंतत। कस्यायमधिकार इत्यु
च्यते - जगतो व्याध्युपशमन युक्त्युपरोधस्य रोगानुत्पत्तिः
युक्त्यभ्युपगमस्य चैतद् दूह पुरस्कृतं मन्तव्यम। आनर्ये
विशिष्येवचोनन्तामधीत्याह - उतवा पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथ
शब्दः किंश्चवापूर्वं प्रक्रियते स्म. यदनेनापेक्ष्यते. उच्यते -
विहिता हेतवोऽस्मिन पुरस्तान्न भेदं प्रकृत मधुनैव शिष्यो
पि स्वल्पमायुरपेक्ष्यं तदुत्क पविघातोर्थिगुरूमभिगन्त
त्विंशक्यम। यद्धवानेवं प्रवादे उत्पद्यते. तत्ताविमति भेदः।
इदं तु कथं निश्चीयते. अयमेवार्थप्रकृतेन, न त्वन्यदेवेति।
तन्नैनदपाशीर्णं भवति।

यस्मादिदं साक्षीभूतमृषिणा सान्निकर्षेस्तं दीर्घजीवि-
तमाविनिश्चिन्वतो ग्राह्ः इमेव पूर्वं प्रकृतमेव तद-
पेक्षायद् शब्दस्यात्। वर्तिकामा एकस्यादनेकका-
र्थीदिय स्त्वं भवाद्युक्तं स्यात्। पुनरस्मिन्नर्थे वक्तुमभिप्रा-
यो नह्येकस्यानेक चोक्ष्यते, साधुबह्वर्थत्वाद्विरोधा-
भाव उत्पन्न सार्पिर्वत्स्यात्। सा पुनरस्यार्थ शब्दस्याने-
कार्थता बह्वर्थत्वाद्विरोधाभावाच्चोपपन्नम्। सर्पिर्वर्तिव्य-
यथा. सर्पिरेकमनोकस्य स्मृत्यादेः गुणगुणस्याभिवृद्ध-
ये दृष्टम्। पायादीनां चोपशाक्य मनेकानेककार्यत्वेप्यस्यावि-
रोधो दृश्यते, तद्वदयमप्ययशब्दो बह्वर्थश्च स्यादेव। नचा-
स्याविरोधः प्रादुर्भ्यन्त प्रकरण वक्ताभिप्रायत्वे को भूमार्थो-
पि सच्छब्दोऽर्थं विशिनष्टि।

यथा गो शब्दस्तस्माद्यथाक्षिप्तमेव साधु, यत्तच्छब्द-
स्तु हेत्वर्थः यस्मादयं शिष्यः कुलशीलविद्यावृत्तसम्पन्नो
वक्तातितिक्षुरनहङ्कारो मेधावी बुद्धिमांश्चातो व्याख्यास्या-
मः — यस्माच्चायं विविधः दुःखप्रकारहेतीनाहतः अतश्च
दीर्घस्सं भवतीति दीर्घभूयस्त्वात्प्रकृष्टतरो भवतीति
जीवितमिव तस्य धारिनित्यगोऽनुबन्धो इत्येवमादयः
पर्याया स्तच्चेह श्रेष्ठं कुतस्तत्प्रयोजनाभि यमायुर्वेदे
प्रशस्तिः। तच्च ऋस्याक्षय मगता श्रय प्रमाण प्रभावाय गमन-
लक्षण प्रयोजन शेषावबोधाल्लिङ्गनिवृत्तिरकारणसंज्ञात
पकल्पण शक्याशक्यान्त सुखासुखहिताहितलगुण-
पदार्थावस्थाः नकालविलेः परीक्षितस्तानो तन्नावन्त वृद्धौ
निमित्तं रसायनमुक्तं हि दशवर्षसहस्राण्यायुरनुपद्रवं चेति
स्थितिव्रत रविरुद्धाहारविहारादि वचनमभिदेशकालत्वः

गुणविपरीतानां कर्मणा माहाराविहारांच क्रियोपयोगं सम्यक्

सर्वनियोगा सन्धारणमन्धार मुदीर्णानां च गतिमतां साहसा-

नां च वर्जन मारोग्यानुवृत्तौ हेतुमुपलभामहे, उपदिशामः-

पथ्यामश्चैव तिक्षयकारण मनशनमायुषो ह्रासकाराणां स-

र्वेप तत्त्वाविधं व्याधिसमुत्थानं क्षयाय प्रत्ययी भवति.

आश्रयोभिः स्थानं तदायतनाख्यं मुक्तं [illegible] ध्ये वायतनान्या-

हुः। प्राणार्थेषु प्रतिष्ठिता इति मन शङ्कनादिति। अथवा

शरीरेन्द्रिय सत्वात्मानः तेष्वभि संयोगो जीविताख्यः प्रति-

ष्ठितः प्रसरणं वर्षशत मुक्तं हि. वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाण-

मस्मिन् तन्त्रे भावोऽस्तित्वं तस्य सर्वक्रियाप्रवृत्तिर्लक्षणमप-

गमो विनाशः।

तस्य सर्वक्रियोपरमे लिङ्गम्। प्रयोजनं पुनरस्य धर्मार्थकाममो-

क्षाः शेषावबोधाल्लिङ्गमुपरिष्टादुदाहरणं हि प्रमाणमायुष-

श्चेन्द्रियमनोबुद्धि चेष्टादीनां विकृतिलक्षणैरुपलभ्य-

ते, निमित्तैरिद मस्मात् क्षणात् मुहूर्ताद्दिवसात् द्विदिवसात् त्रि-

पञ्चसप्त दश द्वादशाहात् पक्षान्मासात् षण्मासात् संवत्सरा-

द्वा स्वभावमापद्यत इति निवृत्तिः खकमकृता. तथाप्यमागमो

दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनमध्यम मुत्कम॰ तयोरुदारयोर्युक्तिः

दीर्घस्य च सुखस्य चानियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा ॥

मध्यामध्य मन्येहविति तथासुखासुखमायुराक्षा पथ्यमिति

संज्ञा। शरीरेन्द्रिय सत्वात्म संयोगः उत्कर्षशक्तिता उत्कर्षशक्य-

ता अपकर्षशक्यता अपकर्षाशक्यता नियतानियत विभागात्

अनियतस्य हि शक्येयाता मुत्कर्षापकर्षौ प्रतिविधातुं नान्ये-

तरस्य तथाह्ययमुपदेशः। नहि कर्म महत्किंचित्फलं यस्य

न भुज्यते, क्रियापन्नाः कर्मजा रोग्या शाम्यन्ते. कर्मसंक्ष-

यादिनि, यथा च रोगाणां सति विधानकारणे भिषज्ञादौ तत्प्रतिक्षया भावात्तज्ज भवत्यस्य थात्वं तथोक्ताकर्षणाक्षानिमित्ते सति न ताप्युपपादयितुं शक्या, तत्प्राप्तिबन्धादेवेति सुखासुखम् हिता हितत्वानि सुखस्य तत्र तु शारीर मानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिभूतं तस्येत्येवमादि विपरीतं च सुखस्य हितस्य पुनः कृतानां परस्माद्रुपनतस्य सत्यवादिन इत्येवं प्रकारं प्रातिलोमं चा : सुखस्य गुणपदार्थत्वमस्यस्य गुणत्वक्षण संवादितर लक्षणासंभवाच्च। यस्माद्वास्मीन्नितो गुणलक्षणमुपपद्यते।

यतो विशेषणात द्रव्यादीनां पदार्थानां तस्माद्गुणत्वमस्यादौ प्रियगुणलक्षणमः समवयि निश्चेष्टः कथं गुण इत्येतच्चास्मेन्यद्वेषेण न संभवति, तस्मादपनीतदोषमेतदिति सिद्धोयमर्थो यथाप्रकृत मवस्थान कालोप्यस्य यावता आयतनं कर्म : स्वयं तत्कुतो : तद्धेतुत्वात वेश्मवत्तद्यथा मृत्कणकाष्ठेष्टकादीनां वेश्मायतनानां यावद्भावस्तावदेव तत्कार्यस्यापि वेश्मनो भाव : ते पांच पाये भाव इति एष कारणवतां धर्म इति कृत्वा दृष्टेनादृष्टप्रसिद्धिरिति कृत्वेहाप्येनदेवानुमानं प्रवर्तते, किंचान्यदृतेच कारणादत्यन्तावस्थान प्रसङ्गः। प्राधान्यविशेषादृतेच कारणात नित्यावस्थानधारिणः प्रसज्यते, नह्यतास्ते विशेषो निमित्तादृते कश्चित्कालमस्य भवेदवस्थानं नात्यन्तं यस्य कर्तापेक्षं चानवस्थानं तस्य तदभावाद्विनाशउपपन्नत्वान्नात्यन्तमवस्थानं सुखादि विशेष वद्धा, यथा सुखासुखमायुरित्येवमादयो भावाः कर्म हेतुकाः परिकल्पते।

र्मप्रत्ययः कल्प्येरंस्तेन सर्वविकल्पदोषाः प्रसज्येयानाम्। कथमिति सर्वेषां तावदिमे सुखादयः स्युर्नच सम्भवन्ति सर्वेषाम्। नचैषां सुखादीनां हि नहितमध्यानं। प्रकर्षकृतो विकल्पस्यादृष्टस्व ... श्चैतदुभयमपि सत्यप्रत्ययश्चैका रणान्तरे युक्तम्।

नास्ति यच्च तत्कारणं तदनेकावस्थं प्रतिपूरुषं कर्मेति तस्मात्कर्म निदानात् सुखादय इति सिद्धम्। यथाचैते तथा विनाशोऽपि कर्मण एव पूर्वदोषात्। यथाचैते सुखादयः कर्मसमुत्थान इत्यवस्थापिते तत्तद्विनाशोऽपि कर्मणएवेत्युपपाद्यम्। कस्मात्पूर्वहेतुदोषात्। यत्खलु पूर्वाभ्यां हेतुभ्यां दोष स्सुखादीनत्युक्तम्। स खलु निर्णेय कारणमभ्युपैति कथंकृत्वेति। यदि हि नस्यात्। विनाशो कर्महेतुरायुषस्तेन सर्वेषामेककालः स्याद्विनाशः। सर्वेषां च विनाशहेतुरविकल्पः स्यात्। नत्वेतदेवं दृष्टं सर्वत्वेतदन्तरा निमित्तमन्यायं यच्च निमित्तं नैकावस्थं कर्मेति कर्म विनाशे कारणमनुपपन्नमभिहितम्। फलमव्यवस्थशरीरास्थितिः यावद्धि शरीरेन्द्रियसत्वात्मनां संयोगस्तावत्सर्वभावानामाध्यात्मिकानामवस्थानामलाहे — नेदमस्मानाराधयति यदेभिः जीवितशब्दः प्रधानं तेन प्रागयमुपादेयो न दीर्घशब्द इति। अत्रोच्यते — नायं दोषः कल्पयिष्यते। कस्मादिष्टत्वात्। जीविधमेव प्रधानं तत्त्वदीर्घमिष्टमित्यतो न जीवितशब्दः प्राक्सङ्ख्यातः। दीर्घं जीवितशब्दोऽस्मिन्नुक्तो। ध्याय इति। अतो दीर्घंजीवितीयमित्यलं वक्तव्यमतो वदामहे —

इह कश्चिद्वातीय शब्दो शब्द दीर्घं जीवित शब्दो ऽस्तीति नि-
त्यः तज्जय तत्कारो पादिष्टो दीर्घं जीवित शब्दः प्रत्या-
ययति, अतस्तस्याम्नाय शब्दे शब्दस्य प्रत्यायकत्वाच्छब्द-
पदार्थकः संपद्यते, एवं रूपं शब्दस्य शब्द संज्ञेति कृत्वा ह-
एवं तर्हि प्रत्ययोत्पत्तिरस्म च्छब्दः पदार्थकान्नाप्नोति, उच्य-
ते — आत्मीय शब्दो हि अर्थपदार्थकः सोहि दीर्घंजीवि-
त इत्यत वक्तव्य मत वदामहे इत्यस्यार्थेनार्थवानेवं च
कृत्वा शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यन्त इति
तस्मात्प्रत्ययोत्पत्तिः अधि शब्द इहाधिकारे किमधिक-
रोतीत्युच्यते - अर्थगतिमयनमायुः अयो गतिः कस्या-
र्थस्येति विवक्षा, किमुक्तं भवति, अर्थगतिमधिकृत्य ना-
मसंज्ञया प्रक्रियते, अध्यायस्य नामैव संज्ञानां संज्ञे, अ-
तश्चैतदेवामीति प्रत्यवसेयम्। यस्मात्सूत्रपरिभाषेयमि-
हार्थ सिद्धाध्यायेपता भगवता महर्षिणात्रेयेण प्र-
णीतम्, पारि अधिकृत्यायमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिते-
ति। अथवाधिकृत्येयमध्यायानां संज्ञा प्रतिष्ठिता

शस्तं पुरस्कृत्याध्ययनं संज्ञा निविशतेति नार्थवशात्प्राय-
स्संज्ञा इत्येनाद्दूवृणोति, अथवाधिकृत्यायमध्यायं नामसं-
ज्ञानिर्देशः प्रतिष्ठितो यदर्थमधिकृत्यायमध्यायः प्रवृत्तः
सतु तथैवास्या नाम संज्ञा विप्रतिष्ठितो विशब्दो नानार्थः
कृद्धवाचीवा — द्विविधदुःखप्रकारहेतुः व्याकरिष्यते,

दिष्टार्थस्तमपि न्यक्षेणोदाहरिष्यतीति न तेदं विचार्यते-

ऽद्यास्मिन्नध्याये बहवोऽध्यासा व्याख्यायन्तेति च दीर्घं जीवि-

तीय एवेति संज्ञानियमे कोऽभिप्रायः। तस्मादध्यक्यमेतदुक्तम्।

अत्रोपरि शङ्क्याहा: मङ्गलार्थोऽयमप्रवचनादौ दीर्घं

जीवितशब्दः प्रयुक्तो दृश्यते हि — मङ्गलको नामादौ मङ्गलः

प्रयोगः भवेदनाथविचारणाशब्देनोक्तत्वादथशब्देन

मङ्गलमप्रकाश। तमनेनेदमेवास्तु वे यथा नोपदिष्टा

दिति।

तच्चनैवं ग्राह्यम्। व्याख्याधिकारे मङ्गलोपयोगं शास्त्रप्र-

वचनादौ तस्मान्न दोषपवीति वाभवते यथापि मङ्गलकार्ये-

ष्वभिमतकार्यारम्भे बहून्येककालं पुरस्क्रियते मङ्गलानि

तथेहापि स्यात्। किंचानेकार्थोपदेशोऽपि संज्ञाकार्यैरश्रुतः

शेषस्यापि तयारिमन्निमित्तत्वात् यस्मादोऽयमन्य इहार्थमशेषे

ध्यायेत तैवासौ खलु तस्यैवायुषः परिपालन प्रयोजनं

तस्मा^(स्मा)च्चप्रधान्यच्च प्रधानं चेदमतः प्रागेवामुष्य ख्यतः मनिग्रह

यथा चेदं प्रधानं तथास्माभिः पुरस्तादुपपादितः आशब्दोऽ

भिविध्यर्थः। यथाप्रतिज्ञात मानायुः यथापदनाविशेषाप-

पदनवैशेषामुपपत्त्या विरुद्धानसन्दिग्धानि व्याख्य

स्यामः। प्रथयिष्यामो वर्णयिष्यामः, तत्रैतत्प्रादुर्भ्यादेतस्योप-

दिष्टत्वात् बहुवचनानुपपत्तिः। एकः खल्विहोपदेष्टा बहुवचन

श्चेहा क्रियते, व्याख्यास्याम इति, तच्च नैवं ग्राह्यम्।

शब्दविषयानेकत्वात्, शब्दविषयेहि प्रयोगाणामनेकत्वं द्द

ष्टम्, तत्रेहात्मनः प्रयोग एकस्मिन्नपि बहुवचनं भवति, तद्य-

थाहं भोक्ष्ये वयं भोक्ष्यामहे, अहं करिष्यामि वयं करिष्यामः

एवंच कृत्वो भस्विदं सिद्धम: भवत्यस्य ममुया कारिकया व्याख्या-

स्याम इति नेहवै व्याख्यायते: किन्तु व्याख्यातस्येति, अनन्तपरे

परिपश्यन्ति, आत्मनेपदप्रयोगत्वात तं व्याख्यात्थ पोढा वेदित-

व्यम्, कर्त्रभिप्राये क्रियाफले "नहि हितंन — आचार्य आयुर्वेदा-

ख्यान जनधर्मादिना फलेनार्थे यस्मा दन्योन्य प्रणीततर: स-

माधिजोऽयं धर्मविशेषो

फल भावाधात्मनेपद प्रयोग इहाल्यनवाख्येति

भवति, न च तुष्केणा — न्निरस्त क्लेशानां मरजरस्य मनसा

— त्वे कम: प्राय: आत्मप्रयोजन — भिसंहिता काचिद-

न्या कार्यप्रतिपत्ति रूपपन्ना, एतच्चासत — किञ्चिदिति

निश्चितोद — या

एवं तर्हि व्याख्याते रेते नायं प्रबुरकथन कर्मिणा तस्मा-

द्व्याख्यास्याम इति सिद्ध परस्यैव मस्येति हस्माह भगवाना-

त्रेय:, अतेति प्रकारार्थ:,

काल समारव्य या आह- क्रिया वर्तमान कालस्य तद्धीमाहेतिपद-

स्थे मनो भिसंबध्य माने भतीत कालं मत्वाचष्टे- अवोच द्ब्रवी-

दुक्तं भवति, भगवच्छब्द: भूयां यशासि वानेन पूजामर्हति,

अतिशयेनास्तीतिम — यन्ते भगवानिति स्वयं जगदनुग्रह-

— रिभेद — स्वतन्त्रस्य प्रणायनाभिप्रेत्युपदर्शि-

ध्यायित्वा — वीतरागत्वात, सर्वज्ञेयेषु तिकालमप्यहतगत-

ज्ञानशक्तित्वादि शुद्ध मनो वाक्काय कर्मत्वादित्येव जगदनुग्र-

हादिभ्यो हेतुभ्य: अस्य तु लोकस्य समतिक्रान्तं यशस्तस्मात

भगवानिति पठ्यन्ते, अत्रेर पत्य मात्रेय:, एवमप्यस्य वंश-

शुद्धिरुक्ता भवति। आह- दीर्घ जीवित म...

...प्रतिज्ञामन्तरेण ... र्थक्रिया दर्शनाद्यस्मात् खल्वि
हलोके प्रतिज्ञामन्तरेण क्रियमाणा व्यर्थाः प्रसिद्धं तच्च दृश्य
ते, तद्यथा चैत्रो गच्छन् न गच्छन् वा न प्रतिज्ञायि, तेन गमि
ष्यामि शिष्य मित्यथ चासौ साधयेत् त्येव, यथा संहितमेवमिहापि
कुशिका
प्रतिज्ञयापि नाभिप्रेप्सित मर्थमाचक्षाणो न तस्यैव प्रणयनं
युक्तरूपं हेत्वनभिधानाच्च न वास्याः प्रतिज्ञायाः कश्चित
तत्साधनाय हेतुर्वा तेन भवति।

न च निर्हेतुका सिद्धिरिष्यते, तथान्यायवादः, सर्वं च हेतु
मन्तब्रूयान्नूनं च तब्रवीति, कथमिति, हेतूदाहरणोपनयन निग
मनाना मन्यतमेनापि नूनमित्याचार्य पदाद्दर्शयति- तस्मादि
दं प्रतिज्ञामात्रत्वादसारम्, न चैवं विधं सूत्रमस्यार्थमिष्यते-
तस्मान्न चैतल्लक्षणादावभीष्ट, सम्पूर्णत्वाच्चासंपूर्णत्वायमर्थः
कथमिति शिष्योऽपि सोपाधि निरुपाधि दुःखप्रतियातार्थितः
आत्मनो पन्यस्त मियं च सापथ दुःख विघातायैव प्रतिज्ञाप्रधा
नाचेयं चिकित्सितेष्टतमत्वान्निरूपथ दुःखप्रतिघातस्या
त्यान्तिकत्वाच्चास्याः तस्मादसंपूर्णो ग्राममात्रमनो नार्थवती
युक्तिमवतरन्तीतिह। ... च्यमेव खल्व प्रामाण्यान्।
अत्राप्युत्तिष्ठामहे - यत्तावद्वोचः प्रतिज्ञामन्तरेणाव्यर्थक्रिया-
दर्शनादिति तत्प्रत्याधास्यामः - भवेत् खल्वर्थ ... देमा-
दिव ... दादि ... केचिदिह घटादीनर्थान् साधय-
न्तो दृश्यन्ते, न चैतावता नोदाह्रियन्ते, घटादि दण्डादिकरणा-
नि ... यस्मात् प्रतिज्ञामन्तरेण कदाचित् कस्यचिदेव
दृष्टाव ... सोऽर्थस्य सिद्धिरित्यतः सर्वत्रैवास्या उत्ताहो दृश्यते,
यस्या ... तत्रापि श्रूयते ... विविधहेतूपदेशा (द्वै) त्यैकं
वेदं कस्माद्द्विविधस्य हेतोरुपदेशा द्विविध हे - हेतुजातं

उपादिशन्तो - प्रमाणेन

सूत्र: प्रणीत इति तथा ... तं संपूर्णार्थत्वादीनि हन्त तत्त्वावि-
तीर्येष्याम:, न तत्प्राप्तिनिमित्तत्वात् ... तदेवं कुत: यस्मात्त-
त्प्राप्त्यर्थमितीयमारभ्यते, तस्माद्युक्त्यैवासौ भवति, तत्कथ-
मित्युच्यते, इहेमे प्राणिन: शारीरमानसैर्विविधैरातङ्कैरनि-
भ्यस्यैमा सानातं भवत्यात्यन्तिकदु:ख ... थातमावेच
भवत्येषां तत्प्रतिघातसामर्थ्यमतस्तत्प्राप्तिनिमित्तत्वादादौ
सुखदु:खप्रतिघातमुदाहरिष्यते - किंचान्यतो भूयस्त्वात्
भूयसी ... याचेयं तत्सासुकरत्वात् सुख ... नकर्तुमिष्ट-
तमत्वादिष्टतमा खल्वियं येपि नैश्रेयसकान्तापि विषयि-
... नैषामिष्टतमत्वात् प्रत्यक्षफलत्वात् प्रत्यक्षं
चास्या: फलं ... रेचयति मदनफलं वामयतीति, अत:
एव ... श्रेयमेव प्रायोभिमता नेतरा तदनुमानंच तस्या-
श्च निरूपा... या चिकित्साया इयमित्थं हलत्वा दनुमानाय
कल्पते । यदीयं सत्यास्मिन्नामय: प्रतिद्विनिहिता उपल-
भ्यते, तथेयमप्युपाय पूर्वामिहानेन विदुषां क्लेशप्रतीतिके
सति निमित्तान्तरे शक्याधिगन्तुं, तस्मान्नालमिमे दोषा:
इमां कारिकामभ्युपेत्यास्यो पालम्भायैव पञ्चकृत्वो दत्वा
क्षनमेतत् । तस्माद्यत्पूर्वं तदायुर्वेदागमहेतु पिण्डसूत्रमि-
दमादौ निक्षिप्तं कथमिह विघ्नभूतान् रोगान् तप:प्रभृती-
नां दृष्ट्वा महर्षय: समेतास्ते च जातकारुण्यास्तच्छमोपाय-
... यद्यायतो व्याख्योपशमाय सहस्राक्षमेव शरणमग-
मन् । अथैषामभवत्क इव तमभिगम्य ...

तस्मा ..... यच्छेद मुपादाय कृताथो- तस्मात्क तुरथ महर्षि-
(या)
रधिक जातानुकम्पो भरद्वाजोऽशङ्क धामुनिजनानु रूपयाबुध्या
सामान्यागतस्तामृषि समितिमिव मनसि परमहितवानहम
... र्थे ... नियुज्येये त्यथ ते महर्षय: तस्य महा(त्मा)नस्तामति
(य)
पुण्याक्षरां भारती श्रुत्वा प्रीतमनसोऽचिन्तयन्नर्थं तस्मात
खल्वविशेषेणार्थ:।
तथाहि. अस्या नुमतोऽपि स्वयमेव करूणया व्यापार्यमाणे गुर्वी-
मिमां कार्यधुरमुद्वोढु ... वासित: समर्थश्चायमर्थस्य संपा-
दने स्मरमनो रहस्येति मत्वा तमनुजगाद. भारद्वाजस्तु शतक्र-
तु ..... नैरनुमतो जगाम. प्राणिनां दीर्घ जीवितमन्विच्छन्नि-
त्यनेन हेतुनेत्येष आयुर्वेद स्यागमहेतु:। अत्राह - नसुगमस्य
पूर्वं परिस्खलितत्वात आगमोहि पूर्वमुपरि स्खलित: पश्चाद्धये-
तुर्वक्ष्यति सङ्ग्रहे -
आयुर्वेदागमो हेतु रागमस्य प्रवर्तकम ।
उच्यते - सिद्धेत्येवं पूर्वं हेतो ... मेवोदाहृतवान. तस्मादि-
ति. हेतुमति तरं प्रवृत्तीनां प्रमाणत्वाद्धेतुमत्योहि प्रवृत्तय: शा-
स्त्रेषु प्रमाणमित्येतं दर्शयति. तथाह्ययमागम स्सर्वं च हेतुमत
ब्रूयादन्येतु हेत्वागमयोरपि ... पिण्डसूत्र मिति वर्णयन्ति।
तत्र दीर्घं जीवित तच्छब्दो निर्णीत पदार्थक: आन्विच्छन्
प्रार्थयमान इति भरद्वाजो गोत्र नामेदं कृतवान. उपागम-
(कुपे)
न्न. पीयिवान कमुपागमादिन्द्रं शरण्यं चामरेश्वर ...
तत्तपा: सम्बेत्याह - दैर्घ्यात्प्रसिद्धि: कस्मादापेक्षिकत्वात
कस्मात कनीयसं पश्यतो नामिकाया दीर्घबुद्धि रुत्पाद्यते.
मद ... श्चापि पश्य ... तदस्यामेव प्राप्तस्वभावेन ना
(य)
ति तदन्नरेति।

यथा मृगतृष्णिकालातचक्र गन्धर्वनगराणि यत्तत्था-
भावे नास्ति, न जातु चित्तद्व्यभिचरति तद्यथा गमादयो
नहि कदाचित् तुरगं पश्यतोऽपि रासभबुद्धिर्जायते।
रासभं वा पश्यतस्तु रङ्गभबुद्धिः सधश्चयं गौरित्येतावदभि-
न्नयुस्था गोबुद्धेरस्तित्वापि काले व्यभिचारो नास्ति।
तस्मादनयोः स्वेदन व्याख्येतासिद्धिरथैकमत प्रति-
षेध्यः एवमस्ति ... स्पष्टमस्तित्वमनयोः तस्मादनुरोधेन-
नग्राह्याभदं दीर्घत्वह्रस्वत्वे तदनुसरति। किंचान्यदेतन्न
... प्रतिपत्तेः ... द्वे कस्मिन्नेव काले द्रव्ये चैकस्मि-
न्नन्वयो द्रष्टारस्स दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं प्रतिपत्तौ दृष्टे यदिच
दीर्घह्रस्वत्वेन भवेतामन्येव खलु तद्बुद्धिरप्युत्पद्येयाताम्।
कारणे ह्यसति कुतो नियतं कार्यमन्यथा गवाश्वादिबुद्ध-
योऽनियता जायेरन्, समानेभ्यो भावेभ्यः। किं कुतो यानि-
यमभो दीर्घह्रस्वबुद्धेरेव। तत्र द्रव्ये भवतो न गवादिबुद्धयः,
इति तत्स्था गुणा तत्त्वावश्यं सन्त इति सिद्धम्।
वितयोः दीर्घं जीवितमिति विरुद्धम्। आधाराधेयाभा-
वात् गुणानामिह दीर्घत्व जीवितत्वं चापि गुणोपरादि गु-
णानः परिपाठात्। "परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एवच
विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च। संस्कारोऽभ्यास-
इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः॥
नचाहि गुणानां परस्परमाधाराधेयभावोऽन्यास्य,
कस्मात्तन्न सिद्धान्तविरोधदोषात् गुणो गुणाश्रयो नोक्त-
इति यस्मात् प्रतिषेधं चकार, उच्यते, न दीर्घशब्द-
स्य कालेनाभिसम्बन्धान्न खल्वयं दोष उपपद्यते।
यउक्तं अनयामाधेयकृतयोर्दीर्घजीवितशब्दयोः

कस्माद्दीर्घशब्दस्य कालेना ... सम्बन्धात् दीर्घशब्दं खलु वयं काले नाभिसंबन्धिनः मम दीर्घकालं जीवितभ-
न्निच्छन्निति कथं ज्ञायत इत्यन्यस्मिन्नत्ययस्य प्रकरणे दीर्घ-
शब्दस्य काले निपातना दीर्घकालावास्थितम्, सत्तु लघुं
निर्दिष्टा ग्राह्यस्यादिपक्षान्येव खलु सत्लघून्येति सन्देहार्थ-
मिति ब्रूमहे. तन्त्र शैली सन्दर्शनात्। तन्त्रशास्त्रः खल्विमाः
तन्त्रकाराणां यदादि मध्यान्त लोपादि निरन्याभिख्याधि-
करणाद्याहुः।
तन्त्रयुक्तिभिस्तन्त्राणि विरच्यन्तीति चादिमध्यान्तपद-
लोपा युक्तिष्वेव प्रदर्शितान्येव ... निपात्यकाले दीर्घश-
ब्दमुपपत्तिरिहान्य तथापि ध्यानं चादिमध्यान्त पदानां लो-
पः क्रियते। येषां लघूनामपि ... भवत्येवार्थानुसारेण ग्र-
हणम्. आह - कालस्य दीर्घत्वमनुपपन्नम् निरवयवत्वा-
दिह दीर्घं प्रमाणं पठ्यते. उक्तं हि अ... रधिकारे
र्थैर्भिरन्यानि कानिचित् कृतानि कानिचित् दीर्घाणि का-
निचित् ह्रस्वानि, तच्चेदं परिमाणजातं कालस्य निरवय-
वत्वान्नोपपद्यते, सावयवेषु ... पुरुषादिष्वपि धर्मेऽ-
पर्युपर्यवयवसान्निवेशान्निवर्तते. नानिरवयव ... येष-
वाकाशादिषु तस्मान्न दीर्घः काल इत्यनुपपत्ति
इत्युच्यते- न दीर्घस्य परिमाणस्य द्रव्यान्तरेष्वन्यथा प्र-
त्ययस्य काले पथ्योपचारात् दीर्घत्वं हि द्रव्यान्तरेषु साव-
यवेष्वन्यसावृत्तं काले भुक्त्वोपचर्यते. यथोदके गन्धः उ-
दकं खल्वित्यर्थः। विष्वं नानावर्णरसरूपस्पर्शो तद्व-
दवक्रान्तजलचरविहङ्गमित्युदिते चापो गन्धवत्योर्थ क्षि-
तौ वर्तमानो गन्धोऽप्सु पचर्यते।

तद्दाहनाशको शक्योपचाराद्यद्यत्त नभवति. नत्वत
नभक्त्योपचर्यते। यथा शशविषाणमयो रसः तस्मा-
न्न परिमाणं काले भक्त्योपचारमर्हति. उच्यते-
मासन्न एवोपचारात्: यदेव हि यत्तन भवति तदेवतो-
पचर्यते यथासङ्ख्या गुणेषु षड्रसा विंशतिर्गुणा इति
यद्यत्वास्मिन्नेवा हि तदुपचर्यते. तत्त विद्यमानत्वात्।
किंचावरदीर्घशब्दस्य वर्षगणारर्थैत्यभिधायकत्वा-
त्। अयं दीर्घशब्दः इह न परिमाणवचनो किन्तर्हि वर्षगु-
णास्थेत्यभिधायीत्याह- तस्येदानीं काले दीर्घत्वस्य किं
कारणमुच्यते. सवितुरुदयास्तमयो नैकः. अनेकत्वादित
सवितुरुदयास्तमयस्य ज्ञातुरुपोद्यते. ज्ञानदीर्घत्वेन
कालोप्यनुमीयते, इत्याह-

कालस्योभयथार्थ्या संज्ञायो*, निर्धारितत्वात दीर्घशब्दः
चिरकालावस्थाय्यर्थ इत्युक्तम. सन्नवे ... र्ं क्रियात.
सचिर कालोऽभिप्रेतः, अनवाहि दीर्घस्य काल उच्यते.
नासौ न चाभिलाषा. तस्य चोन्नेयत्वात. नहि तत्स्वाभावि-
कं वर्षशतमायुः दीर्घशब्देन व्यपदिश्यते. किं तर्हि
तस्मादधिकं रसायन ... तस्यचानीयजायथा इदं वर्ष-
सहस्रं ब्रह्म. ... रसायनं यथा दशवर्षसहस्राण्यायु-
रनुपद्रवं च तथा तानि यावन्ति च क्षीयेत "जीवेत्. वर्षसह-
स्राणि तावत्प्रगतयौवनः॥ साहित्यमेषां गत्वात्मा भवत्यमर-
सन्निभः॥"

अत्तश्चायमाचार्याभिप्राय इति गृह्यताम. येनानिय-
आर्थाभिधायेन ... शब्दमधीतवान दीर्घमिति। अव-
न्यथा यद्यस्य शतमेवाभिप्रेतमभाविष्यते नैवमेव

यिनं दीर्घशब्देनेदमस्याभीष्टं रसायनमायुः कथमिह प्र
जालभेरंश्च. नतास्वन्तराव्युच्छेदो माभूदित्येतदै दी
र्घशब्देन व्याक्रियते, आह क्षणिकत्वात् दीर्घानुपपत्तेः
इहापि क्षणिक संभवानाभिध्यायिनमभिसमीक्ष्यासुर्दीर्घ
त्वमाख्यायते।

जीवितं त्वायुस्तच्च शरीरेन्द्रियसत्वात्मनां सामान्यो नैके
कस्य प्रत्यात्मिकः, आह - आयुर्जीवितं वास्तु त्यार्थवाचि
त्वात् कार्यं लघुतरपदत्वा दीर्घमायुः ... ... रिति
यद्येवमेव लघुतरमभिधानमुच्यते तत्किंचित तद्ग्रहणे
नोच्यते. नलोकप्रतीतत्वात् लोके ह्येव तत्प्रतीत यद्व्याधि
रहीनो धर्मप्रधानो भोगवांश्च वर्तते. दीर्घं जीवतीति यः
चार्थसंज्ञामाप्नोतीत्येत दीर्घजीवितमतोन्यथा सविज्ञा
रोग्यादि वियुक्तस्य प्राणिनः क्लेशाय जीवितं केवलजीवित
मेतत्प्रदर्शयितुकामेन सूत्रं कृत जीवितमिति अन्विच्छ
न्नित्यत्र किंचित् पूर्वार्थाविसदृशमर्थं वर्णयन्नाचार्यनि
... इच्छन्नीति वाच्य मनुशब्दोऽत्र नोच्छेत्तव्यः
सत्वधीयते. किमर्थमिति प्रयोजनत्वात् अनुशब्दो ह्यय
साध्ये
सुगानुरूपमायुः प्रार्थयमान इत्यस्यार्थस्य प्राप्तये अन्य
थाविज्ञाये दीर्घमिच्छन्निति कुर्यात्तदस्या दीर्घत्वमभि
वान्वितमत इद मनुशब्देना कृष्यते. तद्धिते चानिनिर्दिष्टोऽय
मर्थः स्याद्दीर्घमिच्छन्नीत्येताइति कृते स्कृते. तस्मादनु शब्दः
पुरस्क्रियते, माभूदयं दोष इत्याह - प्रकृष्टतमस्यानन्वेषणो
हेतुर्नवक्तव्य इति वाक्यशेषः।

किमर्थं भरद्वाजो यस्मादायुषो नोत्कृष्टतरमस्ति तन्नेष्टं वान्य

उक्तयुगानुरूपमेव, उच्यते. अप्राप्ते: न जात्वचेत्कथं त्वन्ययुग-
स्थैरप्यायुरन्यस्मिन युगे वासुभ ... सर्वेण जगतास्यात.
किंपरिमाणं पुनरायुरन्यस्मिन युगे उच्यते, एतत्तर्हि खलु
प्रमाणमायुष: संवत्सरशतमुक्तं हि. वर्षशतं खल्वायुष: प्र-
माणमस्मिन काले इत्येतत्कलियुगे ऽभिप्रेतम्. कथं ज्ञायते.
इति चेत. अस्मिन काल इति वचनादेतदुक्तं भवति। अस्मिन
वर्तमानकाल इत्येतदतीतेऽधिकमस्मिन परेण च न्यूनत-
रं भविष्यति. आह -
कुत: पुनरिदमुपपादि. पुरा प्रकृष्टतरमायुरस्मात्तस्मात्तनि:
कृष्टतरं परत: सम्पद्यते. इत्युच्यते. आगमाद्युक्तं हि. आदिका-
ले ह्यति विमलप्रभावा (विपुल) इत्यारभ्य यावत्पुरुषाव भूकुरमिता-
युषा मतशब्दो ह्ययं बहुत्वे न्यूनतो रूपत:. तद्यथोक्तम्.
संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सर: क्षयामीति, तदेवत्तस्मिन
कलियुगे वर्षशतं परमायुष: प्रमाणमभिमतम् तदेव च प्रमा-
णमभिसमीक्ष्यार्थानुसारसामर्थ्यादभिधीयते, द्वे वर्षशते
द्वापरे त्रीणि त्रेता चत्वारि कृतयुगे प्रमाणम्. परतन्त्र प्रत्यया
भ्रेत्तव्या स्याहिता: श्लोका:,

पुरुषास्सर्वा (सिद्धार्थाः) चतुर्वर्षशतायुष: ।
कृते त्रेतादिके ह्येवं पादतो भूत्स्य ... प्रजा: ॥

एतेन्ता: प्रत्ययुगं व्याख्याश्रये प्रमाणीकृत:, एतच्च काला-
नुविधा ... सामान्येन कर्मणा जायते. मनश्चेदमायुर्वेदान्तरे-
णविद्यमानां द्विविधमिष्यते. प्रत्यात्मकर्मानुविधायि क्रि-
यानुविध्यायि (चाभि) यात प्रत ... प्रत्यात्मकर्मानुविधायि क्रिया-
नुविध्यायि यस्य क्रियाबलमभिसमीक्ष्य प्रमाणं भवति.
यथोक्तं भवत्यमतकल्याणे यावान्ते तथैव ...

जीवद्रूप सहस्राणीत्येवं तोहि सोऽहंत्यमेषां गतेत्येवमपीदं यथा
''शतसहस्राण्यायुष्कं निरुपद्रवं मवद्दतकालमितरत्पुना
नीवद्दतकालप्रमाणमिति वायुरपि पूर्वकृतकर्मवशात्भ-
वतः शास्त्रं हि "कर्म किंचित् क्वचित्काले विपाके नियतं म-
हत्। किंचित्त्वकालनियतमप्रत्यये प्रतिबोध्यते। तत्र कर्म
नियतं यदुपचारेण विनान्यथा शक्यते कर्तुं सम्यगुप-
चारेण वा स्वैनैव हि बलेन स्वस्मिन काले पच्यमानं नि-
यत कालप्रमाणमायुषः करोति।
यथोक्तं स्वत्वाश्रये वा द्विविधे यथोक्तं पूर्वं गदेभ्यः प्रति-
कर्म नित्यं जितेन्द्रियैर्नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि
स्यान्न्नोऽस्ति दैवं नियतकर्म यदिह प्रत्ययफलं सहकारि
यस्मिन काले लभते तस्मिन काले फल'''नाति यतो-
स्य फलदानकालः प्रत्ययाधीनत्वान्न ततस्तदनियत कालप्र-
माणमायुरभिनिर्वर्तयत्यस्य च द्विविधस्यायुषः साधना-
र्थमाचार्यो निष्पात मुपनित्येजन पदार्थसानेचेत्याद्यदि
युगानुरूपानुरूपाद्वायुषो नाधिकं शक्यम्, अवाग्गृहं तेन
रसायनाद्युपदेशे स्य वै यर्थ्यमुच्यते, सर्वैः प्राणिभिः नश-
क्यत्वान्नियतायुषो भवति, प्रकर्षो ननियतायुषो नचेमाः
प्रजास्सर्वा अनियतायुष्काः सर्वं च जगदधिकृत्यायं मुनेः प्र-
यासः। आचेवसोति निष्फलोऽयमारम्भः। इह ये नियतायु-
ष्कास्तेषां किं वेदः करोति, तेषां खलु यावदायुः प्रत्यकर्म
णो'' शात्येवास्ति मृत्युरतो न वेदस्यारम्भो निष्प्रयोजनत्वात्
उच्यते — अस्ति विशेषो नियतायुषां कामं व्याधिर्निमित्तो नभ
वेदन्तरा मृत्युः कर्मक्षयादस्यायुषो मिथ्याहारजनिता व्याध्यु
त्पत्तिः, तया पीडितस्यास्य चर्योपशमादभावः।

क्रियन्ते हिताहारविहारोपदेशाच्च व्याध्यनुत्पत्तिरेव भवति.
तदभावाच्च पीडाभावोऽपि शरीरज '' कोऽयं विशेषो इति भर-
द्वाज इति गोत्रनाम, उपागमत, अत्र केचि '' द्यन्त्युपशब्दः
प्रत्याख्यानीय इति, एवं असत्यनिष्टशब्दाभिधानमप्रसज्येना-
गमदिन्द्रमर्थमेव वा नाधिगम्येतागमदिन्द्रमिति किमिव-
द्धुक्रम, स्यादुपशब्देन तु सामीप्यं लभ्यते, इन्द्रसमीपमग-
मत, यतोन्द्रः पर '' चयुक्तस्सर्वातिशयशालि '' न्यैव-
मन्य '' स्ता उक्तं हि-
सर्वचक्षुषामेतत्परं यथेन्द्रश्चक्षुः, किंचास्य परं यस्माच्चा-
यं शरण्योयं परमैश्वर्ययुक्तः केवलमन्यत '' ननशरण्यो-
नतमसाविगमेत, यतस्स सो शरस्याहि तः शरणो यानः तत्स-
मीपं गतवान, आह नान्येषामपि सुराणां शरण्यत्वात् किमन्ये
सुराः न शरणार्थमहिनास्तान कस्मान्नाधिगत, उच्यते-
पूर्वोक्तहेत्वसंभवात् पूर्वोक्तस्तावद्धेतुरन्येषु न संभवति, सर्व-
चक्षुषामेतत्परं यदैन्द्रियं चक्षुः, किंचान्यत अपरमेश्वरत्वा-
च्च सप्राज्ञा '' रशरणं भवति, सत्यासरणं व्यापत्स्वाभिगमनीय.
नतस्मान '' श्वरत्वं '' दैवस्तोभिः कारणैरुपसेदिवान ।
नहि कारणत्रयमस्मिन साकल्येन समस्ति, उत वा प्रवचन-
प्रवक्तित्वात, यस्मादसौ वचनस्यास्य प्रवक्ता गुरुः कस्मादसा-
ववश्यमाध्यत्वात स्तुतिमर्हति बहुभिर्नामपर्यायैरित्थं चैत-
दैवं येनान्यस्मिन्न व्यपदेशो नामपर्यायैः स्तुतिप्रयुक्तानिन्द्र-
स्सहस्रा '' '' '' प्रशमनगुरुरब्रवीत, तस्मात्सूत्रमुग्रतपा-
इत्युक्तं मुस्तरस्मविष '' हणीयमन्यैः उग्रं तपो यस्य स उग्र-
तपो ग्रहणम, अन्यर्षिभ्यः उग्रतपस्त्वनपः प्रदर्शनार्थमिनवति
एवंविधा उग्रतपसो भूत्वा मरणमुद्दिश्य वत्तवानयं मृत्युः, प्राक

मिथ्यादाधेमरणवश्यः प्राणिनस्सुलभं यत्तत्था भूतामपिमह-र्षिणामहसुरित्येवं ज्ञात्वा अलौकिकास्समारब्स्यते प्रमाद-मेतदाचार्यस्यास्ति, नौग्रतपाग्रहणेन सन्दर्शयामास, वृन्दोति विसायेत्याभिलषितं किमित्युच्यते, प्रवचनप्रवक्तृता शरण्यत्वं परमैश्वर्यमवैश्वरत्वमेतत बुद्ध्वा तमेवोपगतवान्, इन्द्रश्चोप-गतवानिन्द्रं ब्रह्मणाभियुक्ताद्यां प्राक्तनत्वात् मायुर्वेदं प्रजापतिम-थिग्रहदित्यत्र हि शब्दो हेतौ, यस्मात ब्रह्मणाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः जग्राह, तस्मादश्विनौ जग्रहतुः, ताभ्यांचेन्द्रः स-विधयोजनतया शास्त्र प्रतिपादनेनार्थोऽकृच्छ्रेणाधिगम्यः तेऽश्वमपि विद्यायांसदृशोऽनृवत वक्तुरस्थोर्थितामवति, श्रु-तिश्चास्मिन्नर्थे योगिगुरुश्च स्सम्यगाशय विद्यामन्येभ्यो नो-पदिशन्त्यन्ते वासिभ्यः सखलु घृणि गुरुजनस्य महदेनो वि-न्दोति, अनुमानमपि नास्मिन्नर्थे ... तेयत्खलु शास्त्रं जग-दुपकाराय प्रवृत्तं नचेत्तसो जनेभ्यो न प्रचयति, तेह्यसौ लोको-पकार प्रविहीनो भवति, स्कुलश्चात्त श्वमधर्मेणसह योगस्त-स्मादेतदपि कारणंमत्वा भरद्वाजश्शानक्रतुमेव शरणमगमद-न्यथा शरण्यत्वादीनि ब्रह्मण्यपि समुपपद्यते, आद्यश्चासौ शास्त्रस्य प्रवक्तावैश्यं खल्विह पात्रान्तरेष्वभिविष्यन्दमाना विद्या मधुसलिल तैलवत्सावशेषा जायतेऽर्थित्वं क्रम ... क्रमेण पजग्मिवान्।

भरद्वाजोनपूर्वाचार्यान ब्रह्मणाहि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्र-जापति जग्राहेत्यत्रापरो हि शब्दः व्यावृत्यर्थमवस्थापयति ब्रह्मणैवप्रोक्त ब्रह्मणोऽप्यन्यत्तश्रुतइत्याह – ब्रह्मप्रजापत्या-दीनामभिधानं ब्रह्मणोहि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः जग्राहेत्येवमादि यद्येतदाभिधीयते, तदैतन्नाभिधेयं के-वलंहितत्तग्रन्थगुरुत्वमापादयति।

मवकार्थं संपादयति। तस्मादेतावत् कार्यमृषिप्रोक्तो भर-

द्वाजस्तस्मात् शक्रमुपागमत्। अत्र पुनरस्य प्रव्याख्याने कार्य-

मेषां ग्रहणम्, कस्माद्यागम पारम्पर्य ज्ञानार्थं ब्रह्माद्युपदेशो-

पनीया।
ब्रह्मागमपरम्परा विज्ञायते च। शश्वदनागम पारम्पर्येणा-

वदनेनानुपूर्व्येणायमागतः। किंचातः आगमवत्यः खलु

प्रतिष्ठां
विद्या विशदपदनीयां लभन्ते। यश्चोऽप्यस्य महात्मभिरस्य-

यं जगत् सर्गस्थितिहेतुभिः वर्णाश्रमसंस्थान विधातृ-

भिर्याथातथ्य दर्शिभिः प्रत्यक्षं व्यभिचारिण्यो प्रतिज्ञाय

ब्रह्मादिभिर्दृष्टः आयुर्वेदश्लाघनीयश्च। न चान्यदस्मात् किं-

चिल्लोकोपकारायास्तीति गुणवद्भिः प्रतिपादितः। सर्वं

चेदं पारम्पर्यमन्तरा दुरवसानमस्यास्तस्मादागम यशो-

विज्ञानार्थमप्यवश्यं ब्रह्मादीनां ग्रहणं कर्तव्यम्। आचा-

र्योपदेशाज्ञायमागमवानि ... निच शास्त्राणि। अर्थेना-

न्यानीति तत्रायं महद्यशस्विभिः पुरुषसेवितमर्थबहुलमा-

प्तजनपूजितमित्येवमादि। इयं चाविरारव्या ब्रह्म णोभिधा-

पूर्वोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिर्जग्राह। एवमादिराद्यस्य पिण्डस्-

तश्लोकस्य दीर्घं जीवितमित्यस्यैष एवमयमर्थो ह्यभ्या-

मुत्तराभ्यां श्लोकाभ्यां विस्मारितः।

अत्र तावदुत्पत्तिक्षयः अनित्योऽयमायुर्वेदः। कस्मात्

ब्रह्मणा प्रणीतत्वात्। ब्रह्मणोऽप्ययं प्रणीतः यत्राति ज्ञातमर्थे

दशमहामूलीये शाश्वत इति तदसम्यक्। किंच भूयः पुराग्रह-

णात्। यदि खल्वयं नित्योऽभविष्यत् पुनरेवमभविष्यन्मह-

र्षयो नाचोदयिष्यते। अपचारिखात्वियं पद्यानि पेधः। यदुक्तं

ब्रह्मणा प्रणीतत्वादिति, तत्कस्मात्प्रोक्त इति वचनात्। ब्रह्मादि

...नां चायुर्वेदस्य चापि तामहे इत्याभिधानमस्मान्नो विज्ञायते नेन
दिव्येन चक्षुषा। नित्योऽयमायुर्वेदो दृष्टः, समुपदिष्टः शास्त्राल्लो-
कं हि नार्थान्नापेक्षमार्थमायुर्वेदो महर्षिभिः प्रकाशितो
धर्मपरैरिति विहितं, स तं चाभिव्यक्तिमात्रं प्रकाशितम्।
दीपस्येव घटस्य, नह्यायुर्वेदस्यापूर्वोत्पत्तिरुपलभ्यते, अ-
न्यत्रावबोधोपदेशाभ्यामेतद्द्वयमधिकृत्योत्पत्तिमुपदिश-
न्त्येके। इतश्चायं नित्यः अनादित्वात्, स्वभावसिद्धस्व-
लक्षणत्वात् भावस्वभावनित्यत्वाच्चेति यदुक्तमर्थे दशम-
हामूलीये तदिह वर्णयितव्यम्। यत्पुनरिदं व्यवसितं प्रागेव
मुनयः तदर्थान्तरमाम्नादरं चक्रिरे, न वातः प्रतिपेदिरे
इत्यत्रावधार्यताम्, प्रयोजनाभावात् इहायमायुर्वेदो व्या-
ध्युपशमनप्रयोजनो वक्ष्यते हि-

धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ।
आदियुगे च नाभूवन् व्याधयः उक्तं ह्यादिकाले ह्यतिविमल
विपुलप्रभावाः प्रत्यक्षदेवर्षिविधियज्ञविधिविधिना अ-
मितायुषो बभूवुरित्यतो व्याध्यभावात् पूर्वमनेन नासीत्
पूर्वकृतो प्रयोजनमतो निष्प्रयोजनत्वादस्य तदा न मुनय-
स्तद्ग्रहणार्थमादरं चक्रिरे। यथा तु विघ्नभूता रोगाः प्रादुर्भू-
तास्तदा ते व्याध्युपशमनार्थिनः तेन प्रयोजनवता स्तदाग-
मनार्थम ... तामातस्थुरित्येष आयुर्वेदस्यागमहेतुस्त-
त्र विघ्नमन्तरायः प्रतिबन्धमित्ये ... र्थं प्रादुर्भूतं जात-
मुत्पन्नमित्यनर्थान्तरं यदा यस्मिन् काले रुदन्तीति रोगाः,
विघ्नाः ... पानित्यर्थं ते च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च, एतदुत्त-
रत्र वक्ष्यते। प्रादुर्भूताः प्राक्तन ज्वरगुल्ममेहकुष्ठकादयोऽशा-
मुत्पन्नाः शरीरिणां तत्र, शीर्यत इति शरीरं त ... रतीति

शरीरं तत्र शरीरग्रहणादिदं सूचयति, स्वभावएवैतावदि-

दमसारमुदर्काङ्क्षिणामपात्तवत्तां विशरणधर्मि शरीरं प्रागेव

व्याधिभिस्सततमुपतप्यमानं केषां विघ्नभूताउच्यन्ते. पाप-

प्रसाधयन ब्रह्मचर्यव्रतायुणां तत्र तपो नाम एतच्चरणस्था-

नासन्नस्थत्वा वासंमानविरासनान ··· नथु ··· कुशायन नदी-

तीर्थाभिगमनादि समानस्त ·· पनालक्षणा, उपवासो नामा-

क्रोधशौचादिभि: ··· सागुरु इउङ्दवासि सत्यादिव्याहारा-

दिलक्षण: सङ्क्षेपादेव परित्यागो गुणोत्पातनं च तपसि

च शरीरपीडाकृतं दु:खमुपवासी ··· तु क्रोधानर्थ परित्या-

गकृतमसुखेन पश्चस्पर्शहेतु: उपवासं च सप्तवर्गस्य नतस्य-

स्वर्गहेतुत्वमपि न भवति अपन्थार्थह्यज ··· तस्थ क्रोधा-

दिरहित स्वशरीरभेदे निश्चिते ऽपि विकृतिनो नखल्वन

भवति, स्वर्गोपपत्तिर्विशेषणत्वोपसर्गसाधन भावउप-

वासान्येवत्वपवर्गस्याधनभावस्तपस्तु स्ता एवं च कृत्वा

तयोरर्थान्तरभाव: उक्तं च, "उपावृत्तस्य पापेभ्यस्सहवासो
(य:)
गरेणाहि। उपवासस्सविज्ञेयो न शरीरस्य शोषणम्"

तथोक्तम- याम्येषु उपवासात् परं नास्ति "तपो नानशनात्परं"

इति, अध्ययनं चाभिमत ग्रन्थाधिगम:, ब्रह्मचर्यं नाम या

ब्रह्मणि चर्या. ब्रह्म मोक्ष: तदर्थं याचार्य ··· क्षेपादुपस्थ ···

ग्रह इत्येवं च वक्तव्ये यदयं ब्रह्मचर्यमिति शब्दान्तरेणाभिधा-

नं न तद्‌ज्ञापयात् बभूव।

प्रधानाङ्गमिदं क्रमादिवाऽभ्द्धतं सुदुष्करोगस्यानि-

ग्रह:, अत्र हि महात्मनामपि देवासुरमुनिमनुष्याणां स्खलिता-

भिश्वासा ··· यन्नो व्रतं पुन: फलमभिलाषितमिहामुत्र वा प्रे-

प्सतो बुद्धिपूर्वोय: कार्यनियम: इदं कार्यमिदं न कार्यम् ।

तत्पुनरनेकविधम्, गोव्रतज्येष्ठव्रतादि आयुष्याभिष्यक्तपथ्
यं तपश्चोपवासश्चाध्ययनंच ब्रह्मचर्यव्रतंचायुष्यं तपःस्वा-
ध्यायब्रह्मचर्यव्रतं युञ्जीतेति, तेषां तपोपवासाध्ययनब्रह्म
चर्यव्रतायुषां एवमपि उपार्यो न कदाचिद्रोगाः छुत्पिपासाद
यो नास्य दल्प पीडाकरत्वात् नेमे तपःप्रभृतीनां विघ्नाश्च स
न्ति। यदात्तु ज्वरादयो रोगाः शरीरिणां प्रादुर्भूता विघ्नजाता
तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रते। येषां व्युत्क्रालाभिहित
मिदमाह —
कथं पुनस्तपःप्रभृतीनामिमे विघ्ना भवन्ति, उच्यते -
तपसि कर्तव्ये रोगाभिपरीततनुत्वत्ल्येन्द्रियग्रामो नश-
क्नोतीति तपःप्रभृति कर्तुमथ करोत्यथ न यावत्करोति.
आह - प्रादुर्भूता रोगाः शरीरिणोन्तःप्रभृतीनां यद
कुर्व तद्युक्तमन्यत्र वर्तमानस्यान्यत्र प्रतिबन्धासामर्थ्य
नहि शरीरे वर्तमानास्तपःप्रभृतीनां विघ्नमलमाधातुम-
किंच, भूयस्तप उपवासादिषु कर्तृत्व प्रसङ्गः तेषां विघ्नाजा
ताः किंकुर्वतामिति तत्कर्म निर्देष्टव्यं, नचाते तप उपवास
दयः कर्तारः स्युः, कर्तारस्ते कर्मचेष्टानय तैः कर्तव्यंफ-
लमिष्टं स्वर्गादि निवृत्तत्वात् नाम कर्तृत्वात् सामर्थ्यात् नह्य
निवृत्तौ नोनह्यीर्वा दहाति तस्माच्चिकीर्षास्ति
न तत्वेन हि निवृत्तौ नवा नहि निवृत्तस्य विघ्नं किंचिदुपपद्यते
पदार्थस्य सन्नर्थप्रतिबन्धमाचरेत्, कथं पुरुषं कर्तारं
पापवासादीनां तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रतायुष्विनिव-
क्तव्यं, तेषु वक्तव्येषु रोगाः शरीरिणां विघ्नाजाताइत्युच्यते-
अयुक्तमुपनीतमन्यत्र वर्तमाना व्याधयो नार्तस्य कथं स्वल प्र-
तिबन्धका भविष्यन्तीति

अन्यत्रापि वर्तमानस्य करोति प्रतिबन्धं नक्षत्रग्रहभूतो

देवदत्तपीडनवत् यथा नक्षत्रे वर्तमानो ग्रहो देवदत्तस्य

कार्यं प्रतिबध्नातीत्यभिहितम्। यत्पुनरपाकृतं तपोप-

वासादिषु कर्तव्यप्रसङ्गः इति, तन्नेकर्तारः कर्तृत्वाभावाच्च

तेषां कर्म न कर्तव्यं पुरुषोऽभिकर्ता यस्तु यस्मिन् सति यस्य

स्वभावलाभो भवति, तेन तस्योत्पत्तिविघ्नं आरितं भवति स-

ति स च रोगोऽस्यात्मलाभो भवति जायते, तपोपवासादीना-

मतस्तेषां तदुत्पत्ति प्रतिविघ्नमाचरति। तस्मान्निकृतमेवं

ब्रह्मचर्यव्रताद्युपमिति सत्य ...... पकर्तृत्वे तन ह्यभूते-

ष्वनुकूशं पुरस्कृत्य महर्षयस्तस्मिन् काले तद्याकस्मिन्नि-

ति। यदा रोगाः प्रादुर्भूताः तत भवन्तीति भूतानि जायन्ते

इत्यर्थः।

तद्यथा लोके भवन्त्यभिधायकाः सुक्षेत्रे उप्ताः खल्वपि तो-

दकेन विना भवन्ति शालयो जायन्त इत्यर्थः। शास्त्रेऽपि तस्ये-

मानि पूर्वरूपाणि भवन्ति, तथा स यदा कुपितः प्रविश्या-

शयमित्यारभ्य यावत्तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति, भूतशब्दः

स्वयमनेकस्मिन्नर्थे वर्तते। तद्यथा उपमानावस्था स्वभावाः

विकृति विद्यमानता प्रणीतरक्षो जाति प्राप्य प्राणिमात्रवादेषु।

तत्रोपमाने तावद्यापाशभूता सर्वेषामिन्द्रियाणां पाशाभेवेति

गम्यते। तथा काष्ठभूतो मृतोपमः काष्ठमेवेत्यर्थः। अवस्थायां कथं

भूतश्चानिक्रामति, तथा स एवंभूतो म्लायति सीदति। तथा अ-

तःपरं भूतो भूतात्मा नोपलभ्यते। मोक्षावस्थ इत्यर्थः, स्वभा-

वे तस्माद्यथाभूतदर्शनं साधु यथा स्वभावदर्शनमित्यर्थः। अवि-

कृतौ शीघ्रं गत्वा यथाभूतस्तथाभूतो विपद्यते, विकृतिं गत्वा

विपद्यत इत्यर्थः। विद्य ...... मत्येन देवो दाहरणं शीघ्रगततान्

यथाभूतस्तथाभूतो विपद्यते। विपद्यमान इत्यर्थः। स्वभावेन-
स्माद्यथाभूतदर्शनं साधुपथा स्वभावदर्शनमित्यर्थः। अवि-
कृतौ साभिषङ्गज्वरो ज्ञेयश्च भूताभिषङ्गजः, तथा तयोम-
ला भूताभिषङ्गात् कुर्यात्ति. भूतसामान्यलक्षणाः प्राणिव-
विशेषेण. यथा जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तिमभिप्रायः
... । खादिषु पञ्चभूतावशिष्टत्वात् पञ्चत्वं गत उच्यते, अनेका
र्थोऽपि सान्निह प्राणवाची, अनुक्रोशनमनुक्रोशोऽनुकम्पेति
यावदुक्तं भवति, स्यान्न खल्वयं क्रुशो धातुरिममर्थं व्याक-
रोति, आह्वानरोदनयोरयं निरुक्त इति नानेकार्थत्वाद्धातूनां
निदर्शनं लघुचपलगतिचेष्टाहारव्याहारच ... न्धार्यां गतौ
? निर्युक्तः इह च शीघ्रतः मा चेष्टा, तथा विकारानुशयः क्रोशः
... न्नरम, स चेहानुशयार्थोऽनुबन्धार्थः, शीङ् स्वप्न इति, त
थालमेव तावदस्यो पावर्तयितुं यतेत। उपस्थापयितुमित्यर्थः।
प्रीतिश्च वर्धते धीनस्तथा जीवनं ब्राह्मणं वृष्यं मेध्यं बल्यं म-
नस्करम, नाहि मनसः क्रियोपपन्नोऽस्तु, राजावृद्धिकरः मनो-
गुणः ... दारव्यस्यान्नतिकरोति, इत्ययमभिप्रायस्तथा
रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम, इति, बन्धमिति
यावन्नब्रूयात्। किंचायं करणार्थोऽधिगम्यते. तथास्नेहान् प्र-
स्कन्दतु स्त्रोतांसि परतः पिबन्। स्कन्दनं चेह विरेचनमभि-
वाञ्छितम्, स्कन्धेश्च गोपगोऽधीयते तथा रसं ...
... माणायां शूलं यद्यनुवर्तते। संसर्गो नाम विहितसं-
सर्गो नाम विहितसंशोधनः स्यादनन्तरं यो विधिरनुक्रमेणो-
क्तः, अथैनं साहा ... स्नुस्वेद कर्पारिपक्वं पुराणानां लोहितशालि
तण्डुलानां मण्डपूर्वायवागून् पाययेदित्यारभ्य अतऊर्ध्वं
गुणात् क्रमेणोपयुञ्ज्यात्

विसर्गार्थे समुदाहृतस्तथा चर्मनखानि च मूर्धजमुपनयन्तीति यावदभिहित - - मिश्च प्रवृत्ते धीनस्तथा कर्णादिना सास्य लोमकूपप्रजननमलाइति. मृजेश्च शब्दोपठ्यते." तथाचय प्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् । यथासंभवमित्यर्थः, नशमिशमदविक्षेपे तथास्मैहिक - -

त्यवेदिश्च गतिभक्षणयोरधीतः तस्मात्कुशेरनुकम्पार्थे इति सिद्धम् । पुनरस्माभिः प्रबन्धोऽव्याख्यात इति तत्तत् - यमाचार्य एवं कृपैरभिला - तन्तो संव्यवहारं करिष्यति.क. र्णोनाम कश्चिद्विषकृ - धातूनांच - तितामनभिजान न्यथाधीनमेव धात्वर्थं - - - यासूत्रकारप्रणीते गुण वत्यास्मिन सन्देहदोषमपि दद्यादित्येतमर्थमपि - - श्य तमनुक्रोशं पुरस्कृत्य पुरोधीयेत्यर्थः । उतवा अनुक्रोशं पुर स्कृत्यानुक्रोशेन हितेनेति - - आषणादृषिः हिंसनादित्य भिसान्धेः कस्याहिंस - - दृषिश्च - परस्माच्च महर्षि ग्रहणात् एतद्भाविष्यति मुनीनां चतुर्विधोभेदः ऋषयऋषिणा ऋषिपुत्रा महर्षयश्च, तेश्रपश्चोत्कृष्टतपःप्रभावा महर्षयः तेन सत्समवायात् तेषामपि क्रियाणामृषिका - दीनां तत्त समवायसि - - - ति प्रधानानुगामीनि हि - - वाप्रधान ग्रहणम्, यदि तेसमेतास्समागता इति, पुनातीति पुण्यं. - किं - - तत्कर्तारं क्रियते तदिति कर्म पुण्यं कर्म येषां ते पुण्यक र्माणः प्रशस्तकर्माण इति - - इह सर्वएव महर्षेर्वीतकृशत्वात् पुण्यकर्म - - सिद्धोस्मिन्नर्थे यद्यं सूत्रकारः पुनः पुण्यक र्मग्रहणमकरोत्, तद्ज्ञापयांबभूवुश्च, तेषामेवं रूपो महर्षी णां प्राणेष्वनुक्रोशः प्रादुरासीत्तदेतस्मादिति महतो धर्मभू यसो पुण्यकर्मकृता ततो हिमवतः पार्श्व

पार्श्वे शरीर प्रदेशाद्यन्यतम पार्श्वमिति कथ्यते। पार्श्वमिव पा-
र्श्वम्। तस्यांचात्यन्यतम प्रदेश इति गम्यते। यास्मिंस्ते समेता
समेतां हान्ति प्राणिन इति हिमं तर्हि हिममस्यास्तीति हिम-
वांस्तस्या हिमवतः पार्श्वे हिमवान् खलु पुण्यो मह - - -
वसाना - - - - ण्येतथाहि - - पुण्योच्चा - - न्ते - - तेनवा
शोभत इति इडमन्डमस्यार्थतोऽपि पुनर्ग्रहणं कुर्वन् भूयो
ध्यानयोग्यो नक्तलः प्रदेशो यस्मिन्समेता इति सूचयति -
नह्यशान्तो ऽवकाशो मनस्समाधानेशक्यं स्यादत कथं पुनरय
मभिप्राय स्तत्र कस्येति गम्यते। यस्मादनन्तर मेवैत - - था
अथते ध्यानमास्थिता इति पिण्डार्थः, स्वयं यस्मिन् - - -
प्रादुर्भूताः शरीरिणां रोगास्तपः प्रभृतीनां विध्नाजातास्तस्मिन्
काले प्राण्यनुकम्पया प्रचरमाना महर्षयो हिमवत्पार्श्वे समा
गताः। आहो कं समेता महर्षयस्त दुपदिष्टाः कथमेतत इ
ततोवाक्ये। आंगिरस - वदश्मितिवासिष्ठा इत्येवमाद्यो आह
अङ्गिरा वासिष्ठ जमदग्न्याद्य इति वक्तव्ये यद्यमाधिक्यत्वं
बोध्यते। तदुद्भावयितुकामेता हि केचिद्धानलीनाः केचि -
द्यायावराः, केचिद्योनिजाः केचिन्निश्रेयसकामाः केचिदुत्थ
प्रस्थानार्थिनः तेषां सर्वेषामपि मुनिप्रकाराणां जातादरा
णामस्मिन्नर्थ एकमतीनां समागमो भवत्येवं कृत्वा रोगा-
स्यास्यैवेयमर्थस्या - - महात्ते गुरुत्व प्रकाशितो भवतीति पु
ण्याश्च कृत्। कथामिमा - - तम - - सौ पुण्यकथेत्युच्यते।
धर्मार्थकाममोक्षाणा मारोग्यं मूलमुत्तमम् ।
रोगास्ते - - - पहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥
इति, तत्र धत्ते पुरुषं विषमयति पा(पे) देभ्यो विदधातिवा ।
पुरुषस्य श्रेयो धार्यते वा तेन शरीरादीन्धारयतः करोरिति

धर्मः सत्या प्रत्यक्षः काये ... ते संक्षेपतो ... वाङ्मनः

कायकर्मणामशुभानां परित्यागात् स्थितानां चानुष्ठानादभि-

निष्पद्यते। उत्कृष्ट स्थानवर्ण कुलरूपयशोबुद्धि सुखहेतुः

सातिशय प्रत्यात्मवर्ति विविध कल्पः साधनवे ... त्यात्

आहोक्तं वाङ्मनः कायकर्मणामशुभानां त्यागाद्धितो ...

स्यानुष्ठानादभिनिष्पद्यत इति। तत्र नातीतान्यशुभान्येषां

वाक्तादीनां कर्माणि च शुभानीत्युच्यते। वाचिकानि ताव-

दशुभानि तद्यथोदाहृत स्वनानृतो काल काल कलहविप्रि-

यत्वनुबन्धानुपचार पुरुष प्रवचनादीनि मानसानि भय-

लोभक्रोध ... ... ह्यादीनां चानुष्ठानादभि ... ...

नि कायिकानि तर्हि स्वास्ति यागम्यागमनादि एवा द्यतोक्तान्ये-

चमाद्यु निर्दिनादिन तत्राभिसार्थ स्तावद्यथोक्त दुष्कुलान-

वमत्यात्मस्वजनपरो ... तात्यर्थ स्तेण परस्परमभिक्रा-

न्ता स्तेय स्याविहितोपेणः पुनर्भूतानां परस्परमुप ... तस्ये-

त्येवमा ... ... अभिमतो विपर्ययेण, अगम्यागमनं पुनः परदा-

रान्वयोत्कृष्टवर्णगमं यत्तथाप्येवोदाहृतमाचार्येण, नान्यास्त्रि-

यं नान्ययोनिमनायोनावित्ति शुद्धं ... वाचिकं चयोदितं

सर्वभूतहितं पुरुषमनातिकाले परीक्ष्य वचनं स पुनर्यथोक्तम्,

सर्वभूतेष्व ... ... मैत्री कारुण्यमातृपुत्रत्यं प्रीतिरित्येव-

दीनि, शरीरं तु तद्यथाभिहितं गुरुशुश्रूषणे अपत्योत्पादने भू-

त्यहरणे गतिचिपूजायां दाने चैव मादि चान्यत् संक्षेपतस्तप-

स्वमात्मपि शुभां क्रियामाचार्यो निरदिक्षदिह वाङ्मनसि कर्म-

ण्यपीष्ट इति अद्यते सावित्यर्थः

... लोके ... ... त्रिमनीषी तं सत्वचक्षः शाकरशास्त्र

दृष्टवनादृष्यान चक्षुष्मादृयानचक्षु दर्शनसामान्याद्चक्षुः

नार्थं युक्तमेवेय ... ।मेतमिन्द्रमपश्याम ... क्रमः यदिहि मह-
र्षिभिस्तुल्येन ध्यानचक्षुषा दृष्टस्य ... न द्वन्द्वेदोपीत्ये
नोपलब्धो भवेत्, न तु फले ... तस्मात् दिव्यदर्शी धीत्य
दृशा एव कल्प्यते नेन्द्रवत्, वेदादर्शनमयुक्तम्। किं कारणं
न ह्येतद्दिव्यदर्शित्वे सति योऽस्य किंचिच्चक्षुः किंचिन्नेति
उच्यते - यु ... माय दर्शनविशेषप्रदर्शनार्थं युक्तमे-
वेदमुपनतामिन्द्रमपश्यन्निदं कस्मादागमाम्नाय दर्शनवि-
शेषप्रदर्शनविशेषप्रदर्शनार्थमागमस्याम्नायः आगमाम्ना-
यः, आगमो हि शास्त्रम्, आम्नायस्य क्रमः आचार इत्यर्थः।
तस्य प्रदर्शनार्थं युक्तमेवेदम्।
यदं ... कथमिति वक्तारः खल्वपि सन्तोऽन्येव दर्शि-
नानामति ... स्युः। तस्मादयं खलु शास्त्राणामधिगमक्र-
म इत्येतस्य प्रदर्शनार्थं स्युः। वा ... चनपापाः अप्येवं व्यु-
त्क्रमेण न स्वेच्छयापि नाकृतिरेवेयमन्यतमेति सम्यक् बुद्धे-
ऽपि तस्मिन् मुनिभिर्वेदे रसमेऽपि ... दोषा इहैं चानया
युक्त्या प्रकाशयतो तन्त्रस्य कल्पयिदिति ... पिनावता प्रक्षी-
णकल्पापप्येवं कृतवन्तो वेदमेवमन्येऽपि दृष्टारो परलोक-
निरपेक्षास ... भाव वायोपहताः प्रवृत्तमेवैतमेवं कारणं
स्थितिमत्वा स्वय ... त्वा यत्किंचिद्दर्थ जातमपरा ... ति
आगमाम्नाये तत्प्रयोजनमप्रयोजनस्यागमम ... हि विद्या-
त्रेयसोऽविप्रकृष्टास्ते, जगति प्रतिष्ठां लभन्ते। किंचा
विशेषदर्शनार्थं दर्शनस्य। विशेषादर्शनविशेषात्तस्य प्रदर्शना-
र्थं कथमिति।
नहि सर्वस्य सर्वत्र भवति, सामर्थ्यात्तद्यथोपकरणत्वे समाने

किंचिदेव करिस्मे - - - समर्थं भवति। यथा क्रि-
यायां परु अग्नि दहनक्रियायां चक्षुः दहनक्रियां स्पर्शने-
न खलु शरणसामान्ये सत्यस्याग्निकार्यं स्पर्शनेन खलु क-
रणसामान्ये सत्यग्निकार्यं परः कुर्यात् प्रकार्यं चाग्नि
दर्शनः कार्यं वा स्पर्शनं स्पर्शकार्यं वाचक्षुः यथा - - अमि-
ह्यापि सर्वे भामीश्वराणां दि० यद्यपि त्वेसाति कस्यचित्क-
च्चिदेव भवे दर्शने विशेषः तस्मादुपपन्नमेतादिन्द्र दर्शन-
सामर्थ्यं ध्यानेन तेषां नवे दृश्येति आह — नरग्रहणेऽपि त-
र्हि प्रयोजनमुच्यताम् निष्फलोजनमेवेदं लक्ष्यते।
किं शरणग्रहणेत्युच्यते. नादिकृतत्वान्नहीदं निष्प्रयोजन-
माधिकृतत्वामतादृ समाधिकृतं शरण्यममरेश्वरमित्यनः
तमेव ते शरण्यत्वात् ध्यानचक्षुषापि चरणं ददर्शुः नान्यं
किंचापरं यादि चासौ भेदः - - - तत्वात् किमेवतेन
तुष्टेन स्यात्. आह किं नु खलु ब्रह्मादयो न शरण्या इति ब्रू-
मो नायं चय दोषो नो खलु वयमेतेषामशरण्यतां प्रख्या-
त्य शमदमराजसत्वात्मनां शरणमाधिकृतत्वादिन्द्र स्यास्मिन्न-
र्थे भूयानादर इत्यतः तस्मिन्ननेन हेतुना विशेषवति शरण्य-
तापि तस्मादुक्तं शरणग्रहणं सहस्राक्षभवनं गच्छेत्।
दृष्टं शचीपतिमिति. अत शचीपतिग्रहणमेतदर्थमेत-
दात्मीय एवं कल्पयतेश - पि - अहमनिवार्यमाणः
प्रविश्य समर्थो द्रष्टुमन्यथा शक्त्या सद्सदा - - ममाण-
कुर्दर्शीसौ तद्याति तथाभूतया - दर्शनं न लभते। अतो
यातमात्रे एव - सन्दर्श कालं प्रतीक्षमाणः कालं हरेत्।
गरीयत्वाद्धास्यार्थस्याल्पमपि नेच्छन्ति. भूतकालमृषयः
[illegible] सान्ते - - य स्या [illegible]

तदर्थविशेषं तत्तोति प्रथमाव - - भरद्वाजोऽब्रवीत् तस्माद्
षिभिस्सानियोजितो. अताह्विति प्रत्याम्निकोऽयंनिर्देशः;
अर्थशब्दः स्वयमेकस्मिन्नर्थे वर्तते। तद्यथा शब्दादिष्व-
र्थोशब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः. हृदये महच्चा-
र्थश्च हृदयपर्यायैरुच्यते, बुधैरभिधीयते. तत्ता तत्तार्थ-
स्थानानि - - तद्याया तद्यायार्थात् प्रश्नात् प्रश्नार्थं
चेति धने निमित्ते च यथा नार्थार्थं नापि कामार्थमायुर्वेदो
महर्षिभिः प्रकाशितो न धनानिमित्तं प्रकाशित आत्मे-
न्द्रियमनोर्थानां सान्निकर्षात् प्रवर्तते तथास्मादर्थे भवि-
ष्यदर्थे च यथा सुखार्थं - - महे सुखं न स्यादिति ॥
सोऽपि सुखार्थाः सर्वभूतानाममताः सर्वाः प्र - न्त्येयं क-
थं सुखं न स्यात् सुखं नो भविष्यतीति इहत्वर्थं प्रयोजने
दृष्टव्योऽयमारम्भेन प्रयोजने इति सुज्य - - वजन्त्यर्थः,
लोके विहिता भवन्ति वाचकाः।
अनेनार्थेन मधुरायाः पाटलीपुत्रं प्राप्तः तस्य चायमर्थोऽनेन
प्रयोजनेनेति - रिमिस्तत्त कतमास्मिन्निति इन्द्रः प्रष्टव्यः,
इत्येतदाधिकृतमस्मिन् दृष्टव्योऽर्थो इति शब्दो हे तोभिधा-
यी. यस्मादिति यावदुक्तं स्यात्. कथं गम्यते यच्छब्दतच्छ-
ब्दौ परस्परापेक्षणात् तस्मादिति चोक्तं द्रक्ष्यतीति. तस्मा-
दृषिभिः सान्नियोजितो लोकोवेति शब्दो यस्माद्वा विसृज्य-
ते। दुर्भिक्षमिति गतः सुभिक्षमित्यागतस्य चायमर्थो यस्मा-
त् सुभिक्षं तस्मादागतः प्रथममग्रे आदावित्यर्थो भरद्वाज इ-
ति पुरोक्तं गोत्रनामेति, अब्रवीद् यन्मितं कालं व्यनक्ति।
तस्मादित्यनेन हेतुना ऋषिभिरिति ऋषीणामृषिः

इति ... नियुक्तम् स इति भरद्वाजानिर्देशान्नियोजितो व्या-

दि इत्यर्थः। आह शब्दो व्यानीरिष्यते, तहर्षिभिर्नियोजित-

इत्येतावत्कार्यमुच्यते ... उद्धारणार्थत्वात् अस्यावधारणा-

र्थः कृतो यस्मात् भरद्वाजः सर्वेभ्यो महर्षिभ्यः प्रथममिदं

वचउक्तवान् अहमस्मिन्नर्थे नियुज्य ... येन्यत स्तस्यार्थि-

त्वमप ... सक्तत्वं ते ... कार्यस्य वा सर्वं ... आभ्यां द्वाभ्यां

कारणाभ्यां सएव नियुक्तो नान्य इत्यवधार्य इत्यन्यथा

तस्माद्दृषिभिर्नियोजित इति लभ्यते, अन्वेतियो ...

तावश्चान्यश्चेति तस्य तु प्राधान्यात् ग्रहणं क्रियतेऽन्यस्तु

नियोजिते तास्यात्। ननूक्तनाम तस्य स्यात्, सग्रहणात्तु स-

एवनान्य इति निर्धारणमकृतमाह– नियुक्त इति कार्यमुच्यते

नार्यहेतु मणि वीरादि कोयं यथान्यासमेव स्वांप्रतं तस्मै होवा-

च भगवानायुर्वेदं पदैरल्पैर्मनबुध्वा विपुलां परममहर्षिः

एतस्मै इति, भरद्वाजायेत्यर्थः। प्रोवाच, शीघ्र ... कथित-

वानित्यभिप्रायः।

प्रोवाच प्रोक्तवानिति वा प्रकारार्थः, प्रशब्दस्तन्नियुज्यते, पदै-

रल्पैरित्यभिधानात्, भगएस्यास्त्यस्मिन्नस्तीनिवा भगवा-

न्, भग इति माहात्म्यम्, श्रीमान ... धर्मोवेत्यर्थः। उक्तंहि-

मा ... समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ... कामस्या-

र्थप्रयुक्तस्य षण्णां भग इतीरित इति, परीत्यायं गच्छतिना-

वतिष्ठत इति तच्छरीरेन्द्रियसत्वात्मनां साधारणो गुणोने-

केकस्य प्रत्यात्मकं विद्यतेऽस्मिन् योयो वेदयति वा ... आयः

इति वेदः। न ह्यस्मिन्नहि ... एवंरूपमस्मिन्नेव वाक्यजा-

मेवं ... यो वितरति तदेवमालोक्य ... प्रदानत्वात्

तन्मानिबन्धत्वाच्च समर्थानामायुर्ग्रहणं च वेदयिते व्यर्थं

अन्येऽपि वेदास्सन्तीत्यत आयुर्वेदो नाम्ना इति विशेषणार्थं आयुर्वेदं ज्ञापयतीति विवक्षायुक्तं सूत्रकारेणैव कथमिति स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः प्रमाणतश्चाप्रमाणतश्चेति.

पुनरुक्त्यनेनो कम् शतं क्रतूनां यस्य सोऽयं शतक्रतुः इन्द्र इति ज्ञा आह - शतक्रतुग्रहणमात्ताधिकं पश्यति यस्मात्तमेवासौ प्रष्टुं गतः तस्मान्नत्वतेन स्वयं तस्मै उक्तं स्यात्. किन्तर्हि तक्षादिप्राभ्यमाशिक्ष्या मन्वन्तरेणोक्तं स्यात्. प्राहुरसावाप्यायितुमतोऽस्य व्युदासार्थं शतक्रतुग्रहणम्. पद्यते नेनार्थ इति पदं गम्यत ... त्यभिसन्धिः संक्षेपाद्येनार्थः समा ... ते नाव. लिः ... न बहुभिराहतत. तस्माद्धेतोरल्पैः पदैरुवाच. न बहुभिः, उच्यते मति ~~बुध्या~~ मबुद्धा विपुलातत्त मन्यते. नयावत्मनसा मतिः प्रज्ञेत्यर्थः. उक्तं हि -

बुद्धिर्मतिर्मेधा प्रज्ञाज्ञानं च सामतेति बुद्धौ विचार्यतेत्यभिलाषाविपुलां विस्तीर्णा मावहति. इत्यनर्थान्तरं. तत्त्वमूर्तिमत्सु द्रव्येष्वनताप्रसिद्ध इशब्दो वनपुलिनसरित्तटाकादिषु. इहचाविपुले ... विपुलाप्रसागमेष्वेषु सर्वार्थेष्वति. पूनान. सानुयदा छभिरङ्गैः शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहयथार्थाभिनिवेशैः समन्वासतामवति. नदाविपुले. त्युपचर्या. विपुलामस्य मतिं बुद्ध्वा आह - तस्य प्रोवाच भगवानित्यपृष्टाभिधानं नाहि तेन शतक्रतुः पृष्टः. तत तस्माद्पृष्टस्य तस्मै प्राहाचार्यः स्यात्पृष्ट एव ग्रन्थ एव नास्ति. उच्यते. उपरि प्रदर्शितत्वाज्जस्तत्वेतदपृष्टाभिधानं केवलमिति. कथमित्युच्यते - पुरस्ताद्धि प्रदर्शितोऽयमर्थस्तन्त्रकारेण करसहस्राक्ष ... भवत ... मगच्छेत. पृष्टं शचीपतिमेवमुक्तो भरद्वाजस्स्वयमर्थं महर्षीनुपनायितवान्.

इमास्मिन्नर्थे नियुज्येयं कृत्वा योगाधिकृतोऽयं.
२२ उत्तमनो नियोगमभीष्टवान्न्वयते शतक्रतुः प्रष्टव्यः इत्य-
तःस्मनियुक्तोऽस्मीन्निति परिप्रश्नप्रयोजने गत्वा शतक्रतुम-
वगंपृष्टवान् इत्यर्थमित्येतद्व्ययुक्तमत काकुविचा-
रणा वास्यौ हत्यर्थिना सदाहृष्टे नपृष्टो भविष्यति.
किंच उत्तरवाक्यप्रवृत्त्यात् पूर्ववाक्यप्रवृत्तिरनुमी-
यते. यथा कश्चिवन्न ब्रूयात् नैतदेवमिति तत्ताश्रुतोऽपि पूर्व-
पक्षो गम्यते इन्द्र नमने नैतद्विपरीतं स्पृष्टं येनायं नैनामिति
प्रतिषेधः कृत्वा पक्षामिममाविष्करोति. तद्वदिहापि
शक्रेतोऽभिधानात् भरद्वाजेन ध्रुवं पृष्टइति गम्यते. किमि-
तिवा पृष्टस्तुल्ये प्रश्नोऽन्यस्मात् एवोक्तवान्य उत भरद्वाजा-
यै भूतास्सेद्ध स्वस्थैवेन्द्रपरिप्रश्नः उतवाहो नं
पराकृतासंपृष्टेः यद्दमे उस्मद्वाद्यो भिभूतबुद्धयस्त-
इमे पुराकृतसंविद्स्तात्कृष्ट्यं प्रश्नं प्रतीक्ष्यतो येनु निकाल-
मात्रा दिव्यप्रभावादेव परिच्छिन्नेश्चिकीर्षितं परीक्ष्यबु-
द्ध्या प्रचोदिताएव तमर्थं व्याकुर्वन्ति. तथाहत्युग्रतपस्स-
मिद्धैर्मुनिभिरसंभूय जनितार्थ रदादरैः स्वयमृषिभि-
र्भरद्वाजः प्रहितः. तथयेन्द्रो विज्ञायेत नमर्थयन्तः प्रश्न-
मिति योगकालं प्रतिपालयिष्य लोकोपकारप्रवृत्तेषु
महर्षिषु दर्शयिष्यन गुरुतो वश्यं स्नातकाले प्रजा-
नां तद्बुद्धे दरे कार्यं त्विधास्वयं शतक्रतुरत्यनुकम्पा-
यान्वेवासिने शास्त्रं प्रतिपादयितुम विद्यायाः पात्रम-
नतिप्ररिमिति विज्ञाय इयंगीतविदो पेश्च कारणे भरद्वाज-
प्रश्नं प्रति क्षणमात्रेणापि कालो भूतं स्याद्धिति मन्वानो एष ए-
तस्मै प्रोवाच ।

आहोऽकं शान्तक्रनुस्तस्मा दायुर्वेदं बुध्वा चाल्पैः पदैः सकृतः।
अस्यावायुर्वेदः कथ – तानि पदानि उच्यन्ते।
हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुर परायणम् ।
त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥
सूत्र हेतुर्निमित्त मायतनमिति पर्यायाः, हेतुत्वमास्मिन्नन-
वधान ऽऽऽ प्रदएवेष्टोनेत – स्यथौषधग्रहणेन ग्रह-
णम्, लिङ्गमाकृतिमात्र ग्रहणमित्यर्थः, औषधं चिकित्सि-
तं तु व्याधिहरमित्यनर्थान्तरम्, हेतुश्च लिङ्गमौषधं च हेतु-
लिङ्गौषधानि तानि ज्ञायन्तेऽस्मिन्निति हेतुलिङ्गौषधज्ञान-
मनश्चास्मिन्नेवेनवा।
शास्ते पातमानि स्वस्थे मुक्तौ भिषक्तत्त्वं स्वस्थाः अरोगाः
इत्यर्थः आतुरा – परमप्रधानमित्यर्थः, अयं नहेतु-
रिति यावद्द्वयं प्रधानगतिः प्रधानम्, परायणश्च द्वाऽयं प्र-
त्येकं परिसमाप्यते, तत्र स्वस्थानामयः परायणमस्वरा-
र्थमनुवृत्तिकरत्वात्तत्र सामान्येश्च प्रकृष्टायुष्करत्वादातुर-
– व्याधिविज्ञानकारणत्वात्परायणमिदमाह –
त्रिसूत्रमिति। तस्मादिद मुपन्यस्यते इमे – पध-
ज्ञान मित्युक्ते हेतुः कारणं लिङ्गमाकृतिरौषधं चिकि-
त्सितमिति भवेत्, पर्यायेषु प्रतिपत्तिर्न तु सूत्रस्य, मुनि-
रित्यनुक्ते भवेद्द्द्व्यवसायः, अवश्यं व्याख्येयश्च शास्ते सूत्र-
धर्मस्तत्कथमवगच्छेत्रिच्छिष्य सूत्राणि इमानीति अतस्त्रि-
सूत्रमित्युच्यते। सर्वञ्चेदं हित्वा – द्विष्पलव्यते यत्र व-
त्रिविहतन्नो किंचिदर्थजातं सूचितं वा तद्धेतुलिङ्गौषधेभ्यः
अन्यदपिहि दृश्येत, किंचित्तदद्यैषामित्थानुषङ्गात्।
किंचान्यद्सन्देहाल्पग्रन्थमहार्थत्वाच्च।

इह शास्त्रेषु अदसन्दिग्धमल्पग्रन्थमर्थेच तत्सूत्रमिति कथ्यते व्यक्तीर्णं चेदं हेत्वादिषु पश्यामः कथं हेतुरित्युक्ते कारणमिति वीतसन्देहाः प्रतिपाद्यामहे. तथा हेतुरिति द्व्यक्षरो ग्रन्थो न ग्रन्थतोऽल्पं शक्यं कर्तुं महार्थतापि हेतुरिति उक्ते व्याधिहेतुर शेषपरिगृहीतो भवति. तथा लिङ्गमित्युक्ते रस्त संशयो लक्षणमित्येव प्रतिपाद्यामहे. अल्पश्चायं ग्रन्थो लिङ्गमिति महार्थता लिङ्गमित्युक्ते व्याधिगणस्यासङ्ख्येयस्यारोग्यस्य च लक्षणमुद्दिष्टं भवति. यच्चान्यत् कस्याचिदर्थस्येह लक्षणमुक्तं तदपि परिगृह्यते. तेन लिङ्गग्रहणेन त्रयोपध्येत्युदिते न संशयो माहे, भेषजमित्येव प्रतिपाद्यामहे.

अल्पश्चायं ग्रन्थः औषधमित्याह - ननु पथ्यमल्पमित्यल्पतरोऽयं ग्रन्थः एवं कृते स्यात् ब्रूमः. प्रसिद्धतरमिदमेव लोके औषधमिति. तथा वाक्यमपि पथ्यमित्युच्यते - औषधं किंचित् सहार्थमेव. नह्याचष्टे. तस्मात्सुप्रणीतमेतन्महार्थतात्यौषधमित्युपदिष्टे असंख्येयानामपि गदानां कृतो भवति चिकित्सानिर्देशः. तथा स्वस्थोर्जस्करस्यात्मनो मगो वनुदृश्यादि विधस्या नुपशेषो भेषजस्य संग्रह औषधग्रहणेन. एवं च कृत्वा यत्प्रतिज्ञातमाचार्येण पदैरल्पैः प्रोवाच. तदमूनि तानि पदानि विहितलिङ्गौषधानि. नह्यतो विस्तार. शक्यं विधातुं त्रीणि सूत्राण्यारभेत तदेतदिदं सूत्रम्. शाश्वतमिति यशस्सन्ततं भवत्यस्तीत्यर्थः. शाश्वति शब्दो ह्ययं सन्ततवाची. पुण्यमित्युक्तं निर्वचनं ह्यतो जीवलोके किंचित्पुण्यतरं ह्येतद्धास्त्रं समस्त जीवितस्य प्रकृत्या बुबुधे ज्ञानवान् विद्वान् इत्यर्थः.

कं पितामहो ब्रह्मेति आहेति किमिति. केन बुबुधे यं

पितामह इति. उच्यते, भवेत् कश्चिद्, कथं, नायं शाश्वतः आदि-
मत्त्वो भावाये यदाये नित्या दृष्टा ये पुनरिमे दृश्यन्ते खल्वे नित्याः
यदा को ह्यात्मादि जायिनः कालादि इति हे घटादीनामिवैति
शयते. आदिमां स्याधं ब्रह्मणा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिर्जग्रा.
हेत्युपदेशात्, यदि ह्ययं शाश्वतोऽभविष्यद्दृश्याच्याकाशा-
दिवदुदीर्णं जास्य न जायते नु. तस्मात् घटादिवदयमनि-
त्य इत्येतस्य पर्युदासार्थमवदत्. कुतुधे यां पितामहो ज्ञानवान
तं पितामहो विद्यमानं प्रोक्तवानिति कृतवानिति. हेतुलिङ्गौ-
षधानां चानुक्रमाभिधाने प्रयोजनवचनम्। सति हेतौ
व्याध्युपजननं सति गते लिङ्गं लिङ्ग विशेषं च दृष्ट्वा विचिकि-
त्सितमत्यनन्तरमारभ्यते।
तदानुरूपेण सोऽनन्तपारान्तो स्कन्धमायुर्वेदं महामतिः
सइति भरद्वाजनिर्देशः. नास्यान्तः पारोऽस्तीति सोऽनन्तपारः.
अन्तोऽवसानम्. पारं परिमाण मियत्तेत्यर्थः. पारं गतेति पर्याति
पर्यायाः। नोरवत्वेनस्येय नाथांनि प्रकाशयते. एतावदस्य प-
रिमाणमिदं मिदं शक्यमाधिगन्तुमित्यर्थः। त्रयः स्कन्धाः
यस्य सोऽयं त्रिस्कन्धः। विभागो भेदो गणो वय - त्य.
र्थः। त्रयो यस्य तन्त्रास्य विभागाश्चतुर्थे हेतु श्चलिलक्षणं
वा. चिकित्सा वा त्रिप्रकारो वास्य भेदो हेत्वादिभिः त्रयो
वास्य गणो हेतोर्गणा लक्षणस्य चिकित्सायां वा यथोक्तम-
धुरस्कन्धो इत्यास्थापनाधिकारेऽवयवाभिधायी वा स्क-
न्धशब्दो यथा शरीरस्कन्धेऽव '' वारंथे ववाश्रितं तथेदं
तन्त्रं हेत्वादिषु अवयवेऽवाश्रितम्. आयुर्वेदार्थः प्रागुक्तः
महती मतिर्यस्य सोऽयं महामतिः. आह्वान - त्यस्यारम्भे
किं प्रयोजनमुच्यते -

त्रिसूत्रत्वे सति लाघवोत्पत्तिः त्रिसूत्रोऽयमायुर्वेद इत्यभिहितं

तदेव त्रिसूत्रत्वादल्पोऽयमकृत्स्न सम्याधिगमश्च आयुर्वेद इति

लाघवमेवास्मिन्नुत्पद्यते। तस्मादर्थं लक्षणस्य प्रवक्तालघुता-

मस्य परा करिष्यमाणो गुरुत्वाद्वास्य मानमिदमारब्धवानेवम-

वस्थायां तु अकृत्स्नश्च सम्याधिगमोऽयमिति यस्मात् पाठः

आह - नन्वेवं सति पूर्ववाक्यं परिह्रीयते। त्रिसूत्रमिति ब्रूमहे

न तद्व्यथा ऽनन्तपारत्वेऽपि सति अयं त्रिस्कन्ध एव कथमिति

व्याधिहेतूनामानन्त्यात्।

इह द्रव्याणि व्याधिहेतूनि तानि च सङ्ख्येयानि च तेषां

पुनः कारणविशेषकृता संख्याविवृत्तिस्तत्कारणं तु महा

भूतानि तेषां चैव ह्रिस विकल्पनानन्त्य नैलम-

न्तः संख्यातुं तथा च वेदाहृतं रसाधिकारे। आश्रयाः प्र-

णुकर्मसंवादविशेषाणां परासंख्येयत्वात्। किं चान्यदसंख्या-

तत्वात् इह व्याधयो नस्युः अतो नमामि हेतवोऽनन्ता निमि-

त्तभेदादि लोके निमित्तभेदः स्यात् व्याधयोऽनन्ता इत्येत-

त्कथं गम्यत इति ब्रूमो नान्विदमेवाचार्यकं तएवापरिसंख्ये-

याभिधाना भवन्ति हि रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्था-

नादर्शनाद्दृश्यन्तेवा सङ्ख्याता जगतो विकारास्तथा

ह्यानन्त्यात् लक्षणो वाप्यनन्तेन भावितव्यम् लक्ष्यभेदाद्धि

लोकस्य किं लक्षणभेदः तथा निमित्तादौषधानाम्

त्येन भवितव्यम् व्याधिविकल्पनिमित्ता हि चिकित्साविक-

ल्पारम्भः तदेवमानन्त्ये वायुर्वेदस्य तत्त्वाद्धि त्रय एवास्य

इमे स्कन्धाः यद्यपि हेतूनामानन्त्यं तथापि न ते वानर्थं

जहाति हेतुप्रविभागो हेतुगुण एवासौ एवं लक्षणमौषधं

चाह - तत्किमसौ भरद्वाज एवंरूपमायुर्वेदं

महामतिः प्रतिपन्नवानुच्यते यथोपविकरोत्सर्वं बुबुधे।

तन्मना मुनेः। यथाहि तिष्ठेत् तथासौ बुबुधे ज्ञानवानित्यर्थः।

आह – कियता कालेनानन्तपारं यथावत् बुबुधे ब्रूमः। अचिरेणा- वाचिरेण कालेन शीघ्रमित्यर्थः। क्रियास्नानवेद – –

पञ्चम्या चिरशब्दे विभक्तयो परिणम्यन्ते। आह- क्रिया स्यायु- र्वेदस्यानन्त्यपारम्यादचिरात् बुबुधे। सं च स्महे सर्वमिथर्थम्। सर्व- मनवशेषमित्यर्थः, आह – का पुनर्युक्तिर्यथानन्तपारमाचिराद- नवशेष यस्यां महामतिः तन्मनास्तस्मिन्नेवास्य मनो मुनेर्यस्मादत आह – यद्यप्यन्थवशेषं बुबुधेऽनन्तस्या- नन्तपार इति ब्रूमः – बहुत्वेऽनन्तपारोपचारात् मोक्षपर्यायाच्चा- नन्तपार इहानन्तपारो बहुत्वेऽशब्दोऽयं यथानन्तपारादिति उक्त नन्तो मोक्षस्य पारमस्या आयुर्वेदस्य मोक्षः पर्यवसा- नमिदं कथमिति नैष्ठिकचिकित्सोपदेशात् नैष्ठिकी या अपि नोपदांतिलोकदोषदर्शिनो मुमुक्षोरेवमा- नेनायमिदं लेखे भरद्वाजं सुखं चेत तेनेत्यायुर्वेदेनेत्यर्थः। अमितमिवा- मितं बहुत्वमिति शब्दः लेखे प्राप्तवानित्यभिसन्धिः। क इति ; भरद्वाजः कीदृशमिति सुखान्वितं सुखेनान्वितमिति संबन्धः आगत्य तु शतक्रतु सकाशाद्दाषिभ्यः शशंस प्रोक्तवानादि- ति यथाश्रुतमित्यर्थः।

अन्ये नामिति वदन्ति। कस्मादायुर्वेदस्याधिकृत- त्यपरयोनन्तपारमायुर्वेदं ति त्र्यक्षं महामतिरिति चश- ब्देन समुच्चयेनाधिकं चानवशेषं चातिरिक्तमन्यूनं चेत्यर्थः।

आह- तेनायुरमितं लेखे भरद्वाजस्सुखान्वितमित्यानुपपन्नं हि – सेवनात् यस्मान्नानेन तथा तियः कश्चिद्धेतुरा- सी – येनामितमायुरनेनासादितं स्यात्। कथं यम्य तेनासे- वित इति यस्मान्नोक्तस्स अन्यथा यथेदमुक्तम्।

यदापतति रुक्सर्वं बुधे - मनाइत्येवमादि. तथायेना-

वमितायुष्करो हेतुः, तेनयथासेवितः सायुष्कं स्यात. कालासं-

भवाच्च।

नयकालः संभवति, तस्मिन्ननेन सेवितः स्यात. कथं कालाभिस-

वे - दृष्टाभिश्यः आगमशेत्कथा नचेदमस्य प्रतिरूपं स्यात्तयथा-

सौमहर्षिभिः लोकोपकाराद्युक्तिर्निर्युक्तः तेभ्यो वेदप्रतिपा-

द्यात्मार्थमेवं न तावत्पूर्वं प्रक्षत इव कश्चित्कुर्यात. अथापिहे-

त्वासेवनेनामितमायुस्तेनापन्नं सर्वत्र प्रसङ्गो विशेषात रसा-

यनादि विकल्पेत. तथापि नोपपद्यते. मितायुर्भेदाः कस्याचि-

द्रसायनस्य शास्त्रोदर्शनात कस्मातकथमेतदिति साध्यमु-

च्यते. उपपन्नं तद्धेतुज्ञानात. तस्य हेतुस्तद्धेतुस्तस्येत्यायुर्नि-

र्दिश्यते. आयुर्हेतुज्ञानादिहानेनायुर्वेदं समधिगच्छतानित्य-

शोभिवृद्धिहेतुर्विदितो रसायनाख्यस्तस्मात प्रतिषिद्ध-

मेव तदित्याह - नज्ञानमात्रात फलानिच्छानिरितिचेत. इदम-

त नोदयवासेतं न हि ज्ञानमात्रात्तज्जन्मफलमभिनिष्पद्यते.

नाहि लोकेव्यप्रतीकाररसायनवाजीकरणज्ञानमात्रादेवज्ञा-

तुस्तज्जेनफलेन योगो दृश्यते. तस्मान्नायं दोषः परिहृय-

ते. उच्यते. यस्मात सतिज्ञानेनुष्ठाने फलप्राप्तिरिष्टाना -

हि लोके दृष्टा अस्ति - स्मिन्नर्थे सर्वानकुशाग्राणि. तथा

- त्या तं दृष्ट्वा मनुष्याः परिवर्जयान्ते. अज्ञानेनांततप-

तानि केचित ज्ञाने फलमवश्यं यथाविशेषमिति इच्छन्नापि

ह्यज्ञः के - कुर्यात. व्याधिप्रतीकारहेतुमसंविद्वंस्तमासेवी

- सीदति तस्मात नकिंचिदेतद्य यपुनरिदमुदितमितायु-

र्हेतो रसंभवाद्रसायनं तस्येत्यत्र संचक्ष्महे - तेषां सत्वात्सान्नि-

हितानि. उक्तं हि - तानि यावन्ति भक्षयेत. जीवेद्वर्ष सहस्राणि

तावत्प्रगतयौवनमासौहित्यमेवं गंत्वा तु हरत्यमरसान्नि-

भः॥ बहुत्वं वाच्यमिति शब्द इत्युक्तम्। अस्माभिरतिक्रान्त-

श्चायं कालोऽभिधीयते, क्षेम इति. तस्माद्धासेवित मनेनेत्यु-

पपन्नम्. कारणे वा कार्योपचारः, तथा प्रभूता क्रिमिमज्जा-

सृङ्मेदोमांसकफो गुल्मः सामीप्ये वा तदुपचारः, एतन्त-

देकमयनं मुक्तिमोक्षस्य दर्शितम्।

न च मुक्तारसन्नो दर्शयितुं शक्यः तथान्येषामन्नानि भु-

ञ्जीत. सन्नमृत्युत्वात्. मृतौ वा मानसो युक्तव्यमिति तथा-

गत - ति तथेहापि आनानोह्यं मितायुष्करं रसायन-

(ति)
मर्षिं दीर्घेणायुषा कथमिव न करिष्यति. आसनमस्य तथा

तत्कारणं येन क्रतुयोपचर्यते. अथवा कृत्स्नस्य जगतोम-

यानेन प्राणसंरक्षणं कर्तव्यमित्येतेन भरद्वाजोऽभिसान्धि-

नायुर्वेदमगृह्णात् नात्मार्थं मुक्तं हि. तथाभिभूते ह्यनुक्रो-

शं पुरस्कृत्य महर्षयस्समेतास्ततोऽनेन सर्वलोकपरित्राणे-

भिसान्निहितेनाति क्रमहानादमराश्वेनौ भरद्वाजनामिक-

मायुर्लब्धं स्यात्। तस्माद्दाविर्कार्णमेतादिति आह - धिक-

ग्रहणादनवशेषप्रसिद्धिः. ऋषिभ्यो नाधिगतं तच्छंसना-

वशेष - य नास्माद्युक्तमुपनेतुमनवशेषग्रहणमुन-

वानवशेषग्रहणात् तर्कस्यानवरोधः. सह तर्केण शतक्रतु-

रमुमायुर्वेदं भरद्वाजायोक्तवान्. तस्मात्कर्मसंहितान्नाय-

स्य प्रामाण्यमित्यनुपञ्जनार्थमाह - ऋषिभ्योऽधिकं श-

शंसावशेषवचनानित्यसमृतश्चेति कथमिदं ब्रूमहे - अन्य-

व्यञ्जनपर्युदासार्थं स्यात् स्वल्पमनाधिकोपदेशमर्थानाम-

नवशेष श्चान्यैस्तु पदव्यञ्जनैरतः प्रभाषते. संस्कृतश्चेति.

ब्दोऽपि गुणाः स्पर्शः गुर्वादयः इत्याहुर्गुणाः अर्थाश्शब्दा-

दयो ज्ञेया इत्युदितं गुणो गुणाश्रया नोक्ता इति चाचार्य

पादस्तस्मान्महत्त्वाभावाच्छब्दस्य लौकिकत्त्वपूरणं नोप-

पन्नम। महत्त्वेऽपि सत्यर्थं लौकिकत्त्वं व्याहृतवानिति

पद्येन तन्नास्तीत्यतिव्याप्तिः। किं चान्यत्नास्नेग्ध -- हणं

चासंभवात्। न च शब्दस्नेहस्संभवति। पूर्वदोषात्गुणोऽपि

गुणो ग्राने -- -- त्वाच्छब्दान्तरोत्पत्तिस्तद्दा-

पूरणात्। देशान्तरोपलब्धश्च युक्तमेव शब्दलोपातसु-

खभावाच्चास्य शब्दप्रत्ययस्यात्मनो महत्त्वमतस्तस्मिन्ना-

त्मनि महत्त्व -- साकृतिमानं सशब्दे -- पचर्यते। स्यादेतत्

नखलु शब्दकारणमात्माश्रयको ह्यस्य कारणशब्द

-- -- शब्दस्तास्मिन्नसन्नास्ति महत्त्वं पूर्वदोषास्तस्मा-

-- यकल्पने -- -- नेवं ग्राह्यमकारणं। कारणस्यापि कार-

णोपपत्तेर्मधुरादिवत्। यथोक्तम। मधुराम्ललवणाः श्ले-

ष्माणं जनयन्ति। न चैते तत्कफं कोपयन्ति। किं तर्हि तेभ्यो नि-

ष्पन्नाकिंकोपयन्त्यथा किंतु का।

कारणे -- -- -- -- कफप्रकोपकारणोपचारो गुणा-

नवा प्रत्ययोऽस्य महानाकाशः सह शब्दस्य समवायिकारण-

वतो भक्त्या महत्त्व शब्दे उपचर्यते। यथा रूपादिषु स्थानथाऽ-

यं हि महति प्रत्यये महानल्पेऽल्पस्तथा हि प -- -- श्चयमा

-- -- विशेषाद्विशिष्टानतुल्या तथाऽयो -- -- -- --

न्यैकदीरितस्तो लोक्यं व्याहृतवान्। किं चान्ये शब्दान्तरोत्प-

त्तेः इहान्येन पटुना शब्देन युगपत्सर्वासु दिक्षु शब्दो श-

ब्दान्तरैरपि च पृथक् शब्दान्तराण्यारब्धानि नलवीच्योसन्ता-

नवत्। तद्यथा - देहमानस्य द्रव्यस्य पूर्वोक्तालक्षणाणि,

क्रिया निरुध्यते, उत्तर द्वितीयान्तरा द्वितीयानां

यः प्रादुर्भावस्सा नमित राज्यस्य द्वितीयान्यासां च प्रादुर्भावः

सन्नत्येव भविष्यति. यस्मिन्नेव प्रदेशे कारण शब्द इति तेरवि.

शायोपलभामहे. क्रियते कथमिति कारण शब्दः ना-

नस्य प्रदेशस्यान्योत्पद्यते. कार्यशब्दो ज्वालादिवत् न यथा द-

ह्यमानस्य द्रव्यस्य पूर्वज्वालाक्षणि कृत्वा निरुध्यते. उत्तरा सम्प्र-

त्ययान्त प्रध्यायात्तो युक्त्या भवति. द्वितीयान्तरा रोहण ज्वाला-

नां तत्त्वशब्दोऽपि न स्यात. क्रियावत्यो हि ज्वाला नैनं शब्द इति

तत्त्वैव क्रिया. यत्नेऽपि सति न पूर्वा नरस्यां भजते क्षणि-

कत्वात् यदि च पूर्वा चोत्तरावस्था संक्रामेत नाक्षणिकत्वात्.

किं चान्य देशान्तरोपलब्धे माल्यगन्धवत्

कमल कुवलय प्रभृतीनां शब्दो देशान्तरं प्राप्तः समुपलभ्यते.

तथा शब्दस्य लोकत्रयं प्राप्तस्य भवेत्तत्स्तैरुपलब्धः स्यात्.

अत सह माल्यावयवै माल्य गन्धस्य गति स्तदाश्रितोऽभ्यासा.

गृह्यते. तत्त्वावकाशं शब्द इति ब्रूमो न व्याहम. आकाशं हि व्या-

प्यतो लोकत्रय भवास्थे तामितस्तदाश्रितोऽपि गुणो यत्तदाका-

शः नतो वद्रव्य देशत्वात् गुणानाम. तस्माल्लोकत्रयगमनं सि-

द्धम. यच्चेदमुद्दिष्टं स्निग्ध ग्रहणं न संभवतीत्यत्र ब्रूमो युक्त-

मेवेति तदिह शब्दलोपात् स्नेग्धएव. स्निग्धो यथा शैलेन्द्रसा-

नुस्थेर शरीरा इति. किं चान्यत् सुखाभावाच्चासौ पुण्य शब्दः

श्रवणश्रोतृता . निपतितां सुखायाल भवेदतः स्निग्धे इत्यु-

क्ते स्निग्धे यमेवं रूप उपचाराल्लोके स्निग्धं पृच्छति मधुरं गा-

यति तस्मादेतदपि सम्यगाप तत्तो विरुद्धस्थान देवता इति कथं

बुद्धीनां तत्करणे सत्यसंभवबुद्धौ तन्नाक्रियोपपन्नानां यथा

कुर्वेयतनो ज्ञानदेवतास्तान विशुद्धिः.

तस्मान्नेदं सङ्गच्छते, कथं स्वैरबुद्धिभिस्तन्त्राणि कृतानी-
ति ब्रूमः - "देवर्षोदाहरणान्युक्तमानाहि वयं संचक्ष्महे.
स्वैरबुद्धिभिस्तन्त्राणि प्रणीतानि। किं तर्हि कृतेषु तदाभिमा-
निन्यो देवतास्तान्यविविदुः, तस्मात्पेशलमुपलभामहे.
आह च, तत्र भवतोक्तमायुर्वेद - " यश्चोऽसौ, यस्येयंस ...
संज्ञा. कथं चास्माभिरयमायुर्वेद इति उच्यते - हिताहितं सु-
खमसुखमायुस्तस्य हिताहितमानं च, तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स
उच्यते। चतुर्विधं खल्वायुरस्मिंस्तन्त्रे संगृहीतं हितमहितं च त-
थ्या - तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्येत्यारभ्य
यावद् - " मतो विपर्ययेणेति. तच्च चतुर्विधमायुर्यथोक्तम्।
तस्यायुषो हितं यच्चाहितं पथ्यमपथ्यं चेत्यर्थः, इदं च यत्रो-
क्तमन " इति परिमाणमित्यर्थः।
तच्च परिमाणं यत्रोक्तं तद्यथा वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाण-
मस्मिन्काले न देवतायुर्यत्रोक्तं शरीरसंयोगो धारितमेव-
मनादि। तद्यत्रेदं सर्वमुक्तं स आयुर्वेद उच्यते, आचार्येण
पिण्डितार्थो यत्र तत्सर्वं यथोक्तं " " व्याप्तमायुर्वेद इति
गृह्णीयादाह - सह सत्त्वमायुरिति विरुद्धं गुणानां ...
क्रियत्वात् ब्रूमः। तत्सहितत्वात् सुखदुःखाभिधानमुष्णानु-
ष्णवद्यथोक्तमुष्णमश्नीयादुष्णसहितमेवाभिहापि सुख-
दुःखसहितं " एकार्थसमवायात् स्निग्धरूपवत्तस्यायु-
षो यथोपनीतस्य शास्त्रसंयोगाख्यस्य पुण्यतमो वेदो "
हि वेदविद्भिः " " तत्राचार्यं तु पुण्यतमो जीवित-
प्रदानहेतुत्वात्। उक्तं हि - नहि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्वि-
शिष्यते। अतस्तं पुण्यतमं वेदं विदां विदितवेदाविदो जानन्ती-
त्यर्थः। तेषां वेदविदामभिप्रेतः पूजितः वक्ष्यते विधास्यते.

केनेत्याचार्येणाह-आचार्य एवंपूर्वे . . . . वेद:

किलक्षण उच्यते-यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितं इ.

हवामुत्र च लोके हितं पथ्यमित्यर्थ:, अथवा च शब्दो हेतव-

भिधायक:, उक्तमेतत्. पुण्यतमोऽयं वेदयति. तस्य पुण्यत-

मत्वे हेतुराधीक्रियते, न च प्रतिज्ञामात्रात् सिद्धं ततो वाक्ये

हेतुं यस्मान्मनुष्या . . . लोकयोरुभयोर्हितम-

यं वक्ष्यतेत्यस्माद्धेतोरयं पुण्यतम इत्यवेहि. वेदाः हितं

यत्तदन्येषमत्तोक्तः, तैः पुण्यापुण्यतराश्च, यस्तु द्वयोः पथ्यं

यस्मात् पुण्यतम इति अल्पायुरेवैकस्य लक्षणमिदमारब्ध-

म. सामान्यस्याद्यौ प . . . . सूत्रं

तत्वादयोऽभिधानम. सर्वदा सर्वसामान्य विशेषाभावानां साम-

न्यं वृद्धिकारणं ह्रासहेतु विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ।स-

र्वस्मिन् काले सर्वदा कतमश्चास्य सर्वः कालः इष्टो नित्य उ.

च्छ्वावास्थेतो . . . स्मिन् सर्वेषां भावानां तत्र सर्व.

शब्दः कार्त्स्न्यार्थाभिधानं. भवनं भव उत्पत्तिरित्यर्थ:।

कस्य भवनं उत्पत्तिमता " नहि नित्यानां तस्मादुत्पत्तिम-

तामर्थानामिति गृह्यताम. समानमेव सामान्यं वर्धनं

वृद्धिराधिक्यमित्यर्थ:। कारणं हेतुरिति पर्याय:, ह्रसनं

ह्रास:, न्यूनतेति . . निष्ठा हेतु:, निमित्तमित्यर्थ:, ह्रासस्य

हेतुर्ह्रासहेतु: विशिष्यते नेन विशिष्यते वा विशेषणम.

वा विशेष शब्दस्समुच्चये. सामान्यं वृद्धेः कारणम. सर्वदा सर्व.

भावानां विशेषश्च ह्रास: प्रत्ययस्सर्वदा सर्वभावानामित्येतत्

समुच्चिनोति. प्रवर्तनं प्रवृत्ति: प्रयोग इत्यर्थ:, उभयस्य यथा-

धिकृतस्य सामान्यविशेषस्य नान्यतरस्येति तु शब्दो विशेष-

णार्थ:। कस्त्वस्य भाषितस्यार्थ इति, इमे संचक्ष्महे -

सर्वस्मिन् खलु कालेऽति ... हि अवस्थिते च सर्वभावमुत्पत्ति-
मतां नित्यानामात्माकाशप्रभृतीनामन्यं वृद्धौ निमित्तं भव-
ति, तच्च सामान्यं त्रिविधम्, द्रव्यसामान्यं गुणसामान्यं कर्म-
सामान्यं च, तत्र द्रव्यसामान्यं यथोक्तं मांसमाप्यायते मांसे-
न लोहितं लोहितेनेत्येवमादि गुणसामान्यं तु यत्तनजा-
नानि समानां गुणास्समाना: यथो ... लक्षणेन सामा-
न्येनेत्यारभ्य यावच्छुक्रक्षये क्षीरसर्पिष: ... स्योग: एव-
मादि। कर्मसामान्यं तु यथोक्तं कर्मापि यद्यस्य धातोर्वृद्धि-
करं तत्तदासेव्यं, यथास्याहर्षे ... श्लेष्मणस्तदेवमेतान्त्रि-
प्रकारमपि सामान्यं सर्वेषां भावानां वृद्धौ निमित्तं भव-
... कालेन कदाचित् केनचिद्विधिनेति न केवलं भावानां वृ-
द्धौ निमित्तं सामान्यं सर्वदा भवति, स त्रिविधो द्रव्यगुणकर्म-
ख्यास्तत्र द्रव्यं तावत् यथा गवेधुकान्नं कर्शनीयानां गुणाख्यो,
यथा मधुमांसस्य कार्श्यमनुशस्तम्, तत्र मधूकमथवा शीधुवारना-
ले आत्त्ये श्लेष्माणं क्षपयतस्ताभ्यां ह्याप्यसामान्यादभिवृद्धिकरा-
भ्यां भवितव्यामिति गुण्यै: प्रतिलोमे ... ह्यादौ ... यत:
कर्माख्यो यथा लोके शोषणानां यथा स्वप्नो वायो: क्षपणो जागर-
णोऽचिन्तामर्दनानि श्लेष्मण:, चशब्द: प्रागुक्तार्थ:, प्रवृत्तिरु-
भयस्य तु किमिदमारभ्येत, उच्यते-य ... वानयो: प्रवृत्तिर्भवति,
शरीरेणापि संबन्ध: सामान्यविशेषयोस्तदेवमेतौ वृद्धिह्रासनिमि-
त्तौ कल्प्येते, नहि संबन्धादित्येतदुपदर्शनार्थं प्रवृत्तिग्रहणम्, तुश-
ब्दो विशेषणार्थ:, किं विशेषयति, बाह्याभ्यन्तराणां च भावानां सामा-
न्यविशेषप्रवृत्ति: प्रवृद्धिह्रास: ... न्येतदन्यथाभ्यन्तरे ... क्रम
... बाह्येषु उतवा प्रवृत्तितो विशेषक: कस्याः प्रवृत्तिर्वृद्धिर्यथाभि-
प्रवृत्ति: अत उपयोगलक्षणा प्रवृत्तिर्नान्येति किंचाहो ...

प्रवृत्ते रथोगस्ति. उच्यते – प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्थ स्यैव क्रिया कर्मयत्नः कार्यसमारम्भश्चेति तद्स्याश्च प्रतिषेधमाचरति। उपयोगलक्षणं चशब्दो दर्शयति – अन्ये तु वर्णयन्ति, त्रिविधं सामान्यम्-द्रव्यगुणकर्माख्यं तत्र द्रव्यसामान्यस्य द्रव्यविशेषस्य दाहरणम्।

सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।

ह्रासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥ इति

यथोक्तमेवोदाहरणमुपदिशन्ति, मांसेनाप्यायते मांसमित्येवमादि सर्वं पूर्ववत् वर्णनीयम्. उदाहरणं तु द्वयोरप्युपयोगो वृद्धिह्रासकरत्वमन्यथा चैव तयोर्भिन्नो धर्मोऽयं। विशेष इदं सामान्यमेवमयमपि धर्मो भेदो ऽत्येकमुपयुक्तमन्यस्तदुभयग्रहणं द्वयोरप्युपयोगे सति वृद्धिह्रासौ भवतः नान्यत्र प्रकाशयति. तुशब्दो हेतौ, कस्मान्मांसस्य मांसं वृद्धिकरं भवति. न ह्रासकारकं यस्मात् तत्तेन सामान्यं कस्माद्वा गवेधुका नन्वाभिवृद्धिका मांसस्य भवति।

यस्मात् देवविशिष्टं प्रमाणयोऽर्थशब्द समुच्चये प्रवृत्तिरुभयस्य। किन्त्वेकस्य वेत्यर्थः किमुक्तं भवति, सामान्यविशेषयोः हि युगपच्चोपयुक्तयोरेककालमित्यर्थः। कं वृद्धिह्रासकरस्य भिन्नकालेनोपयुक्तयोरुभयोरन्यथोभयग्रहणे सन्देहः, स्यात्। किं त्वेककालमेवोपयुक्तयोर्भिन्नकालमप्यथवा द्वयोरेककालमुपयोगात् वृद्धिह्रासौ भवतो नान्यथेति, अयमेव सन्देहः स्यात्. कथं कृत्वेत्युभयग्रहणादेव सेतत् कर्तव्यमासीत् प्रवृत्त्येति. प्रवृत्त्युपयोगौ वृद्धिह्रासौ भवतः। उतवा प्रवृत्ताविति एवं कार्ये सत्यां प्रवृत्तौ सामान्यविशेषौ वृद्धिह्रासकरौ भवतः। उपयोगे सति नान्यथेति। यत स्तूभयग्रहणात् वेत्युभयग्रहणमकरोत्

ततो युगपदनुपपद्यते, तस्यानिधारणार्थं चशब्दमुपाहृतवान्।

युगपत्काले भिन्नकाले चेति आहोक्तं द्रव्यमा ... भिवृद्धिकारणं भवति। तत्तुल्यं विकल्पमेव।

यदुक्तं, यथा मांसं मांसेन तथा द्रव्यविशेषो ह्रासस्य यथाभवेदुक्तं। तत्किमयमेकान्त आश्रीयते, इद ... मेव सामान्यं विशेषश्च वृद्धिह्रासनिमित्तं नान्यात्वित्यन्य ... स्त्वभिवदामः। कोद्दकता दीतिय गुणैरुक्त ... वा समानम् तदपि वृद्धिकारणम्। यच्चोक्तं च बहुभिश्च तुल्यगुणैर्विलोमं तदपि ह्रासकारणमित्येतदुपक्रियानिदमारोपि सामान्यमेकत्वकरं विशेषश्च पृथक्चक्रुस्तयोरुदाहरणम्। शुक्रक्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगस्तथा मधुनश्श्लेष्मणो रौक्ष्यात् तैक्ष्ण्यात् कषायत्वाच्च क्षपयति।

अथवायमन्यतमो ... तोस्योक्तमेतत्, भवतासामान्यं वृद्धौ निमित्तं। विशेषश्च ह्रासे कयायुक्त्या तौ वृद्धिह्रासं च कुरुतः इति सायुक्त ... विषयता, न ह्येतौ वनोपादिष्टं पितं नायुक्त्याकारिण्यानिदं मदनं चो ... देकत्वं कुर्वाणं यस्मादेकत्वं करोति, सामान्यं कथमवास्तं हि द्रव्यं मांसलक्षणमन्तरेण मांसात्वेन, स ह्येकत्वमापद्यमानमनया युक्त्या तदपि वृद्धिं करोति। उक्तं हि, परिणमतस्त्वाहारस्य गुणाश्शरीरगुणभावमापद्यन्ते। यथास्वगुणैर्गुणास्तद्भावमापद्यन्ते नद्रव्यमिति तान्निदर्शनार्थमेतदेवमन्यदपि सामान्यमित्युक्तवान्। उतवा द्रव्यमेवेदं गुणाभिधाने नोक्तं यस्मादनन्तरं वक्ष्यति।

शरीरगुणाः पुनर्द्विविधाः, संग्रहेण ... भूताः प्रसादभूताश्च। तद्यथा शरीरच्छिद्रेषु ... सन्देहा इत्यारभ्य यावद्गुर्वादि ...

श्रवरान्तान् गुणभेदेनेति तस्यात्। द्रव्यस्ये ...

ब्रूमः - यत्राहि द्रव्यं न तत्रानियतो गुण इत्यतो गुणस्यापि सिद्धाः।
एवैव प्रातिलोमायुक्ते विशेषेऽपि व्याख्यानवयं यदीयं युक्तिर्न-
विक्रियेत। तस्मात्सामान्यप्रवृद्धेः कारणं भवति न विशेषो वि-
शेष - ह्रासस्य कारणं भवति सामान्यमिति प्रादुष्यान्संश-
यस्तस्माद्वश्यं वचनीयमेतदेव - तु कारणमित्येकत्वकर-
मिव शब्दलोपोऽस्मिन् द्रष्टव्यो यथा वेधच्छेदरुजानाह शब्द-
स्फुरणसर्पणैः वेधेनेव च्छेदेनेवेत्यर्थः।

आह - किमिदमेवाद्विविधं सामान्यतन्त्रो समानं समानगुण-
भूयिष्ठं चाहोस्वित् द्रव्यापीत्युच्यते। अस्त्यन्यदपि किंचित्कर्म-
सामान्यमाह - क्रियाद्रव्येण गुणेन वा यथात्मिकेन केनचित्स-
धर्मिणा समानां च सामान्यमित्युक्तं च - यैव तस्माद्द्रव्येण-
त सामान्यं हि रुच्यते। न तुल्यार्थता वा सामान्यात्। यस्मात्तुल्या-
र्थता। सामान्यं हि यस्मात्कचि यस्मादतुल्यमपि सत्कर्म तुल्य-
मर्थं कुरुते। केन तुल्यद्रव्यगुणसामान्येन। यथैवाहि तुल्यं तु
तुल्यगुणं वा धात्वभिवृद्धिकरं भवति। एवमिदमतुल्यत्वेऽपि
सति तद्यथा सुराप्रशस्ता वात - रूक्षयेषु चा सर्वथैव-
चासौ पयसा विपरीता। तथा कर्म यथानलंघनं च
धातुल्यं मातरिश्वना वृद्धि - पजनयति। विशेषे तु नैवास्ति।
विवादः। अथवायमन्योऽर्थः। उक्तं सामान्यविशेषौ वृद्धिह्रास-
कारणं तावेव व्यपदिश्यते। कौ तावेति ततो न सामान्य-
मतुल्यमर्थं करोतीति। मधुरं हि द्रव्यं मधुरस्यैव श्लेष्मणा उपचयं
करोति। न त्वेवं सति तेन तुल्यार्थौ कृतो भवति। एवं च मधुरद्रव्यं
मधुरेण दोषेण स - किं भवतीति न तस्याभिवृद्धौ समर्थाय
कल्पते। न खल्वेकीभूतस्य वर्धनी शङ्का स्यात्। तेनाहितद्युपक्तं
हितं समानेनाधिकतरं भवति।

तथाना ... मुष्टिः पांसुषु प्रक्षिप्ते किं भूता तेनाहि तस्याः पूर्व-
राशे राधिक्यं करोति तद्दूरस्थाने किं भूतत्वात् द्रव्यवा-
उपेक्षातो नस्यात् समानं समानगुणभूयिष्ठं ... सामान्य-
मुपदिश्यते, भूमौ लोके ... इत्यातथेह लोके, केनापि देव-
दत्तः कुलेनोत्कृष्टः श्रुतवान् बुद्धिमान् दर्शनीयः कर्णिकार-
कुसुमश्यावः प्रांशुमूर्तिरभिजातः प्रकृत्युपेतो दृष्टः, स तु पुन-
रपि कदाचिदेतत्कुलं श्रुतं बुद्धिरूपवर्ण प्रमाण प्रकृत्यादीन्
सर्वानेवार्थानन्यतमं वेषं यज्ञदत्तेन तुल्य मुपलभ्य तस्मा-
दर्थसादृश्यात् दर्शनाद्भक्ता संपद्यते, समानो देवदत्तेन यज्ञ-
दत्त इति तद्वदिहापि धातुदोषसामान्यान् मांसपयसी स-
माने इत्यभिधीयेते।

आह- गतमेतादिदं तु व्याक्रियतां, यदुक्तं द्रव्यसामान्यमधि-
कृत्य सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणं, तद्यथा-
मांसमापूर्यते मांसेत्येतन्निस्सन्देहार्थमेवं कर्तव्यं, सर्वदा
सर्वभावानां द्रव्यमभिवृद्धौ कारणमुच्यते, एवं सति सर्व-
द्रव्यप्रसङ्गो भवेत्, गवेधुकश्यामाक ... दीन्यपि मांसंव-
र्धयन्ति, तथा कटुकतिक्तकषायाः श्लेष्माणं ... तदनु-
मन्यामहे- आह तुल्यमिति। किमर्थत्यामतुल्यं वृद्धिकारण-
मित्युच्यते- न तुल्यजातीयप्रसङ्गादेवं हि ... सर्वाण्यप्र-
त्यक्षेण तुल्यजातीयान्यभिवृद्धौ कारणमिति प्रसज्य-
तेति न ... नारालगोमूत्रादीन्यपि श्लेष्मणोऽपि वृद्धि-
कारणं कल्पेरन्, तज्जाति तुल्यत्वान्नैव तदनुमन्यामहे-
तस्माद्यथाप्रश्नमेवास्तु, एवं क्रमश्चोद्यपरिहारक्रमाविधाने
विशेषेऽपि वक्तव्यो यः सामान्यमधिकृत्योक्तमेतत्सांप्रतं

तस्मात्संबध्यमाने इमे चान्ये द्रव्यं वृद्धिकारणं तुल्यम।
वृद्धिकारणमिति- त्रीणि सामान्यविशेषग्रहणानि त्रिविध
द्रव्यगुणकर्म सामान्यविशेष प्रत्यायनाद्व्याने पुनरेवं स-
मर्थयते, यानि चैतानि त्रीणि सामान्यविशेषलक्षणानि
सर्वदा सर्वभावानां सामान्यम। सामान्यमेकत्वकरं तुल्यार्थ-
ता हि सामान्यमिति यथा सद्धचमाद्यं द्रव्ये योजयन्ति।
द्वितीयं गुणे तृतीयं कर्मणि, तदेवं प्रत्युपस्थेयानामपूर्व-
स्मिन्नेव सामान्यग्रहणेन। एतद्योजयितुं सर्वदा सर्व-
भावानां सामान्यं वृद्धिकारणं तथैके मन्यन्ते।
त्रिविधं सामान्यं, सर्वसामान्यं भूयस्सामान्यं किञ्चित्सा-
मान्यमिति, तेषामुपदर्शनार्थं त्रीणि सामान्यग्रहणानि य-
थासङ्ख्यं नियुक्तानीति तच्चानुपपन्नम्, कस्मात्सर्वसामा-
न्याभावात् न हि किञ्चित्सर्वेण सर्वं सामान्यं यदि स्यात्तदेव
तद्भवेत। तस्मात्सामान्यमिदमुत्सृज्यते। एवं च कृत्वा यद्भू-
यस्सामान्यं किञ्चित्सामान्यं सत्, सर्वसामान्यं तु नास्ति, किं-
च यद्यपि विद्यात् पूर्वस्मिन् सामान्यग्रहणे त्रयः संख्येयामि-
ति नाविशेषः प्रत्युक्तं तच्च सामान्यं त्रिविधम- द्रव्यगुण-
कर्माख्यं समुप - पादितं - स्तद्व्याख्या। द्वितीयानि-
हि शास्त्राणि, न चाप्तयो द्रव्यग्रहणं कृतवान् सामान्यवृद्धि-
कारणमित्येतत् तावत्कथं यद्विशेषितं, न ह्येतद्द्रव्यसा-
मान्यमिति विशेषः।
तमधीत - तस्माद्व्याख्यानतो विशेषः प्रतिपत्तव्यो यद्येव
तत्कथं तद्द्रव्यग्रहणम - व्याख्याय वर्धयते।
तथैव च गुणकर्मग्रहणमपि ग्रन्थे नास्तीति द्रव्यवदेव तदपि
व्याख्यया शक्यते समाधातुम।

तस्मात् प्रत्याख्यानीयमेतत्. पूर्वस्मिन योगे त्रयाणामपि व्या-

हर्तुं शक्यत्वात्. किंचान्यदपि समानमेव. तस्मात्प्रत्याख्या-

नीयमेतत्. पूर्वस्मिन योगे त्रयाणामपि व्याहर्तुं शक्यत्वात्. किंचा-

न्यदपि) समानमेव सामान्यमित्युपक्षिपन्ति. भावप्रत्य-

यार्थाभिधानहेतोस्तेषां निवारयितव्येयमन्ते वासिनांवि-

प्रतिपादिका दुर्व्याख्या कथमिति यदेषां स्याचार्यस्या-

भिप्रायः समानमेव सामान्यमिति।

नैवं संशयितमध्यगीष्ट। किन्नु समानवृद्धे कारणमिति. यदिच

नार्थान्तरमस्तिभावः. इदमनेन समानमिति कृतश्रुत

तावदानिमित्तमेतत. सर्वास्मिन द्रव्ये इतिवा समानमिति. तस्मात्

बाह्यं हि द्रव्यं मांसलक्षणमभ्यन्तरेण मांसाख्येन सहैकत्वमाप-

द्यमानमनया युक्त्या तदपि वृद्धिं करोतीत्युक्तं. परिणामतः त्व.

करस्य गुणाः शरीरगुणभावमापद्यन्ते यथास्वं गुणैर्गुणा-

स्तद्भावमापद्यन्ते. नद्रव्यमिति तान्निदर्शनार्थमेतदेवमन्यद-

पि सामान्यमित्युक्तवान्। उतवा द्रव्यमेवेदं गुणाभिधानेनोक्तं

यस्मादनन्तरं वक्ष्यति। शरीरगुणाः पुनः द्विविधाः संग्रहेण।

भूताः प्रसादभूताश्च। तद्यथा शरीरच्छिद्रेषु न्देहाइ-

त्यारभ्य यावद्धुर्वादि वलवान गुणभेदेनेति स्यात्।

द्रव्यस्येदं न गुणस्येति क्रमः। यतो हि द्रव्यं न तत्वानियतो गुणइ-

त्यतो गुणस्यापि स्पर्धा। एवैव प्रतिलोमा युक्तिविशेषोऽपि वा-

च्यान्वये। यदीयं युक्तिर्नोविवक्षितेयेत. तस्मात्सामान्यं वृद्धेः का-

रणं भवति, न विशेषो योह्रासस्य कारणं भवतिन सामान्यमि-

तिप्रादुष्यात्संशयस्तस्मादवश्यं वर्णनीयमेतदेव तुकार-

मित्येकत्वकरमिति च शब्दलोपोऽस्मिन्द्रष्टव्यो यथावेधच्छेद-

...स्पर्शसर्पणे वेदनेव वेदनेवेत्यर्थः।

आह — किमिदमेवं द्विविधं सामान्यतन्त्रे समान सामान्यगुणभूयिष्ठं चाहोस्विदन्यदपीत्युच्यते. अस्त्यन्यदपि किंचित्कर्मसामान्यमाह - क्रियाद्रव्येण गुणेन वाध्यात्मिकेन केनचिदसधर्मित्वात्क्रियाद्रव्येण गुणेनवा ध्यात्मिकेन केनचित्सधर्मिणि. समानं च सामान्यमित्युक्तं च. येनतस्मात्तत्कर्म्योगात्तसमाधिरुच्यते।

नतुल्यार्थतावा सामान्यं यस्मात तुल्यार्थतासामान्यं हि यस्माद्वाचि यस्मादतुल्यमपिसत्कर्म तुल्यमर्थं कुरुते. केनतुल्यद्रव्यगुणसामान्येन. यथैव तु तुल्यं तु तुल्यगुणबाधात्मिवृद्धि करं भवति। एवमिदमतुल्यत्वेऽपि सति तद्यथा सुराप्रशस्ता वातपित्त रक्तक्षयेषु सर्वथैव त्रासौ पयसा विपरीता तथा कर्म · लङ्घनं च · तुल्यं मारुतस्य ना वृद्धिम

· पजनयति। विशेषेतु नैवास्ति विवादः. अथवायमन्योऽर्थः। उक्तं, सामान्यविशेषौ वृद्धिह्रासकारणं तावेव · वादिश्यते. कौ ताविति तत्र · सामान्यम तुल्यमर्थं करोतीति मधुरं हि द्रव्यं मधुरस्यैव श्लेष्मण उपचयं करोति। नन्वेवं सति तेन तुल्यार्थः कुतो भवति।

एवं च मधुरद्रव्यं मधुरेण दोषेण सहैकी भवतीति न तस्याविवृद्धौ समर्थायकल्पते. न खल्वनेकी भूतस्य वर्धनी शक्तिः स्यात. तेन हि तदुपबृंहितं समानेनाधिकतरं भवति. तथा पांसुमुष्टिः पांसुषु प्राक्षिप्तेष्वेकी भूत्वा तेन हि तस्याः पूर्वराशेराधिक्यं करोति. तदूरस्थाने किंभूतत्वात्तद्दयवाय मद्योपोद्घातः स्यात। समानं समानगुणभूयिष्ठं सामान्यमुपादिश्यते। भूमो लोके प्रकृष्टत्वात्तथेह लोके केनचिद्देवदत्तः कुलेनोत्कृष्टः श्रुतवान्बुद्धिमान दर्शनीयः कर्णिकारकुसुमशोभः. प्रांशुमूर्तिरभिजातः प्रकृत्युदितो दृष्टः।

सतु पुनरपि कदाचिद्देहत्कुलं श्रुतं बुद्धि रूपवर्णप्रमाण-

प्रकृत्यादीन सर्वानेवार्थानन्यतमं वैपं यत्रादृतेन तुल्य-

मुपलभ्य तस्मादर्थसादृश्यादृर्शनादृक्वासंपद्यते। समा-

मौदेवदत्तेन यज्ञदत्त इति यज्ञदत्त इति तद्वदिहापि धातु-

दोषसामान्यामांसपयसी समाने इत्यभिधीयेते।

आह — यत्मेतद्वस्तु व्याक्रियताम्। यदुक्तं द्रव्यसामान्य-

माधिकृत्य सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धि कारणं . . . -

. . . यथा मधुरसाम्यादीनां कृत इत्याशादनीय-

कर्मविशेषेभ्य स्तत्र . . स्तावदेकस्य मधुरस्य द्रव्यः।

तद्यथेक्षुद्राक्षासयोपधारि मधुशर्करा विदारगन्धदर्भ-

घृतं शीतलं तैलं तु मधुरं मधुतीक्ष्णं म-

धुराः शाकुलो लघुजः मधुर . गुरुकर्म विशेषोऽपि

सति मधुरं च किंचिदेव बृंहयति। यथा प्रसहादि मांसं

किंचित्स्नेहयति। यथा माक्षिकं किंचिद्रूपत्वमापादयति।

यथा क्षीरं तदेव मास्वादनीयकं विशेषेषु सत्सु याभिर्मि-

तं तदेवमेकत्वं मधुरं मधुराणीति तत्सामान्यमेकमभि-

. . . कारीत्यनुमानता भावादाह — नासिद्धं तस्मान्ते-

त्वमानि सन्ति। कापदानामेतानि। तस्मादसंबन्धमे-

तत्। यथाहि : . . युर्वेदे . . माणोबार्हस्पत्यमौश-

नसमन्यद्वा प्रतिसम्बन्धः कुर्यात्तस्येदमभि- नाह उच्यते।

तस्याभिमतत्वात युक्तोपपन्नेसंविचारणा। यस्या . मितं

तस्याचार्यस्याह — कथमेतदनूच्यमानं गम्यते। मतामेदम-

स्येति ब्रूमः।

नान्वेमे निर्देशाः नरसाक्षिणस्तद्यथा रोगत्वमेकमिदं भव-

ति। सामान्यात सर्वरोगेषु द्विपरस्परं हेतुलक्षणं चिकित्सा-

भेदविशेषेषु कृत्वा 'द्रोणो'- इति इमौ विशिष्टाविविधान प्रत्ययौ भवत:। सामान्येनोपदिष्टानां मांसादीनां गुणै: पृथक् केषांचित् गुणवैशेष्यादि शेष्यमुपदेक्ष्यन्ते. तथेहास्याहारं त्वनेकविधमर्थभेदाहार इति भिन्नजातीयेष्वाहारेष्वभिन्नं यथा हि बीजमनसि न ह्रस्वरं स्वरमप्रकृतिमनुविधीयते. व्रीहीर्हि व्रीहित्वं यवो वा यवत्वमिति तथा प्रकृति: जातित: प्रसक्त्वाच्च कुल प्रसक्तौ चेत्याभिधीयते तत्र जाति प्रसक्तानां मया ब्राह्मण जातिरेवानुपक्ता. न ह इयं च तेन ब्राह्मण इति च ज्ञायते.
संप्र .. ते सातस्य जाति: कुतश्च ब्राह्मण इति ज्ञायते. ब्राह्मणत्वात्तस्मात्तस्य जाति: सा चापि श्रुतकुलवर्णप्रमाणशीलादिभेदेष्वाविशेष्याभिधान प्रत्यययो: का .. दि सामान्यत्वैकार्थत्वा ... जाति सामान्यं भावस्त्वयमिति तुल्यार्थभेन दभिधानान्तराणि विशिष्टानि शक्रेन्द्र पुरन्दरवत्।
किंचान्यत् सकृदेव सिद्धो भिन्नगते इहार्थं भिषक् सकृद्दृष्टं हरीतकी द्रव्यं चित्रक द्रव्यं वा तत उत्तरकालमन्योन्य विभिन्न संस्थान प्रमाणानि भिन्न देशकालानि च हरीतकी चित्रक द्रव्याणि दृष्ट्वा हरीतकीयं चित्रकोऽयमिति प्रतिपद्यते. तस्मादन्य देतत्।
सामान्यं तथा तत्र द्रव्योपयोगविनिवारणं, तथा त्रीणि द्रव्याणि नात्यान्युपयुञ्जीत. पिप्पलीक्षारं लवणामिति त .. दि न स्यात्. जाति नामैक क्षारं लवणं वानुपयुध्य कृतार्थ: स्यात. सर्वतज्जातिलक्षणानां क्षाराणां चादिनोपयुज्यते, तस्मात्सिद्धं सामान्यं. तत्रातो विधं द्रव्यगुण कर्मत्वारण्यं दर्शितमाचार्येण. तथा चैवोदाहृतं न .. तत्सामान्यं वृद्धिकरत्वसंज्ञं किंतर्हि तदभिसम्बन्धं वाह्यं मांस द्रव्यमेतदभिसम्बन्धं वाह्यं मांस-

द्रव्यमेनदभिसम्बन्धस्यैव बाह्यान्तरस्य मांसद्रव्यं स्यात

अहते वृद्धिमाधातुं नान्येनाभिसम्बन्धमन्येन सम्बन्धस्यानाभिभवेयुक्तवेनगवेयुकं युक्तम. मांसत्वाभिसम्बन्धस्याभ्यन्तरस्य मांसस्याभिवृद्धौ समर्थं जायते. तस्मान्नानाशीयकत्वान्मांसमेवाभिवृद्धिकारणमुच्यते. देवदत्तवत. तद्यथा देवदत्तेन वृक्षेच्छिन्ने देवदत्तेनोदनः पक्व इति लोके दृश्यतेऽभिधायकाः देवदत्तः छिनत्ति पचति · · तस्तर्हि उच्यते- परशुः अग्निच्छेदीपाककर्त्री: च निर्वर्तयन् त. न्नान्तरीयकत्वात. तद्देवदत्त एव छिदिपचिक्रिये समारोप्य व्यपदिश्येते. नाहि परशोरग्नेर्वा प्रयुक्तस्य वृक्षच्छेदिक्रियायामोदनपचिक्रियायां चास्ति सामर्थ्यं तस्मात् यथान्यदपेक्षे छिदिपचिक्रिये तत्र तत्रैव कर्तृत्वमारोप्य देवदत्ते

· · परशौनात्यन्तो तत्य · · · न सामान्यं प्रत्याख्या द्रव्यं गुणो वा द्रव्यान्तराभिस्त वृद्धेः क्षमं भवति। यदिहि भवेत सर्वं सर्वस्य भवेन्न तु भवति द्रव्याणां प्रतिनियतशक्तित्वात. सा च प्रतिनियता शक्तिः शास्ते प्रतिनियतत्वादेवान्यथा प्रतिनियतशक्तित्वं कुतो वा भवेन्न · · · निमित्तमेकधर्मोऽपि च. एवं कृत्वा तत्सामान्यतुल्यं सहवर्णामिति मांसत्वं हि मांसबाह्याभ्यन्तरे च वर्तते इति सामान्यं सामान्यवद्ग्रहः. कार्यसामान्याभिसंस्कृतं हि द्रव्यं गुणानामभिवर्धने कार्ये धातूनां समर्थो भवति।

आह। क्रम- सामान्यमस्तु कोऽयं विशेषो नामेत्युच्यते- ह्रासहेतुर्विशेषो विशेष्यन्ते. तेननेति विशेष्यते वा. किंपुनः स्मृतिकर्तुरेव तावत् खलु विशेषकं भवति. स्वस्याश्रयस्य द्रव्यगु-

जनयति, गवेधुकमिति सामान्यं यथा तु मांसादिभ्योऽनुशन्तिवृद्धिं करोति. तदातेभ्यो द्रव्येभ्यः व्यावर्तमानं विशेष इत्यभिधीयते. तथ्येतिवर्तमानं नेदं गवेधुकम. सन्नेति विशिनष्टि - इदं गवेधुकमिति स्वमाश्रयम।

नन्वेवं सति स्वाश्रयो विशेषितो भवत्यन्यद्रव्येभ्यो विशिष्यते वा. तत्रेन गवेधुकत्वेन युक्तमन्येभ्यो समानमन्ये भिन्नजातीये भवतीति विशिष्यते. नानाश्रयान्तरे . . . वंसति तस्याश्रयस्य विशेषकत्वात् विशेष इति युज्यते एवमेवं मधुरत्वमम्लेभ्यो विनिवर्तमानं चाश्रयं विशिनष्टि - मधुरमिदं नैतदम्लं गुणो यथैवं द्रव्यं कर्म चेत्येव क्रमात् कर्मण्यप्युपधेयः तस्माद्बाह्यः सम्बन्धं द्रव्यं शरीरधातूनां वृद्धौ कर्तव्यायां समर्थं भवति। नान्यथा गुणाः गुरुमधुरादयस्स सामान्ये . . मधुरत्वादिभिरपि संस्कृताः शरीरधातुगुणानां . . साम्ये गुरुमधुरत्वादिभिः संस्कृतानामुत्सहते. अभिवृद्धिं कर्तुमेवक्रमो गुणसामान्येऽपि. आह कर्मण्यपि संवादः, कर्मसामान्य एतत्तु चरतेऽनभिधा . . . लंघनादिक्रियाः स्वसामान्यापेक्षया आभ्यन्तरवारवाश्रयिणः कर्मण्यभिवृद्धिः क्रियते. उच्यते - नानाभ्युक्तमात्त य इमे भिषक्शास्त्रे . . एतदाचार्य . . त्रिविधं सामान्यं वर्णयन्ति. द्रव्यसामान्यं गुणसामान्यं कर्मसामान्यमिति। परंतु नैतदभ्युपेयः कस्मात्कर्मसामान्यस्य क्वचिदप्युदाहरणात्। नहि कर्मसामान्यत्वे तान्यक्षराणि क्वचिदनेनाचार्येणोदाहृतानि। ननु च कर्मापि यथस्य धातोर्वृद्धिकरमिति एतानीति तन्नात एवासिद्धेः नहि यथा द्रव्यगुणकर्मसामान्ये कुतः परिगणनं सर्वगुणानां सामान्ययोगाद्वृद्धिः . . -योगात्त . .

तर . . तस्मान्मांसमाप्यायते. मांसेन यावत्तगर्भस्या . .

गर्भेण एवं तद्द्रव्ये सामान्यं शब्दं शृणु, गुणोऽपि तत्र समानगुण-

भूयिष्ठानामन्यप्रकृतीनामप्याहारविहाराणामुपयोगः,

कर्मणि तु न सामान्यशब्दं किंचिद् द्रव्यगुणयोरिव शृणुमः,

एतावाह ... यः कर्मापि यद्यस्य धातोर्वृद्धिकरं तथासे-

व्यमिति. यदि चास्य कर्मसामान्यमविशेषं भविष्यन्नन्न-

तत्सामान्यशब्दमवादयिष्यत, कर्मापि सामान्यं यद्यस्य

धातोर्वृद्धिकरं तथा सामान्यशब्दानिपतनात्कर्मणि वा

"निपातनान्न कर्मसामान्यानामेकं रूपं किंचिद्दस्याभिवृद्धि-

करमिष्टं यथारूपं व्याख्यातुमुपक्रान्तो भवान् न केवलमिह

सकलेऽपि च कर्मसामान्यमित्येतान्यक्षराणि सन्तीति ब्रूमः-

किं चान्य दुपपद्यमानं सर्वथा ... सर्वदैक जातीयं कर्मसा-

मान्यं यथा द्रव्यगुणमांसादस्थेह्यपि मान्यतर गोमांस स्नेहयो-

र्वृद्धि कुर्यात्। तस्मान्नसे ... ति सधात्वाभिवा । कर्म[illegible]णोःसा-

मान्यमृत्यामि प्रायज्ञानादिति चेत्स्या ... वृद्धिः ऋाषिभिः

प्रायःन ... क्षय ... भवानस्यानुपलब्धुं प्रवृत्तोऽसीति हिसूत्रका-

रस्य कर्मसामान्य हर्षःस्या ... तनान्यच्चैमं प्रकारमिष्टमे-

वंच प्रवृत्तस्य न बाधक एषो दोषो बाह्यकर्माभ्यन्तरस्य कर्म-

णो द्रव्यगुणवत् वृद्धिमादधातीति। एवं चयो ... दधातीत्या-

ह- युक्तिबाह्यत्वात् युक्त्यागमबाह्यं भेदक ... - वणएवंवि-

चार्यमाणा निष्फलं यथाचोद्धृतं भवता तथाभिव्यञ्जनाच्च।

आगमे तावत् न कश्चिदनेन तद्विशितं हर्षस्याचिन्तायत्र-

त्कर्मेति।

यथा प्रस्पन्दन लक्षणार्थे कर्मेत्यागमे सन्यस्तात्तद्यथा द्रव्या-

श्रितं च कर्म यदुच्यते क्रियेति, तथा प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टाकाः

र्योर्यस्वेदाक्रिया कर्मा यत्नः कार्यः, समारम्भश्च तथा कर्म-

चाष्टमुच्यत इति कर्मैकलक्षणानिबन्धाच्च। एकमेव कर्म-
लक्षणं सन्दर्भे निबन्धादिशामयामो। द्वितीयं संयोगे च विभागे च
कारणं द्रव्यमाश्रितम्। कर्तव्यस्य क्रिया कर्मेति, तस्माद्धर्षादय
कर्मेत्यनुशोधिजन ... रव्योयमर्थः। किंचिन्नतो चाम्नाया
कर्म विहर्षाविति श्लेष्मणो वृद्धिकरमासेव्यं क्रोधः ...
यथैवाभिहित ... वातक्षये कटुतिक्तकषाय रूक्षलघुशी-
तानामेवमादि. नचैवमाम्नायमासीन. तएव दनावधाना भवे
मोविदान्ते। हर्षादीनां कर्मत्वकल्पनायां युक्तिरपि च न घटते
न तथेत्यसंभवात. यत्खलु ... तत्कथं तथा भविष्यति ...
स्य ... कथं कर्मत्वं लभते। तस्मादुत्स्रष्टव्यमेतत. हर्षा-
... दयः कर्मेति ... कस्मात सामान्याप्रसङ्गात त्वया
बाह्यस्य च मांसस्याध्यात्मिकस्य च समानं नेष्यते। उभयो-
र्मांसत्वात्तथा मधुरयोर्गणयोः शुक्रक्षीरनिविष्टयोरुभयोरपि
मधुरत्वाद्यथा हितो नचैवं हर्षादिषु युक्तिरवतरति कथमिति
त्वन्मत्या ... श्लेष्मणस्तु सर्वदा द्रव्यसन्ताना
... प्रवर्धयितु ... भवानकस्मिन ... पित्तं ... कथं च परि-
कल्पते, न हर्षाख्येन कर्मणा समानं भविष्यति। असत्यां च
समानतायामभिव्याहारोऽपि ... स्यकरः कर्मसामान्यमि-
ति तदेव युक्त्यागमबहिष्कृतत्वादी कर्मसामान्यमनुमा-
नयामः।
आह – ततः असिद्धिः प्रतिषेधमात्राद्यदिदं नानुमानयन्ति,
... दमात्राद्यदिदं नानुमानयन्ति भवन्तोऽन्यनाहि समाधानं व-
क्तव्यं खलु प्रतिषेधमात्रात पक्षासिद्धिर्भवति. नचारिष्टमदृश्ये-
श ... सन्नेषां ... यथा हि नाम कश्चिदाचक्षीतार्थं तण्डुलस्य शुच्य
र्थमिशुचीति तत्पक्षस्यै ... सन्तापरि-

गृह्यते. द्रव्यगुणसामान्ये अनुमन्येते. न कर्मसामान्यं च प्रत्रज्य-

ते. किंच भूतसूत्त विरोधः. तेनाचार्य आहारादे माह

सि. "सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारण" मित्येवमादीनि

उक्ताभिमन्यसे. द्रव्यगुणसामान्यमेव तावद्यथा मांसं मांसे-

नेत्यारभ्य यावत गर्भेणेति गुणसामान्यं शुक्रक्षये म-

धुरस्निग्धसारेभ्यो मुपयोगः सर्वसामान्यं नास्ती-

ति तत्राश्लिष्टमर्द सन्तोषात् यदाहि नाम कश्चिदाच-

क्षीतार्थं तण्डुलस्य शुच्यर्थमश्नीति तत्पक्षस्ये

शनं नयापरिगृह्यते। द्रव्यगुणसामान्ये अनुमन्येते, कर्मसा-

मान्यं च प्रत्रज्यते। किन्तु, भूतसूत्रविरोधः, कर्मापि यद्यस्य

धातोर्वृद्धिकरं तद्यथा सेव्यमित्यत्र मुनिप्रवादः. कर्मणा

शरीरधातूनां वृद्धिमाचष्टे - यदि वा कर्मसामान्यमविहाय

कर्मशरीरधात्वाभे वृद्धिकरमापद्यते।

नन्विदं सूत्रं विरुध्यते, "सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं

वृद्धिकारणमिति" क्रियान्यकर्मवत द्रव्यगुणयोरपि प्रसङ्गः,

तथैवाहि कर्मसामान्यादृते कर्मवृद्धिकारणमिच्छसि।

नन्वेवं द्रव्यगुणयोरपि सामान्यान्तरेण वृद्धौ मरणत्वमेष्टव्य-

मेवं च सति ननु सामान्यतः। किंचित्करं क्रियान्यत्कृतश्च वृद्धिः,

यदि कर्मन सामान्या वृद्धि नत्कृतः कथं वा, तथाहृणादयोपि

कुतः कथं चाश्लेषादीनां मातिचेन्नन्वीत्येतत् तथापि

विरोधायैतच्च मुच्यते, सामान्याभिमानात् आमे यामेव

सामान्यमस्तीति. तस्मात्तावदिदमाचार्यवचनं नेच्छामः,

सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणमिति. यत्पुनरिद-

मुदितं, द्रव्यगुणसामान्याभिधाने कर्मसामान्यतिरस्करणी-

चार्थस्येतिं न दोषः प्राप्तामीति वचनप्राप्तीति अभ्युपगमात

एवं द्रव्यगुणसामान्यवत् कर्मसामान्यमपि नानु-
मन्यामहे - किंतु नेदृग्यथारूपं भवन्तोऽयवस्य मांसेन मधु-
रं मधुरेणेति किं तर्हीति नाहि कर्म बाह्यानां ... अन्तरेण
कर्मणोपमानत द्बुद्धिमाददाति, ... अयार्थं विशसदो-
षाप्राप्तिः यच्चेदं पा ... यदि कर्मसामान्यमुत्सृज्य कर्म
शरीरसाधु धातुवृद्धिकरम्।
नन्विदं सूक्तं विरुद्ध कर्मापि यद्यस्य धातोर्वृद्धिकरं तन्तदा-
सेव्यमिति सदा कर्मणः धातुवृद्धिमाहेति तदप्यनिवाह्यते,
कर्मणो न कर्मसामान्येनेति ... कर्मणोऽभिधानवलं-
घन स ... दिना शारीराभिवृद्धिः क्रियते। नन्वेवं कर्मणः
तस्मान्नास्ति कर्मसामान्य ... तदेवमिति प्रतिपद्यस्व।
द्रव्यगुणयोस्सामान्यशब्दोच्चारणात् कर्मणि चानुच्चार-
णाद्यादेनाम त्वपरिकल्पितः कर्मसामान्यं भविष्यत,
ननु यद्येवं द्रव्ये गुणे च सामान्यशब्दमुच्चारयन्नधीतवा-
नेवं गुणानां सामान्ययोगा द्वृद्धिविपर्ययह्रासस्तस्मान्मां-
सं वाह्याप्यायते. मांसेन तथा सामान्यगुणभूयिष्ठानामन्य-
प्रकृतीनामप्युपयोग इत्युपादाय यावच्छ्लेष्मक्षये स्निग्धगु-
रुमधुरसान्द्रपिच्छिला' ननु ' कर्मण्यप्येवमेवोच्चार ...
न्नकर्मसामान्यमपि। इदंनामास्य धातोर्वृद्धिकरं भवतीति
विशिष्यधातुमाचक्षीत, यद्येवं द्रव्यगुणयोरभिहितवान'
सामान्यस्य शब्दं च विशिष्य धातुमांसं मांसेनेवमादि
तथा गुणेन सामान्यत्वं चाविशिष्टं च धातुं शुक्रीये मधुरस्नि-
ग्धं समाख्यातानामिति।
नन्वेवं कर्मणि नियुक्तवान्. तत हीनापि सामान्यशब्दमव्य-
स्तवन्नाप्य ' नाम कर्मसामान्यं ' व्य . धातोरिति.

तस्मादेतदपि वाच्यम्. यत्पुनरिदमुपसंहितं ' सामान्यमुप-
हृत्य कर्म शरीरधातुवृद्धिकरं संपद्यते. नन्विदं कृतं विरुद्ध्य-
ते. सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणमित्येतदप्यसत्.
सर्वदा सामान्यस्यैव वृद्धिकारणाभ्युपगमात्. नैवं हेयं कदा-
चिदित्याख्यायकस्यापि वृद्धिमाख्यास्यामः. तस्मादेपाम-
प्यनुपलम्भः. यच्चेतदाक्षिप्तं यदि कर्म न सामान्य वृद्धिमा-
दध्यात् कथं कुर्तो वा. तथा हर्षादयोऽपि कथं कुर्तो वा श्ले-
ष्मादीनामित्यत्रापि वर्तयिष्यामहे. न प्रभावात् धावनलङ्घ-
नादयो हर्षादयश्च श्लेष्मणः प्रभावाद्वृद्धिमाचिन्वन्ति.
यश्चासौ प्रभावः सामान्यं सकर्मत्वं हर्षत्वं च. तेन सामान्यमे-
व वृद्धिकारणम्.
सर्वदा यत्पुनरिदं च ' ' मांस ' ' मधुरं मधुरेणेत्येतद्रूपं
सामान्यं तन्न सर्वत्र क्रमते. विस्पष्ट सन्दर्शनादेतत्स्पष्टार्थ-
मुदितं तथा प्रायेणेदं सामान्यं वृद्धिकरं तथा मांसं मांसतोभ-
यं तर्हि न तन्मांसे मांसत्वं वर्तते. मधुरं मधुरस्य द्वयोरपि न तत्
माधुर्यं न तत् तेन यदेवोभयवृत्ति तदेव सामान्यमिष्टम्. ननु.
यदेव चोभयवृत्ति तदापि वृद्धिकरं तथाहि मन्द ' ' '
तन्मूलकानि स्निग्धगुर्वादिगुणयुक्तानि ' मुद्गे चयन्ति.
कानिचान्येवं लक्षणो नोभयवृत्ति सामान्येन युक्तानि न च
सामान्याहते तान्यभिवर्धयन्ति मूलकफलानि तत्र मन्धक-
त्वक्षाणि तस्मादेवापरिगणनासिद्धिकरी. आह च - गुणा-
नां वृद्ध्यनुपपत्ति रसम्बन्धान्नहि गुणानां सम्बन्धो गुणा-
न्तरेणाप्यसति सम्बन्धेन सामान्यापेक्षा गुणा मधुराः
तयो द्रव्याश्रयणाः, आध्यात्मिकानां मधुरादीनां नालं वृद्ध्यै
उच्यते. नन्वाश्रयोऽपि सम्बन्धो यो द्रव्यवत् नाभिम

ष्ण्य कात्स्न्येनाग्नेन ... धते. किं तर्हि यदस्याश्रय

द्रव्यस्या ... काष्ठेनाग्न संबध्यते. तदा तदौष्ण्यमाश्रयसंबन्ध-

मपीक्षमाणः दहनाक्रियामारभते, तथा नरूक्षादयो ... दिगु-

णाः वायवादिभिर्द्रव्यैरभिसंबध्यन्ते. किं तर्हि यथा तेषां रूक्षादी-

नामाश्रयो ... दिद्रव्यवदभिसम्बध्यते. वातादिभिस्ततस्ते-

ष्वाश्रयसम्बन्धापेक्षया वातगुणानां वृद्धिकारणा भवन्ति।

अथ स्वप्नादिषु कथं श्रमः स्वकारणोपचयादिह श्लेष्मणां स्वस्मा-

त्कारणात ... स्थाद्दनवानमांसा ... स्य च श्लेष्मणः प्र-

स्पन्दा मृदुमधादिमात्ता ... सुप्तस्य च शारीरीयक्रि-

यान भवन्ति। तत उपचयहेतावसत्युपचीयत एव, श्लेष्माय-

स्मात्च्यासति स्वप्ने तस्यापत्यं पश्यन्ति, ततस्वकारणाभि-

निष्पन्देऽपि श्लेष्मणः स्वप्न एव कारणत्वमारोप्यते.

तन्नान्तरीयकत्वाद्वृद्धेरेष एवास्या ... तत्र चास्य

महदेहाक्रिया स्वप्नेक्रियोपरे ... वातस्वापे विशेषेण प्रसुप्तो-

पचीयते, श्लेष्मणापि नस्याद्यमेवाचिन्तनादिषु क्रमः, क्रोध-

भय कामशोकादयस्तु पित्तपवनयोः प्रभावादभिवृद्धि

कुर्वन्ति। आह ... प्रान ... धारणोव्यामोहः, वृष्यः पादत-

... धारणमतोदानीं किंव्यवसितमुच्यते. शुक्रवाहानां नाडि-

ना ... स्थानतो ... बन्धान ... माशुक ... हाः

सिरास्नाश्वरणातलनिबन्धास्तासामभिघातास्तद् ...

पवनः प्रकोपमेति. स कुपितस्तदाश्रीन ... वोष्माणोक्षिपति.

ताभ्यां चानिलोष्मभ्यां शुक्रमुच्छोष्यते, पादतां तर्हि ता

स्ताय काठिनद्रव्याभिघातं नप्राप्नुवन्ति, अप्राप्नुवन्त्यश्च नसमी-

रणोष्मभ्यां शुक्रोच्छोषदोषं प्राप्नुवन्ति।

ततश्च स्वेभ्यः कारणेभ्यो ऽनवरत आपूर्यमाण ~~स्य शुक्रस्य~~

शुक्रस्यापचयात्कृष ... जायते, तथौषधमाल्ये वृष्यद्रव्याणां तत्र धारणोदाहस्नानादि प्रक्रिया विवक्षितमुक्तं हि, पवित्रं वृष्यमायुष्यं सौगन्धिकमुच्यते- मनस्तुष्टः मनसि हि तुष्टे वृषत्वं जायते, हर्षणं मनस्तुष्ट्येति, हर्षश्च प्रभावाद्वृष्यतां करोति, इति संवादितमेत ... चेष्टास्वमनः परं बुद्धिमत्येवं प्रकाराद्युहान्युक्तं हि - प्रवरणमिह ब्राह्मणस्य बीजमिव कर्षकस्य स्तूतमकुल ... नतामल्प[illegible]न्यनल्पज्ञानाय भवन्तीति ... नैवास्ति कश्चिद्विवाद इति कथं अशोकोऽभि शोकत्वेन विशेषेणापि सम्बन्धमुत्सहते शरीरस्य शोषणं कर्तुं तथाश्चैतन्मनः पराभवमेवं हर्षादिष्वप्युपनेयमिति, तेनाहि विशेषणयुक्तं द्रव्यगुणकर्म चोत्सहते, ह्रासं कर्तुं नान्यथा भवेदेकत्वाभिसम्बन्ध ... युक्तमुत्सहते, मांसं ह्रासयितुं मधुरश्च रौक्ष्यकषायत्वेभ्यः श्लेष्माणमन्यथा समानमपि द्रव्यं कुर्यान्न ह्रासमेव भवानेत्वंवादि सामान्यमेव, तद्धावर्तमानं विशेषो जायते, तात्किं यदा तद्धावर्तमानं विशेष इत्यभिधीयते, तदा न विशेषपदार्थसंभव इत्युच्यते, न सामान्यमेव, तद्धत्वा न कदाविशेषत्वं अताहान्यकृथमेतज्ज्ञायते, ... सामान्य पदार्थोभिक्त्या न कदाविशेषत्वं विशेष इत्युच्यते, सत्तावदनुवृत्ति बुद्धिजनकत्वात्तथा सत्तानुवृत्तिबुद्धिः ~~स्वस्व~~ सत्सदिति जनयन्ति हि सामान्य पदार्थानां लभते, तद्वत्तान्यपि अनुवृत्तिबुद्धिजनकत्वा द्रव्यं द्रव्यं गुणो गुणः कर्म कर्म मांसं मांसं मधुरं मधुरमित्येवमादिष्वान्यत, तस्मात्सामान्य पदार्थेमांल्लक्ष्यत इत्येके।

अस्माकं त्वयं पक्षः सत्तावत्तावेव सामान्य पदार्थ एवायमेकं भेदः स्वयं तस्य सत्तावत्तानि यद्द्रव्यपदार्थे वर्तते,

तद्यथैकः कारणमिति, इदं तत्सम्पूर्णकरणं चासम्पूर्णतरं कथ्यते. यद्यनवशेषमभिधीयते कारणधर्मः अभिद्धुरेत्यनिशायितया युक्त्येति।

इह त्रिविधागतिर्दोषाणां स्थानं क्षयो वृद्धिरिति। उक्तंचाक्षयस्थानं च वृद्धिं च दोषाणां त्रिविधा गतिः। तत्र क्षीणानां चिकित्सितं किं वृद्धानां किं समानां साम्यानुवृत्तिकरं किमिति. तत्र क्रमेणां तावत वृद्धिचिकित्सितं स्वांशेन क्रियते. उच्यते - सामान्येन सामान्यं हि तस्याभि वृद्धिः कारणमथ वृद्धानां किं ह्रासः केन विशेषेण ह्रासस्य हि हेतुस्सविशेषः। अथ स्थानाख्याया स्याते: किमिति ब्रूमः। प्रवृत्तिरुभयस्य च सामान्यस्य विशेषस्य उनवाद्यपीनो नैकेन दोषेणेति ते विकारीति. अनुष्ठेयमुच्यते. सामान्यप्रयोगः। एकदोषप्रकृतीनां तद्दोषजनिते विकारे तु किमनुष्ठेयमुच्यते। विशेषः प्रयोगः।

अथ ससुप्रकृतीनां समं नवा सर्वेषु कुपितेषु दोषेषु किमनुष्ठेयमुच्यते, तत्र प्रवृत्तिरुभयस्य तु शब्दावधारणार्थः किमवधारयति. उभयस्यैव तत्र प्रयोगः कस्योत्तसामान्यस्य विशेषस्य च नान्यतरस्य उतवा प्रवृत्तिरुभयस्येत्युपयोग लक्षणस्सम्बन्ध शरीर इतीच्छानाभ्यन्तरेणोपचयापचयाभ्यां शरीरसम्बन्धमसमर्थौ सामान्यविशेषौ वृद्धिह्रासौ कर्तव्यमित्येतद्द्योतयति। एतावसेदं चिकित्सितं यदुत क्षीणानां वृद्धिः कार्या वृद्धानां क्षयद समानां साम्यानुवर्तनं तच्चान्यक्षेण्या .. नोद्भवितं. तस्मात्संपूर्णं कारणमितिसहते, प्रतिज्ञानमाह - सद्दशः क्रमभेदात क्षयस्थानं च वृद्धिचेति क्षयमादावधिकृत्य वृद्धिमन्ते वक्तुमिहादौ सामान्यं वृद्धिकारणमिति।

उच्यते · वृद्धेरभिप्रेतार्थत्वादभिप्रेताभिवृद्धिर्न क्षयः । उपेत्यवाभ्यु-

पगमो यथासूत्रमेवायं निर्देशः, कथं कृत्वेति, क्षीणाः स्थेत वृद्धानां

हि दोषाणां चिकित्सितमाचष्टे - क्षीणे त्वाभिवृद्धिरेव कार्या ।

वृद्धानां च क्षपणं समानामुभय शान्तिः ।

आह - न स्थानस्यादौ सूत्रकरणात् कथितमेतदिदं तु न्या-

क्रियतां स्थाने पूर्वं सूत्यते कस्मा वृद्धेवमाने लंध्य स्थानं

चिकित्सा प्रारब्धं ब्रूमो · · वार्थमिहैव याचिकित्सथाय-

स्मात् द्वायो यस्मात् द्वयोरपि चिकि · · · मुपादेयं भवति ·

तस्मात · · · आचार्याभिहितम् । एत · · ·

कथमिति क्षीणो व्याधि वृद्धिकरमुपयुक्त मेकस्य क्षयं करो-

ति, अन्यस्य वृद्धिमेवमेव वृद्धे · · · न्ति क्षपणमेकस्य क्ष-

पणमुपयुक्तं करोत्यन्यस्य च वृद्धिस्तद्यथा क्षीणः श्लेष्म-

णे वायौ वाभिवृद्धे वायुः श्लेष्मणो वर्धयति · पवनं च क्षप

· · · · वृद्धौ पित्तका श्लेष्माणं च क्षपयति · मात-

रिश्वानं चापि वर्धयति · न · · · · सामान्य विशेष-

यो रुभयकर्तृत्वमिति · एकोऽनयोः स्थाने निर्देशः किं चा-

न्यदति देशार्थं च यश्चायमति देशः प्रवृत्तिरुभयस्यैव

द्रव्यपदार्थो द्रव्या · · · त्वादाह - युक्तमिदमभि-

भवति · तत इदं तद्व्याक्रियताम् · कथं नु स एवैक सामान्य

मिति चोच्यते, विशेष इति च नद्र · मो दृष्टत्वात · दृष्टं हीदं

लोके शास्त्रे च · लोके तावत्प्रथमकर्म प्रवृत्त्या देवदत्तादीनां

संज्ञा लग्लाभो रथकारः कुम्भकार इति · तथेहापि ·

यदायन्तिको · · - · यति, तदा सामान्यमित्युच्यते,

यदा तु श्लेष्माणं क्षपयति तदा स एवं विशेष इति व्यपदिश्यते ।

शास्त्रेऽप्युक्तं, तद्यथा पुरुषो - · बहूनां कर्मणां कारणो

समर्थो भवति, स यद्यत्कर्म कुरुते, तस्य तस्य कर्मणः कर्तृकरणसंप्रयुक्तं तन्नामविशेषं प्राप्नोति, तुशब्दोऽवधारणं न कदाचित्सामान्याभ्यासकारणं विशेषो वा अर्थौरित्येव तदवधारयन्ति।

आह — कथं पुनरर्थैरेवं कुतो भवेत् सन्देहः, उच्यते, यस्मात् केनचित्कल्प्येत, युक्तं तदेव सामान्यं विशेष इत्याभिलक्ष्यन्त।

आह — किमनयोः सामान्यविशेषयोः वृद्धिह्रासकारणयोरेकस्मिन्नेव काले वृद्धिह्रासकर्तृत्वमुत प्रा ‥ न सामान्यं वृद्धिं कुरुते, पश्चाद्विशेषो वा ह्रासं पश्चात् सामान्यं वृद्धिमिति कुतस्सन्देह इति ‥ कर्तृत्वादेकस्मिन् यस्मात्सामान्यमेवाहि विशेषो न चैकस्य कर्तृ युगपत्बहुर्थकरणसामर्थ्यमीक्षामहे। नहि घटं कुर्वंश्चैत्तो रथमपि कुरुते, एवं स्यात् पृथग्वा उच्यते, प्रतिक्रियेष्टस्य धर्मस्यानुन्नहतेः क्रियावतामयं धर्मो नानेकक्रियो ‥ शब्दो ह्येको युगपदनेकं शब्दान्तरमारभते, तद्द्विक्रमपि प्रतिपद्यतु शब्दाभिमतमेवार्थं द्र[illegible]क्ष्यति, अवधारयतीममर्थमुद्भावयिष्यताचार्येणायमस्मिन्देशे ‥ कालमेवोभयस्य प्रवृत्तेर्निर्भिन्नकालमित्यस्य तु शब्दार्थस्याचार्यो निश्चयबलाधानार्थं साक्षिभूतमिदमुदाहरणं निक्षेप्स्यति एवं तस्माद्विपर्ज सम्यगवधार्यमाणं युगपद्धूनातिरिक्तानां सम्यक्कारं भवत्यधिकमपकर्षत्यूनमाप्याययति. कथमपि श्लेष्मणश्च क्षणेन वा यो ‥ प्रवृद्धे यदा सर्पिरुपयुज्यते, तदेकस्मिन्नेव काले श्लेष्मणो वृद्धिमापादयति, तस्य चानिष्पत्ति पि सम्बद्ध्यमानमितिवेदं पश्यामः। प्रवृत्तिरुभयस्योर्नियासदा सामान्यं वृद्धिं करोति विशेषश्च ह्रासमिति परिसमाप्तः।

अयमर्थः- उच्यते सम्बन्धामिति ह्रस्यतां संग्रहेऽपि वक्ष्यति - सम्पूर्णे सेषयथासंभवेत्. कथं यदिहि नरमन्यविशेषावग्रहे नसमुद्दिष्टौ स्याताम्। प्रवृत्तिरुभयस्येतीतरस्योभयस्यायं निर्देशः. तस्मात्सम्यचिकित्सानिर्देशार्थमेव विशेष आदौउक्तः। उभयस्येति आह - न्यूनमुत्पत्ति कारणवचनात वृद्धिकारणं तावत सामान्यं भवता ख्यात मुत्पत्तिकारणं तु किमित्येतेन कृतम. तो न्यूनं, किं चानैकान्तिकं. सामान्यस्यापि वृद्धि कारणदर्शनात्। तद्यथा - स्मृतिबुद्धमाग्निशुक्रौजः कफ मेदोभिवर्धनम. सर्पिरिति विहितवानुपदेशं न खलु सर्पिर्भिर्बुद्ध्यादिभिः समानमथच वृद्धिकरं तत्सामान्यं वृद्धि कारणं नेदं प्रातिष्ठालभ्यते. अन्यथापि दृष्टिः उच्यते - तेनासत्ता यत्नावदुपादिष्टमुत्पत्ति कारणो वचनादित्यत्रावसीयतां सतामेव खलु रसादीनां शरीराभावेन समवायोपगतानां बाह्यं सामान्यं वृद्धि कुरुते।

नन्वपूर्वोत्पत्तिमन . . . भावाय . सङ्गतोपगताः शरीरारम्भं लभन्ते, तदेव कथमस्या . . . वातकस्मातक्षणमात्रमपि शरीरास्थेति रत उत्पन्नाना मुत्तरकाल सामान्यं वृद्धिमाधीयतेत्य दृष्टयत्येतन्निहित अनुल्यमत्य - प्रथमे कल्पनाऽनेसदस्य समीक्ष्योदाहृत मुक्तिमङ्गति। तानामेप्रत्येदं प्रस्तुतं सामान्यं वृद्धि कारणमिति न चामूर्तान्नभौतिकात बुद्ध्यादीनाधिकृत्य बुद्ध्यादि खल्वसतात व्युत्पत्तिविलक्षणेभ्यो यथाऽयलयान्ते। नार्थानां सान्निकर्षात प्रवर्तते. बुद्धिरित्याम्नातम. तथा तद्विध संभाषा बुद्धि वर्धनात्तु तस्मादन्यो - र्निमित्तां धर्मेन्यस्य मूर्तानामन्यस्य भौतिकानामतो नेदं सहीत्राभिरुपक्रमणीयमथवाप्रभावान सर्पिरुपकृति-

कुक्ष्यस्यादि वर्धनामिति दर्शितोऽयं मार्गः। सामान्यमेकत्व-

करमितिकोऽस्योपोद्धातः। ब्रूमहे - उपन्यस्तमाद्ये - - - के

सामान्यं च संज्ञाबुद्धि कारणं ह्रासश्च विशेष कारक इति। अ-

थ कथं सामान्यं वृद्धि कारणं पूर्व सामान्यविशेष मुच्यते।

एकत्व कारणं वसन्तथा कतरो। सो विशेषः पूर्व सत्वं संज्ञात

ह्रास हेतुरित्युच्यते। पृथक्त्व करस्सामान्य विशेष एवतते।

कतरं तावत् सामान्यं नायं युक्त्या वृद्धिकारणमिति सन्ति

हीन्द्र · · · · · · पयुत्सहन्वै वृद्धिमाधातुं नोविद्यमानानि

अगविशेषणादीनि तथाविशिष्टान्युत्सहन्ते। ह्रासं कर्तुं ना।

विशिष्टानि अतुल्यानि अन्यानीत्यर्थः। आ - - - पृथक्त्व

योरसंशयः। एतस्मिन् मांसस्य एकत्व करमित्युक्तं गुणं क-

रोति। तथा पृथक्त्व · · · ति पृथक्त्वं गुण · परादि गुणम-

ध्यपठितो हि - - परापरानि · · · · च संख्या संयोग एव च,

विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च। पच्यन्तं न पृथ - - -

शब्दलोपान्नैतदेवं। किं तर्ह्येकत्व बुद्धिकरमेकत्वकरं पृथक्त्वकर-

माह - कथं पुनरेतदं हीयं सत्ता सामान्यमिह तन्तो परिगृहीतम-

न्त्यो विशेष इति - उच्यते। तत्तत्तनिर्देशात्साक्षिणामसाधारण-

कारणत्वं नित्यं दृष्टं हेतुजमथान्यथा तथापुरुषं पतत्यनिष्ट

· · · योगीभूतान सन्नामवर्तते। तथान्तत्प्रधानमुक्तम्।

सर्वसत्ता हि वृद्धौ निवर्तत इति सामान्याज्ञानाभिधानाच्चव्या-

धिप्रशमायौषधमित्युक्ते परो ब्रूयात् सत्प्रशमायेतिभवानाह-

सन्निरोहः सर्वौषधं यदि च सतस्सत प्रशमाय भवति, सत्कासः

स्य 'क्षयसत्सामान्यात् कासास्ते' 'क्षयप्रदर्शनाय भवतीत्ये

तत् सामान्यास · · · · पक्षविशेष कृच्छ्रतं सामान्यं चलंस-

न्देहः प्रकृत्यन्तरेण विद्यमानमथवा सन्धीयमानः स्यात्।

एकत्वं वा बहुत्वं वा एकार्थं ... च द्वैकमेव रोगादिकं दुःख सामा-
न्याद्यादि चार्थान्तरभूतं न सत्ताख्यं स्यात् सामान्यं सर्वे इमे
प्रदेशा वृथा स्युः। तुल्यकार्थलक्षणा ... स्य ... त्वहेतुः।
अन्यथस्तु विशेषाध्यायकः तुल्य ~~कार्य~~ कारण कार्यलक्षणेषु
मधुरे ... दैशो न पूर्वस्मिन् पश्यानोहि पूर्वे सामान्ये व्यावृत्ति-
करत्वमिष्टं सत्ताख्ये सामान्ये ... मनुवृत्तिबुद्धिं न कदा-
चिद्व्यावृत्ति बुद्धिरिति।

अथवा, उक्तं भवता सामान्यं वृद्धेः कारणं विशेषश्च ह्रासस्य त-
त्राह किं तत्सामान्यं को ... विशेष इति तस्मादनयोर्लक्षणं वि-
वक्षुरिदमाहै सामान्ये ... यदेकत्वकरमेकत्वबुद्धिकर-
मित्यर्थः। विशेषो नाम पृथक्त्वबुद्धिकरः। आह — सामान्य-
स्यैकबहुतायामनिश्चयः गतमेतादेहमुच्यताम्। किमेकं सा-
मान्यं सर्वद्रव्येषु वर्तते, उत प्रतिद्रव्यं, तद्यथा - मांसद्रव्यत्वं
किमेकं सर्वेषु मांसद्रव्येषु वर्तते, उत प्रत्याश्रयान्तस्य वृत्ति-
रेवं सत्तायां किमेकस्याः सर्वेषु द्रव्यगुणकर्मवृत्तिरुत प्रति-
कृतः सन्देह इति चेत् द्रष्टा खलु मधुरो गुण ...
योनेकः प्रतिद्रव्यवृत्तिस्सन्नविशिष्टाभिधानप्रत्ययकारणं क-
ल्प्यमानस्तद्यथाऽसौ मधुरो गुणः एकजातीयेनेकविशिष्टः
द्रव्याधारः एवं सामान्यानि लघूनि प्रतिद्रव्यवृत्ति ... विशिष्टा-
भिधानप्रत्ययकारणं स्युः। तस्मादस्य देहस्य प्रश्नस्यायेदम-
धिकृतवान् तुल्यार्थताहि सामान्यं किं कृतं भवति। तुल्यस्या-
धारणोऽर्थानां द्रव्यगुणकर्मणामर्थशब्देन तानि द्योत्यन्ते।
तेषां द्रव्यगुणकर्माख्यानामर्थानां तुल्याभावस्तुल्यानि क्रि-
यते भवन्ति। स तेषामभावः कुतः इमानि तुल्यानि भवन्ति, आवि-
... सामान्य ... संज्ञात सत्तायाश्च न ...

ततोऽभिमांसं मांसं सत्तदिति । अतस्सर्वमांसानामर्थान्यानां साधारणो भावो मांसत्वं द्रव्यगुणकर्मणां च सत्ताभिशब्दोऽव-धारणे तुल्य एव भावोऽर्थो वा - - नामेकस्साधारणसामान्य-मिति यावत् । ब्रूयादुतवा यस्मात्तुल्योऽयमर्थानां भावस्तस्मा-न्न प्रतिद्रव्यं सत्ता द्रव्यगुणवत्त्वानि चान्यथा प्रतिद्रव्यवृत्ति-त्वे कल्पयता परिहीयते ।

आह — किमेकस्सामान्यवद्विशेषः कः खलु सामान्यवदेको विशेषोऽन्यबुद्धिकर्ता सर्वेषु द्रव्यगुणकर्म - - - ति कुतस्स-न्देह इति सत्तायाः तद्यथैकास्ती सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु एको विरुद्धबुद्धिरेवंलक्षणायां कर्ता भविष्यति । विशेषेभ्योऽन्य इति । ततो ब्रवीति विशेषस्तु विपर्ययस्तुशब्दोऽवधारणः । विपरीता गतिः विपर्ययः प्रतिलोमास्य गतिः कुतो विपरीता यथाधि-कृतात् सामान्यम् । तत्र हि तस्यार्थानाम भावः इहा तुल्यता इत्य-न्योन्यं प्रत्याश्रयं वर्तते । न स एवैकः सत्तावत् बहूनामर्थानां द्रव्यगुणकर्मणामभाव इति । यतो तुल्यान्ति भवन्ति अन्यानि-त्यभिप्रायः तत्र स एवास्मिन्नवधौ वस्तुधर्मो निमित्तमित्य-वसेयः । कथं मांसत्वाविशेषेषु हि मांसेषु य त इदमन्यदिदं चान्यदिति निमित्ताद्भवति । तद्धस्तु धर्मः स्वभावस्तु तो हि तानि मांसत्वाविशेषेऽपि सत्यन्यानीति भवन्ति । तथा सदविशेषेऽय-मन्यो यमन्यः तथा मधुरत्वाविशेषे सति मधुरमस्तु तत्कदा-चिदपि विषयमन्योऽयमन्य इति यतो भवत्याह — भावशब्दस्यार्थ-निर्धारणात् स्यादतो कस्मिन् भावशब्दोऽन्यार्थं वदत्यन्यतः चान्य-थार्थस्तत्कथमेतदिति तत्रानेकस्यानेकार्थत्वात् व्याख्यानं तु विशेषप्रतिपत्तिर्विपर्यय इति वचनात् । यदि हि भावशब्दस्य पूर्व-दर्शनयान्नस्याद्विपर्ययमाह —

आश्रयादिभ्य एवान्यत्व भावादाश्रयकारण स्वस्थानप्रमाणेव-
प्रदेश कालादिभ्य एव - न्यत्वं भविष्यति किमधिकेना-
न्यैतेन विशेषेण कल्पितेनेति उच्यते - सएकवैधर्म्यपरिग्र-
हे सर्ववैधर्म्य परित्यागान्न हि एक वैधर्म्यपरिग्रहणत्वान्य-
त्वे हेतुमन्येषां सर्वेषां वैधर्म्याणां त्यागः कार्यः। नेनाश्रया-
द्यश्चान्यत्वकारणं स्याद्न्यविशेषश्चैकः। एवं सति दोषउ-
दियात्।

आह - विशेषस्य प्रत्याश्रय वृत्तावनियमः, कथं पुनरेतदस्मा-
भिर्वि - न्त्वास्मिन्नर्थे शक्यते. लोको दृष्टान्तः कश्चिदुप-
संहर्तुम. यद्वाय द्भाव एको बहुष्वाश्रयान्तरेषु वर्तमानो
विशिष्टबुद्ध्यभिधानकारणमेव भयमप्यन्यो विशेषोभ-
विष्यति। यथा सामान्यसिद्ध्ये लक्षणमित्युक्तं. ततस्तस्मा-
दनेकः. उतबा विशेषस्तु निर्णयः प्रातिलोम्यं सामान्यान्तद्धेतु
तुल्यानां भावः। अयं च तुल्यः स्थानादृष्यादीनां न तद्भावः
इत्याह - "सर्वदा सर्व भावानां सामान्यं वृद्धि कारण" मित्यसत्।
क्षीयमाण बहुदोषयोरन्यथा दर्शनान्मधुरस्निग्धैश्च कफप्रच-
यः सर्वस्मिन् काल इति नित्यगत अवास्थिते वा सामान्यं तु-
ल्यमभिवृद्धौ उपयोगकारणं भवतीत्यसत्। तस्मात्क्षीय-
माणस्य च बहुदोषस्य च तत्तुल्यमुपयुज्यमान मनभिवृद्धि
कुर्वन् दृश्यते. आचार्यानुशासनं हि तस्मिन्काले पञ्चत्वमि
यदन्नं कोष्ठसंश्रितमपि भवति। तत्प्रायः कल्पते. किंचिद्दो-
षजनितबहुदोषस्यापि बलमांसवर्णो - श्चात्त - तो
बृंहण - पिनित्यगोपि मधुरास्निग्धैरक्रमं वृद्धिः इहमधु-
रास्निग्धेभ्यः आयतमन - नभवत्याधिक्यं श्लेष्मणआ-

पक्षिणो: घृतं पयस्सशाल्यन्नमभुजन श्लेष्मो न सीदति इति स्यादाकरक्ष्या कथमिदमवस्थाप्यते, न भवति श्लेष्मणोऽभिवृद्धिरिति चोपचयापचयोपदेशात्।

तस्मात सर्वस्मिन काले सामान्यं वृद्धिं करोतीति समुच्यते, तत्र कर्त्रभिप्रायो ज्ञानात कालगुणात संभवाद्वा दोष: यदुपन्यस्तं क्षीयमाणबहुदोषयो रन्यथादर्शनात मधुरैः स्निग्धैश्च प्रवृद्धैः श्लेष्मेण सर्वकालसामान्यं वृद्धिमादधातीति तदसाधु: कुत: तन्त्र कर्तुरभिप्रायौ परिज्ञानात। अयं हि तन्त्रकर्तुरभिप्राय: एतानपर्युदस्य यथोपनीतानान्यत्र सामान्यनिमित्तं संपद्यते, तुल्यानां वृद्धौ, न चैकदेशांशसंभवे कृत्स्नस्य विधे: प्रतिषेधो न्याय्य:। किंचान्यत कालगुणात यन्मधुरस्निग्धाद्यो हेतव श्लेष्मणो न समर्था: कालगुणात्वादिति गृह्यतामुपदेशो ह्यादानं च पुनराग्नेयं तथा ततो विभवि जो जगत स्नेहं वायवस्त प्रत्यक्षाश्चोपशोषयन्त इत्येवमादि तदेवमभिप्रायादारभ्य विक्रियमाणसाधारणा: सतो न शक्नोति। वृद्धिमाधातुं समानो हेतु:। अथवा संभवादपीत्यनेन प्रतिजानीमहे, भवत्येव क्षीयमाणबहुदोषाणां श्लेष्मेन्च नहेतु त्वनो वृद्धि: सानुसाति स्वल्पापि स्वल्पत्वात प्रत्यनीकत्वाच्च नाभिव्यज्यते, क्षीण नदी को दकबिन्दुक्षेप कथमिति क्षीयमाणस्य तावन स्रोतसां सन्निरोधादित्यक्रम: आवृतास्तु च रसायान्ति ससम्यत्वेति नपुष्टये सम्पद्यते, स्यादेतत, कथमेतज्ज्ञायते, न पुष्टये सम्पद्यत इति प्रायग्रहणं मन्दीभवति। तत्र प्राय: कल्पने किंचिदोजासि बहुदोषस्यापि दोषप्रति पूर्णास्तु नाश्लेषु न भवति।

रसानुप्रवेश: कार्त्स्न्येन तत्रश्च न भवति। बलवर्णादीनां यथावदभि

वृद्धिः श्लेष्मणोऽपि तत्प्रत्यनीकात् सत्यामेव वृद्धिनापमेष्य-
ष्यते. अनैकान्तिकत्वात्, न चेदम्स्यनैकान्तिकः, तथा हि दृश्य-
ते-एवं ग्रीष्मे दोषसदृशमभ्यवहरन्तः शिशिरमपि न उपपत्ते-
र्वा यदि वैषां सर्वेषामेव क्षीयमाणबहुदोषाणां ग्रीष्मकाले
च तस्मात्सामान्यादाहारान्नाभिवृद्धिर्हन्तेदमुपधार्यताम्,
देहस्थितिरेषां न स्यात्, तस्माद्युक्तः सूत्रप्रकृतयेति।
आह — सर्वभावानामित्यपरीक्षितमसूय — तस्यादीनाम-
न्यथानिष्पत्ते रेषाम भावानां सामान्यं वृद्धिनिमित्तकल्प-
नमित्यपरीक्षितमेतदुच्यते, कस्मान्न — नामन्यथा-
निष्पत्तेरन्यथेति विलक्षणाद्धेतोरित्यर्थः। कथमिव शीत-
गुणयोर्वेदमाशीशीरयो — मसूय — तस्य — रुक्ष्णवीर्ययो-
रुत्पत्त्यभिवृद्धिदृष्टेः। एवं प्रभृतीनां चान्येषां तस्मात्परीक्षि-
तमेतदहेतु, सर्वभावानां सामान्याद्वृद्धिरिति उच्यते - परीक्षि-
तमाध्यात्मिकाभिप्रायात् परीक्षितमेवेदं तस्मादाध्या-
त्मिकाभिप्रायो नेह बाह्यानां व्यापारः, आध्यात्मिकानां स-
र्वेषां सामान्याद्वृद्धिरवश्यं भाविनि आह — सामान्यं वृद्धि-
रित्येव मत्वाक्षरं क्रियताम्।
नह्येवं सति कश्चिदर्थन्या — वान इतीत्युच्यते, नाभिप्रायो
ज्ञानात् हेतुग्रहणेऽहि कृते हेतुधर्मः केवलो लभ्यते, करोतीति
कारणा — यमभिप्रायेण द्योतितः स्यात्, कश्चात्र वि-
शेष उच्यते- तद्यथा राजा कश्चिद्भृत्यमाज्ञापयति। स चान्ता-
वसायिना वध्यते, तस्य राजा वधे हेतुः कारणत्वं तावदन्ताव-
सायिस न स हि तं वधं करोति। एवमिह सामान्यं वृद्धिं करोति।
न हेतुमात्रमित्यतिवाहितमेतत्।

द्रव्यसामान्य द्रव्यस्यैव केवलस्याभिवृद्धिं कुर्यात्। न गुणेना-
नुभवे दृष्टं सति विशेषो न त्वेतदुपलभ्यते। कथं न हि कदा-
चिद् दृष्टं रूपाभिवृद्धिमयी द्रव्यस्य गुणरहितस्यास्ति। अथा-
पि कथंचित् कल्प्येत् एवमपि स्वसिद्धान्तविरोधी स्यात्।
"समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैः सह। स नित्यो यत-
हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः॥" तथा गुणसामान्येनापि गु-
णानामेव शुद्धानामभिवृद्धिः स्याद्विशेषः। अथान्यस्यैवाति-
गुणानां केवलानां वृद्धिः न द्रव्याणामिति। एवं न हि धाना-
द्यः कुर्वन्ति।

किं तर्हि गुणाः कुर्वन्तीति तेन दोषाः प्रकुपिता इति प्राधान्यो
- - . देः उच्यते। न भूयोऽभावात्। भूयस्त्वमधिकृत्य इमा-
न्निर्दिष्टं तन्त्रस्यास्य प्रणेता कथमिति। न हि द्रव्यसामान्यं मां-
सस्यैव केवलस्योपचयमादधाति। रक्तादीनां। न च गुर्वादी-
नां गुणानाम्। किं तर्हि कस्यचिद्विशेषेण कस्यचिदपकर्षे-
णानात्तविशेषणम्। मांसस्यान्नैर्माषा पि। तथा क्षीरं श्ले-
ष्मणो मधुरादीनां च श्लेष्मणो गुणानां मांसादीनां चान्येषां
धातूनां गुणोऽभिवृद्धिं करोति। विशेषेण तु श्लेष्मगुणानां
कस्मात् पञ्चमहाभूतविकारसमुदायकात्मकत्वात् द्रव्याणां श-
रीरस्य च तत्र ये पार्थिवाः तद्द्रव्याणां मांसादीनामवयान्ति।
पार्थिवानामेव शरीरावयवानां वृद्धिकारास आप्यानामेव मांसे-
यादिष्वस्यावयवेषु प्रकृष्टं तथा पृथिवीगुणोऽस्ति। पृथिवीगुणमेव-
मग्न्यादिष्वपि संसारयितव्यम्।

अथ संततविशेषः स्वजात्याभिसम्बन्धस्यैव द्रव्यस्य गुणस्य क-
र्मणश्च स्वजात्यापि सम्बन्ध द्रव्य गुणकर्म वा विशेषेणापचय-
करं भवति। सामान्यस्यापि न भवतीत्यार्थं मनसि दर्शयति।

मांसमाप्यते मांसेन भूयस्तरमतीत्याभिव्याहारादन्यस्याप्युपचयं सिद्धो यस्माद्विशेषेण मांसं मांसमेवोपचिनोति, तस्मात्तेनैव व्यपदेशं लभते, मांसं मांसाभिवृद्धिकरमित्येवमन्यत्रापि वर्णयितव्यः।

अाह — नियमानुपपत्तिः वृद्धिह्रासकरत्वे सर्वस्य पाञ्चभौतिकत्वे सति सर्वार्थसंभावनाद्यामिह सर्वद्रव्यं सर्वेषां धातूनां वृद्धिं जनयति। सर्वेषां धातूनां पञ्चमहाभूतात्मकत्वात् - - - नां द्रव्याणां शरीरं धातूनां चानेनेदं वृद्धिकरमिदं ह्रासकरमित्तीयमेव प्राप्नोति, दृष्टश्च सो - - - एवं श्लेष्माणं वर्धयति, न चित्रकः चित्रक एव भावयति नवय इत्युच्यते, न प्रति द्रव्यं विशिष्ट महाभूत सन्निवेश विशेषात्। एतद्यावदाचार्यमन्यत्तेन सर्वद्रव्यं सर्वेषां धातूनां वृद्धिह्रासयोः कर्तृकः स्यात्। महाभूतसन्निवेशविशेषात् प्रति द्रव्यमिह पञ्चानां महाभूतानामुत्कर्षापकर्षक्रमेण द्रव्यान्तरेषु सन्निविशन्ते नैकेन प्रमाणेन तत्कृतमेव च नान्यद्रव्याणां तस्माद्यन्त्य यद्धिकं महाभूत द्रव्ये तदेवेष्टं कार्यं विशेषेण करोत्युपयुक्तमुक्तम्। शक्तिनाभूतेन प्रतिबन्धेनन्यून भूतकृतस्य सतोऽपि कर्मणोऽनाभिव्यक्तिरेवेति किचित्पुनरध्यवसिताः कुतो - - - तयोन्मामेन पुनरपकृष्यते, यदृशक्तिनान्येन भूतेनेति प्रतिबध्यन्त इत्यन्ये। अपरे तु पश्यति प्रपञ्चं शक्तिनाभूतेन प्रतिबध्यमान शक्तिन्यूनं भूतं नोत्सहते। स्वकर्मारब्धमेवेति तदेव मुनीणां स्मः। सामान्याविशेषकर्तारः परिशिष्टाद्दीनिदानं पदार्थान प्रस्तोष्यामः।

सत्वमात्माशरीरं च त्रयमेतत्त्रि दण्डवत् (धातु)

लोकास्तिष्ठति - - - तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्॥

तत सत्वं मन इति विवक्षा उक्त मतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्वसंज्ञक.

आत्मा जित - - - पुरुषः - - श्चेतनावानिति - ध्यायैः

रभिहितम। तत्तो शरीरं पुनश्चेतनाधिष्ठानं पञ्चमहाभूतवि.

कार समुदायात्मकं संयोगवाहे. चशब्दः समुच्चयार्थः.

त्रयमिति संख्यायैतदिति सत्वादिना निर्देशात त्रयाणां धातूनां

समाहारास्तिधातु. तत्संयुक्तः सम्बन्धविशेषास्तिष्ठति. नावि.

नश्यतीत्यर्थः। लोक इति भूतिह्रास: - - माह - अयमुत्सू.

त्राकर्म समासस्यार्थविरुद्ध पुनरुक्तस्सन्देह लक्षण विरोधे.

भ्यः सामान्यं च विशेषं च गुणं द्रव्याणीति न सामान्यविशेषमु.

क्तानन्तरं गुणवाच्याः स्युः। न द्रव्याणि सत्वादीन्यत एव तदु.

त्सूत्रकमित्युपदिशन्ता आचार्येण लब्धम। किंचान्यत. सत्व-

मात्मा शरीरं चैतन्नामधेयं क्रमानुपपत्तेः। नेहायमनुपपन्नक्र-

मः। अतारव्यात्यैव तावत्पुरावा - - - न्यौ गन्धरत्नात क-

रिष्यति - - - देहबुद्धीन्द्रियमनोर्थानां विद्याद्योगन्धरं

परम - - - अथवा शरीरमेव प्रागभिधानीयमेवासीत. प्र-

त्यक्षत्वात. यतः शरीरं प्रत्यक्षे. नत्वेतयोरनुमानतोऽभिगमो

लक्षणैः लक्ष्यते। न चैवमुक्तमित्यतोऽनुपपन्नमेतत. अस्मा-

त सत्वात्म शरीराणीति। किमिति न समस्तानि पठ्यन्ते.

किंचापरम - - - यच्चावचनीयं व्यर्थत्वादिह त्रिग्रहणान्त-

रेणापि सत्वात्मशरीराणीति निर्देशादेवं त्रीणीति यथाप्र-

सिद्धमेवेदं तत। त्रिग्रहणं न क्षमामहे। त्रिदण्डोदाहरणं च नो-

पादेय विरुद्धत्वात सत्वात्मकशरीराणां। मूर्तत्वाणुत्वमहत्वसर्व.

गतत्वासर्वगतत्व प्रत्यक्षत्वज्ञत्वाज्ञत्वमित्येत त्रिदण्डन - - -

धर्माणि. तत्र सर्वेऽपि त्रयो दण्डा मूर्ताः असर्वगताः प्रत्यक्षाश्च

महान्तश्चानित्याश्चाज्ञाश्चेति ततोऽनुपपन्नं त्रिदण्डदृष्टान्तमुपपन्नं

हारः। किंच भूयस्संयोगाल्लुदाहरणं च संयुक्तानां त्रिदण्डसंज्ञाना-
त्। तस्मात् संयुक्तानामेव त्रयाणां दण्डानि त्रिदण्ड इत्येषा सं-
ज्ञानिपतति। न विभक्तानां तत्संयोगसंशब्दानां पुनरुक्तदोषो नो-
पादेयः। तथा लोक इत्येतन्न वाच्यम्। सन्देहादिभेदिनः सत्त्वमा-
त्माशरीरं च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् संयोगात्तिष्ठतीति। इदं हि तृतीय-
-- संयोगात्तिष्ठतीति विच्छिन्नोऽर्थे लोकाभिधानं किमपेक्ष-
तेस्यान्मतं ब्रुवते। लोकस्तत्र प्रतिष्ठित इत्येतन्निर्दिश्यं कतरो वा-
सल्लोक इत्येतदपीति निर्णेतव्यः स्यात्। बुद्धिर्न लोकः प्रतिष्ठित-
इत्येषा नो व्याख्या। किं तर्हि सर्वप्रतिष्ठानत्वात् -- ह -- तत्र
सर्वप्रतिष्ठितमिति, अत्र वदामः -- लोक इत्ययमपि सन्दिह्यते,
लोकशब्दः को नामायं लोक इति। न हि यस्मात् सर्वस्य प्रतिष्ठां
भवान् कामयते एतावता लोक इत्येतदंशयितुमकृतं भवति।
तथमेतदिति प्रत्यक्षनिर्देशः एतदिति कृत्वा पश्चात् परोक्षोच्चार-
णं विदधाति। स पुमांश्चेतनं च तदधिकरण -- स्मृतः एष पु-
रुष एतच्चेतनमेतदधिकरणमित्येवं च वक्तव्यमासीदेकत्र प्र-
त्यक्षोच्चारणमन्यत्र परोक्षोच्चारणमुच्यते। तैविद्यश्लोक्य परस्प-
रोपकारकानियमार्थप्रसिद्धसाधर्म्यव्याख्यान्यत्र लक्षणाविरो-
धेभ्यः यत्तावदुक्तमुत्सूत्रमेतत्। सत्त्वमात्माशरीरं ते -- त्र ब्रूमो
न सूत्रते। विद्यात्रिविद्यानि खलु सूत्राणि भवन्ति। तद्यथा प्र-
काराणि। तान्युपोद्घातिकानि ह्रास(प्रास)ाङ्गिकानि च। इह सामान्यविशे-
षाभ्यामेव हेतुलिङ्गौषधज्ञानानि भवन्ति। तत्र तावद्धातूनां वैष-
म्यगमनं हि धातूनां वृद्धिह्रासगमनमेवं तावन्निदानमुक्तं भवति।

प्रख्यापितं भवति. तद्यथाचोक्तं तदेव तस्मात् भेषजं सम्यगेव
- - - यमाणं युगपन्न्यूनातिरिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति.
अधिकमपकर्षन्न्यूनमाप्याययति इत्येवमादि. तथा लक्षण-
मपि सामान्यविशेषाभ्यामेवोदितं भवति। तत्र सामान्येन ता-
वल्लक्षणं कथमुक्तं भवतीति ब्रूमहे-

नन्वनेनवचसा एकाग्र रोगो - - दुःखसामान्यात् दुःखं
हि सर्वव्याधीनां लक्षणमविशिष्टम. एवं विशेषेणापि रुजा-
वर्ण समुत्थानादीनामुपरि संख्येयत्वात् ते रुगादयः प्रति-
व्याधिविशिष्टास्सन्तः प्रतिस्वं व्याधेर्गमका भवन्ति। तदेवं हे-
तुलिङ्गौषधानि सामान्यविशेषाभ्यामुक्तान्येतावच्च परिचि-
न्त्यमानं तत्र तस्मादेतच्चोक्तितयमुपाहितं सामान्यविशेषाभ्यामि-
ति न पुनरन्यत् किञ्चिदारब्धव्यं मुनिना - - - हेतुलि-
ङ्गौषधं वा तदुक्तमिति ततः परं दृष्ट - - - व्यं किंचान्यत्तदयु-
क्तम. यदुच्यते - - - तद्ब्रूमहे अधिकरणम. अधिकरणं ख-
लु नोपाहितमतोऽधिकरणमेतत्कस्येति चेद्वेदस्य करिष्यति.
ह्येतच्चाधिकरणं स्मृतं वेदस्यास्य तदर्थो हि वेदोऽयं सप्रकाशितः।
तस्मादाधिकरणप्रसङ्गेनान्यस्मिन व्याहृते - - - व्युत्सूतता-
दोषः। तथान्ये वर्णयन्ति. "गुणएवायमुदितस्संयोगो जीविता-
ख्यः करिष्यति। शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगाधारि जीवितम।"
इत्याम्नाय - - - शायं गुणकास्सर्वगुणेभ्यस्तेन - -
सर्वार्थानां तत्तस्य च तदर्थत्वादन्येन च गुणस्य प्राधान्यं प्रकाश-
यिष्यता मुनिना गुणएवादौ परिसूत्रिते। अन्यथा द्रव्योद्देश्यत्वात
गुणानां पुरो द्रव्यं परिसूत्रितं कृतं भविष्यति। नचेदित्थं चैतदेव
येन प्राक् द्रव्याण्येवास्मादीन्युक्त्वा पश्चात् सार्थाग्गुर्वादय इति गुणा-
न्ब्रूते। यत्त्विदमुपाक्षिप्तं क्रमहेतौ दुष्टमित्यत्र कथयामः।

यस्मात्श्रेष्ठं मनसो दर्शयति - कथं श्रेष्ठं त्वमेति. यस्मान्मनो-

निमित्तात्मशरीरयोः क्रियोपदिष्टा. सूत्तं ह्युच्चेतनं क्रियावच्च-

मनश्चेत इत्यक्षरः युक्तस्य मनसा तस्याभिर्दिश्यते. क्रियास्त-

था परलोकवांश्चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणां तथा मनः पुर-

स्सराणि चेन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति। तदेवमा-

त्मशरीरचेतनासु हेतुभावात् मनसः श्रेष्ठ्यमिति श्रुत्वाग्रे

कृतवान्. सत्त्वाभिधानं किंचान्यत् जन्ममरणयोः हेतुत्वा-

च्च. यतश्च मनसा जन्मनि मरणे च हेतुता दृष्टा. तत्र जन्मनि

तावदस्य कारणं कथमित्यागमो हि शुक्रशोणितसंसर्गम-

न्तर्गर्भाशयस्त्त जीव उपक्रमते. सत्त्वसंप्रयोगात्तदा गर्भो-

ऽभिनिवर्तते. मरणोऽपि तद्यथोक्तं यस्माद्धिनः प्रमाणान्

जहाति।

यत्तदेन्द्रियमभिग्राहकं मन इत्यभिधीयते, यदयुक्तं समा-

सः. कस्मात् कुतो न समस्याधीतमित्यत्र ब्रूमहे - परस्परो-

पकारपत्तोपकारः परत्त दर्शनार्थत्वात्. यदि खलु मनसा-

त्मनो न स्याद्भिसम्बन्धो जातु चापीयं ... रोगादिभिर-

नर्थैरुपतप्येत. हेतुर्मोक्षाय, तथा शरीरमप्यसम्बन्धं म-

नसा नावधावासु ... पुक्रियासु प्रवर्तेत. प्रत्यायनाद्या-

सु शुभासु एवमितरयोरपि योज्यम्। यदयूचिवान् तत्सहणं

व्यर्थमिति, तान्नियमितार्थत्वान्नियमितस्य पुरुषस्यास्मै स्त-

योपरोधं करोति। तत्त सत्वं मन इत्यनर्थान्तरमात्मग्रहणात्

बुद्ध्यहङ्कारा बुक्तो भवतः. किंमितिपतनात् जायते बुद्धिरप्युः

क्तात् बुद्ध्याहमिति मन्यते, तथा अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तर-

गतिरस्थिति ... सति भूतानां कारणं तदेवं तावत्सत्वात् बुद्ध्य-

अथोऽस्य महाभूतानि च पञ्चोक्तानि भवन्त्यर्थानामाश्रयत्वात्।

न ह्यात्माश्रितेन गुणेन भवितव्यमिति. तदेवं शरीरग्रहणा.

द्विशतीनां भावानामुपग्रहः प्रसिद्धो मन्तव्यः। अतएवाम-

वरोधानियमार्थः इन्द्रियग्रहणं सार्थकं भवति। नियते वा

सर्वप्रकारोऽयं संग्रहो - - - पुरुषप्रकारा यादिष्टाः

हृदयचेतनाद्यष्टौ धातवः पुरुषः स्मृतः। तथा चेतनाधा-

तुरे - - स्मृतः पुरुषसंज्ञकः। पुनश्च जातेभेदेन चतुर्विं-

शक इति. तदेषां सर्वेषां धातोरव्यतिरेकोऽतो वान्तर्भावः

इति वेदयन्ति। यदप्युक्तं, हृस्वान्त निरोधुं यदन्य - - त्यत

वर्तया क्रमः नौपम्यस्य सिद्ध - धर्मात येये स्युः प्रसिद्धे सा-

म्यं भवतीति न तस्यौपम्यं युक्तम्. करिष्यति - - पम्य-

सामान्ये नान्यस्य सादृश्य मधिकृत्य प्रकाशनम्, किं चेह

साधर्म्यमिति समुदितस्या सामर्थ्य क्रिया शक्तेरन्यतरपा.

येका - - तामावः। यद्येवं कथं - पायेतिदण्डस्याभा-

वस्तद्यदतोऽन्यतरालोकाभावः, आहनित्यास्थेति दोषः.

इहात्मा सर्वगतत्वान्न कदाचिच्छरीरमनोभ्यो वियोक्ष्यते.

तस्मात्तदवियोगान्नित्यं लोकास्थेति प्राहाऽउच्यते. तेनेतरयो-

रसर्वगतयोरस्य परस्परवियोगादात्मना तद्योगेवियोगाद-

नित्यो मनस्तु शरीरेण संयोगं वियोगं च. यदा संयोग वियोगं

च यदा संयोगस्तदा जन्म. यदा वियोगाः स्युस्तदा मरणमाह—

स्पर्शत्वादात्ममनसोर्मसंयोगाभावः. आकाशमिति केचित्।

साध्यं साधनीयमेतदाकाशमन्येनास्पर्शेनात्मादिना संयुज्यते.

इति ब्रूमहे-

देहादित्यवध्यवधि - स्पर्शनेसत्वादीन्यसम्बन्धस-

स्मादात्स्पर्शवत - स्पर्शस्य चौपपन्न ...

अस्पर्शयोस्सत्वात्मनोरुच्यते सम - - द्यैकस्य तथा द्वयोरितिय-

त्पुनरेतदुपक्षिप्तं - - च्यतइति ब्रूमहे, देहादित्यवद्यथा दिशामुत्स्पृ

ष्टाते सत्यादि - सम्बन्धत्वात्तदाह स्पर्शवात - स्पर्शस्य चो-

पपन्नसम्बन्धो नात्त द्वयोरस्पर्शयोस्सत्वात्मनोरुच्यते, समभो-

द्यदैकस्य तथा द्वयोरिति - तियुत्पुनरत - - क्षिप्तंपुनरुक्त-

तात्मसंयोगग्रहणम. सन्देहो लोको ग्रहणमित्यत्त भाणामहे

युक्तं व्याख्यात्यत्वात सत्व मात्मा शरीरं तत्त्रयं समुदितमध्यात्म-

नालोक इत्युच्येत। सचायमात्मलोकः सत्वात्मशरीराख्यः संयो-

गात्तिपाष्टि कथं ति दण्डवत कथंनु गम्यते, संयोगादेष लोकस्ति-

ष्ठतीत्युच्यते तत्त संयोगापेक्षी लोकशब्दः सङ्घानुसमुदायोहि

सामान्यतः सर्वलोकस्तस्य हेतुरुत्पत्तिर्वृद्धिरपि - - -

भिधाने - - माह स्थानानुपपत्तिः क्षणिकत्वादिमे क्षणिकधानव-

स्तात्तिकं हि निमेषकालात भावानां कालः शीघ्रतरोत्ययं इति.

तस्मात क्षणमवस्थानात तिष्ठतीत्येतदनुपपन्नमुच्यते, युक्तं

सक्षति प्रबन्ध - - - क्षणिकादर्शनार्थं - -

- - दनुमानास्ति ष्ठतीत्युपचर्यते.

भिधानमाह - ततेति किमुच्यते, तस्मिन सर्व प्रतिष्ठानम. तस्मिन

लोके जन्ममरणादि

स्यात किंतत्सर्वमिति, उच्यते. कर्मफल

- - जीवितं मरणं सदेति यदव्याहृतं लक्षणं विरोधादि

त्यत्तापि ग्रह्यताम. तत्त त्येव लक्षणोपरि भाणितत्वात सर्व-

त भवन्तीति सर्व नाम सर्वत्र युज्यत इति - तेनानागतेप्यतो-

तेऽपि वर्तमानेऽपि सर्व

गृह्णीयात सर्वनामतास्य प्रच्यवते, उक्तं च लक्षणशास्त्रे -

एतेष्वर्थेषु विद्वद्भिः सर्वनाम प्रयुज्यते ॥

तस्माद्वक्तव्यस्सूत्रविन्यासः आह — प्रतिषिद्धमित्य-

सत. प्रतिष्ठा कथं उक्तं हि द्विविधमेव

मित्यर्थः तस्य विद्यमानत्वात् कुतः प्रतिष्ठा उच्यते-न परिभा-

षाभावात् खल्वेयमाचार्येण सापि वा परिभाषा यत्र याहं ब्रू-

यां सर्वमिति सच्चासच्च प्रत्येतव्यामिति यथा रसालक्षणवर्जी

कषाया

नासिपरिभाषिते सर्वरोग प्रशमनीत्यत्र सद्सत्प्रशमनीत्युप-

स्थाप्यते न तथा सर्वामयायां त्रिविधासशान्ते स्सद्सतामि-

त्युपेयात तस्मात्प्रतिकृतमेतत्तस्मिन खल्वप्रकरणे सद्सत्सर्व-

मिति योगे

न्द्रियसत्वात्मसंयोगो धारि जीवित - तैर्नवक्तव्यमित्यनेनै-

वान्तरेण योगेनाभिधातुमस्यार्थस्य शक्यत्वात्

सत्वमात्मा शरीरं च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् ।

लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

संयोगश्चैष

पुनरध्ययनमनुमन्यामहे, पुनरुक्त-

दोषादुच्यते स्पष्टार्थोपदेशार्थमुक्तं मुख्यार्थो गरीयान् तदर्थं

न तु प्रवृत्तिरिति परामृष्टोऽयमर्थः उपोद्घाते तस्माच्छुद्धि व्यव-

सायार्थं सुस्पष्टमभिधानं

ध्ययनपरो भवति तदानित्य भावानुबन्धा-

दि स्संज्ञास्तत्र तिरस्क्रियते कार्यस्तदभ्यासमेवं नु यथान्यासं

पाठे अशेषमेषां पर्यायेण कृतं भवत्यभिधानमतो गुणवदीति

समपुम

त्वनिर्देशो वश्यमभ्युपेयम् तेकेपश्यन्ति संशब्देन संयोगस्य

त्वात् कर्तुरस्य चाते प्राधान्य-

मभ्युपगम्य निर्दिष्टो न्याय्यः नोभयोः. अस्यार्थस्यनूत्तरं मेधा-

विनो वक्ष्यन्ति। आह - तत्राधिकरणमित्यादीनि तदर्थोऽयमि-

ति न वाच्यमुच्यते - वचनीयमधिकरणस्यार्थादनन्तरभावा

धारं कुसूलवत् कस्याधार इति वेदस्य-

तद्यथा व्रीहियवनिष्पावादीनां धान्यविशेषाणां नामधेयादी-

मामाधारात् कुसूलत्वेनैव तत न भवत्यवस्थानमेवमस्य त-

न्त्रस्यैतान विना

सम्बंध आधारो भवति. गतार्थो तन्नि मित्तोभि

हीयं संप्रकाशीनः कथं तेषां परस्परावियोगो न स्यादतस्तेषां सं-

योगवद्विनाशः प्रयोजनं निमित्तं कार्यमर्थ इति पर्यायाः सम्य-

क् योन्याय: आह - मनुष्याधिका-

राद्वैतस्य तदर्थग्रहणं व्यर्थं पूर्वमेवेदमाधिकृतः प्रादुर्भूतो मनु-

ष्याणां कस्मात्तेषां शमोपाय इति. तस्मात्तदर्थग्रहणं निष्प्र

स्मिन खलु योगे बोधव: केवलमाधि-

कृता: अतस्तेषां शमार्थमिति स्तं आरंभे स्तु जन्मारभ्यो निर्वृद्धि-

योगमोक्षादयोऽर्थाः. अतस्तदर्थमित्युपपन्नम्. खादीन्यात्मा मनः

कालोभि द्रव्यस्यादौ ग्रहणं क्रिय-

त इति परास्तत्वात् गुणानां द्रव्यादीनां हि गुणास्तदाश्रयत्वात्

वक्ष्यन्ति. समवायविशिष्टः कारणं गुण इति. तस्मा न्यांर 'माश्र-

य एव प्रागुपदिष्टं माश्रयान्ति पुराद्र

गुणा इति तर्हि पुरो द्रव्याण्येव सूत्र इति व्यारव्या

सामान्यं च विशेषं द्रव्याणि गुणानीति। न चैवं प्रवृत्तवां-

स्तस्मादपनयरण मुनेस्संन्देहापनयोनुबन्धारव्यस्य गुणस्य

न्यायं चोदा स्मात्कुशलमद्यापीति तदेकत्वात्

इतिचेन् विवक्षितमेकोऽसौ धार्यश्चयो गुणो बहुवचनं चेह प्रयुक्तवान् गुणा द्रव्याणीति तस्याप्यपेक्षा ...

स्तूलाणा ... व्य: ... गुरुत्वमिया

तसन्देह गुणो द्रव्याणि ... गुणानां द्रव्याणि

वेति ब्रवीति तस्मादेतदप्याकिंचित्करमात्माग्रे

धर्माधर्मसुखज्ञानादीनामाधारात् धर्माधर्मनिब-

न्धनाश्चेमा: स्वरस्थावरजङ्गमा: प्रजास्तस्य च बन्धो मोक्षा-

योपपत्ते: ब्रूमहे केनचित्कल्प: खादीनामपि प्राधान्यात्

वहर:

प्रवृत्तं तत्तत्च्छरीरं भौतिकमनेन कारणेन भूतान्येव

तदर्थेहित ... ते आह - खादिवचने कारणं खमादौ कस्मा-

त्पुनर्वा खादीनामन्यतम उच्यते - न प्रश्नानातिवृत्ति: यदि

ह्यन्यदादौ भूतं वा खादि निर्दिष्टं भविष्य

किं चान्यत्खलु द्वयर्थो अर्थ: प्रतिभूतं गुणोत्कर्षापकर्षनियम:

स एवं सत्यनुक्रमाभिधानं खादीनामन्येन शक्यते सक्तं त-

दन्यथा - शब्द: स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च न गुणा: ।

तेषामेकगुणा: पूर्वो गुणवृ ... स्मृत: ॥

तदाकाशादीनां यदि यथाप्रणीतमनुक्रमं हित्वाभिधानं क्रि-

येत प्रतिभूतमियत्ता गुणानां ... तुल्या स्यात् सा च ग्रन्थ-

गुरुत्वमापादयेत् अनिष्टा चासौ तथा कापिला: अपदे

... खानभिधा ... द्विग्रहणम् प्रत्यायकम् यदि हि

पूर्वं खादय: केश्चिदुक्ता: स्यु: तस्याभिधानादिशब्द: प्रत्यायक

केनिरुक्त: उच्यते नोत्तरतोक्तत्वादुत्तरं ह्युक्तं महाभूतानि खं

वायुरग्नि ... त्प: क्षी ... प्रामाण्ये

मनागतापेक्षणं हि तत युक्तिविदो मन्यन्ते, आह -

तथापि निस्सन्देहार्थं खापवायु ज्योतिरापो भूरित्येवमेवोच्यते.

किमादिग्रहणेन ब्रूमः. तत्र पुनरवश्यमवाच्यत्वात प्रकृतिश्चा.

पृथ्वातु   त्यन्त   भाव   च्यन्त इति

कित्यान्यत. पञ्चानामेषामेककार्यप्रदर्शनार्थमिह सर्वत्र केन

द्रव्यं तत्सर्वमेषां संभूय कार्यमागमो हि द्रव्यं पाञ्चभौतिकम-

स्मिन्नर्थ इति। अत एव चात्ममनः कालादिक्षु नादि शब्दं समासं

वा   इति आत्मादीनां तु प्राधान्यान-

नुक्रमेणोपदेशः स्यात कालस्यादिशा कथासुकत्या प्राधान्य-

मुच्यते. स्वस्थदोपि   कालाधीनत्वात सर्ववृत्तीनां. न

हि कालं प्रत्याख्याय काचित्प्रवृत्तिरस्युक्तमाताकाला

धानः कालादेशः उत्तरह - खादीनां दिगन्तानां

चाभिधाने प्रयोजनवचनमुच्यते, उपकारो   प्रयोजनं

यस्मादेते प्रतिज्ञातास्तत्रात: उपकाराय कल्पन्ते. तत्र खादी-

नां तावत प्रयोजनं तेष्वेव. तत्र येषु द्रव्यसंज्ञा

मारुतात्म कारणः प्रायेणो दर्वभाक् एवमादि. एवं ज्ञात्वा

चानुरूपेण नियुज्यते. प्रकृति शरीर दोषाग्निबलादीनां तथा

विनियुक्तास्तथैव प्राण परिरक्षणार्थं कुर्वन्ति. आत्मज्ञानेप्युक्तं

धर्मार्थकामानामभिहितानामनु

गाय मोक्षायचोपनिषदे मनसो ज्ञानस्थापनयः उक्तं हि नत्वाय-

चयः पुनरपि तेभ्यो ऽर्थेभ्यो मनो निग्रहस्तथा कथं यथा सत्त्वमुप-

चारः स्यान्न कालज्ञानेऽपि ऋतु विधानुष्ठानमसङ्करणं तथा प्राति-

कर्मविधानं   बलाबलपरीक्षा. आदावन्ते चादौ

दौर्बल्यं विसर्जनादनयोः एवं प्रकारो रसोत्पत्तिः निश्चयः

शिशिर वसन्त ग्रीष्मेष्वारभ्य यावद्दाक्षारसांस्तोक कषायांश्चा-

भिवर्धयन्त इत्येवं प्रतिद्र   दिग्योगायोगमिथ्यायोगाः.

तथाचिकित्सारम्भव्यवसायो मासेभ्यारस्ति देश

तथाष्टौ मिरामज्वरलक्षणं नामपयस्याजयेत. एवमादि-

शिशिरग्रीष्मवर्षासु क्रियाप्रतिषेधः इतरेऽनुष्ठा--

ना … तथेदमस्मान्मुहूर्तोद्दिवसादित्यार-

भ्य यावत्स्वभावमापत्स्यत इति संक्षेपान्न कालादृते दिका.

ऽध्य अतो किंचिकीर्षतीत्यारभ्य यावत्प्रागुदङ्मुखं वापि

मुखतीर्थं कृत्वोरगारं कारयेत

यावदाग्नि तथा ततः पुत्रकामापि अभितो … दक्षिणतो ब्राह्मणे

वैश्यात्स्वात्मभाता प्राङ्मुखं दक्षिणं प्रथमं स्तनं पाययेत. तथा

प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वेत्येवमादिन्यान्यत. प्रयोजन

व्याणि न दशमासितो द्रव्यमाह- वि … र्वमेतदसंख्येयद्रव्याभि.

धानात. वचनं हि नानौषधं जगति किंचित् द्रव्यमुपलभ्यते

इति उच्यते- न कारण द्रव्य संख्येयत्वात्। अथ हि कारणं द्रव्या.

णां क्रियेत सं … यं कार्यं संग्रहं कर्मकं

च संख्येयं … मत्वेपि सत्येषां यया व्यवस्थया लघुनोपायेन

सर्वेषामुपसंग्रहः कृतो भविष्यति। कार्यद्रव्याणां तद्यथाभि.

धास्यामहे. नहि शक्यं जरायुजाण्डजोद्भेदः संस्वेदजानामेकै.

कस्यानुक्रमः कर्तुं का पुनः स्यादवास्थेति चैतन्यमपि नवच्छ-

… माहुर्य प्रवृत्तिमसंख्येयत्वे सत्य. निवर्तते.

द्रव्याणि यावद्धि लौकिकं किंचिद् द्रव्यं तच्चेतनं वा स्यादचेत-

नं वा न तृतीया गतिरस्ति। आह- चेतनाचेतन द्रव्य परिच्छे-

दे सन्देहः कथं परिच्छेदो दितव्यमिदं चेतनामित्युच्यते. तेन

न्द्रियाणां चेतनत्वात् सेन्द्रियं चेतन द्रव्यं निरिन्द्रियमचेत-

नं. सहेन्द्रियैः ससेन्द्रियमिन्द्रियसंबन्धमित्यर्थः। तच्चेतनमि-

ति गृह्यतां मनस्सेन्द्रियमिति तदिदं निरिन्द्रियं निरुपगमा

वाचि निर्मलकं निर्मक्षिकमिति तद्वत्चाचेतनामिति गृह्यताम्।

आह – एकतराभिधानं कार्यमितरेणेतरासिद्धेः नेन्द्रियं चेतनमि-

त्येतत्स्याद्वतवाऽनिन्द्रियं मनश्चेतनामित्येतस्य वा कस्मात्।

स्ता

अर्थादेतदन्यतरग्रहणेनान्यतरस्यापद्यते ग्रहणं ब्रूमहे –

नार्थापत्तेरनैकान्तिकत्वात्। तद्यथा –

नवज्वरे दिवास्वप्नं नाभ्यङ्गं न च मैथुनम्।

क्रोधप्रवातव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत्॥

इत्युक्तमेतत्। अतत्त्वार्थात्प्राप्तमेतत्। यदि नवज्वरस्वप्नादिवा-

स्वप्नादीनां प्रतिषेधात् पुनर [illegible] भ्यानुजानाति. तच्चना-

स्ति. नहि स्वप्नं जीर्णज्वरे प्रशंसन्ति मैथुनं व्यवायं वा, आलो-

कोऽहि ज्वरो ज्वरमुक्तश्च। दाहादि विवर्जयेत्। व्यवायमिति चे-

ष्टांचेत्येवमादि। तथा स्वाद्वम्ललवणो वातं जनयन्तीत्युक्ते प्रा-

प्तमिदमर्थात् तदुक्तकषाया स्तमभिवर्धयन्ति। इति। तिक्त-

कषायाश्चापि कदाचिन्न तमभिवर्धयन्ति तद्यथा- पिप्पली-

विश्वभेषजबिल्वबलाकोगुडूच्यम्लकादयः तस्मादन्यतरया-

(ना१)

भिधाय्यमेतत्। अवक्रमपि विविधाशैव्यकुद्धिहितानां चर्षणी-

नां विद्यानां नार्थापत्तिभिर्युज्यते। व्यवहरणमसम्यग्राहिता-

र्थोऽपि आतुरशरीरं पराकुर्यात्॥

तस्मादन्यशास्त्रोऽह्विमे - दयश्च नेहोपदेशकृतः स्यात्।

मानं वेदितुं शक्यं निरिन्द्रियं अन्यदचेतनमास्ति द्रव्यमित्याह. नेन्द्रि-

यं चेतनमिति। शरीरे चैतन्यप्रसङ्गः इह चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां

शरीरे वृत्तेः कस्माच्छरीरं चेतनामिति प्रसक्तं न शरीरं तेन

कितरहीता। उक्तं हि. चेतनावानतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते।

तदा चेतनावानविभूतात्मा च. तथा शरीरं हि गते तस्मिन् शून्या-

वस्तेण ग्रहस्तद्यथा सन्निकर्षाद्धस्त उपलभ्यत औष्ण्यं तद्वद्‌
द्वात्मसंयोगादिन्द्रियवत्येव शरीरे चैतन्यस्योपलब्धिरसे-
न्द्रियमितिच विशेषयति। सत्यात्मसंयोगे किन्न संख्यादि-
षु चैतन्योपलब्धिरतो यत्तच्यदा चात्मसन्निकर्षे सत्यपि चै-
तन्यमुपलभ्यते, तत्र तदा चेन्द्रियमिति निरिन्द्रिये, तस्मा-
च्चैतन्ये सेन्द्रियत्वमव्यभिचारि हेतुरिति निवारित मन आ-
ह - कारणोपादाने वैयर्थ्यमन्यौष्ण्यवत्तद्यथा अग्नावौष्ण्यं व-
र्तमानस्योत्पत्तावन्यत्तकारणान्तरमपीष्यते, तथैवात्मन्य-
पि यद्येचेतनावर्तते, ज्ञानएवायं किमुष्णस्य कारणोपादा-
नेन स्वभावसिद्धत्वात् चेतनायाः उच्यते —
· · · रैभावादुष्णमेतादिह लोके चैतास्याविकल्पचक्षु-
षोऽपि · · · र्थैं प्रकारार्थसन्निकर्षे नाभ्यादिभ्यो रूपग्रहणं
प्रति सामर्थ्यं न तदिदानीमर्थं प्रकाश्यादिभिर्विना कारणेन
रूपमध्यवस्यतीत्यचक्षुर्भवति, तथा आत्मापि उक्तं च, "आ-
त्मा ज्ञः कारणैर्योगात् ज्ञानं तस्य प्रवर्तते। कारणानां च वैम-
ल्यादयोगाद्वा नुवर्तते" ॥ इत्याह - स्थावराणामपि चैतन्यं
मन्तव्यम्। सेन्द्रियं चेतनमिति प्रतिज्ञातान् स्थावराणां स्व-
र्त्तु सुवर्चलीलवलीबीजपूरकाम्रसङ्कुचितपर्णकानां
चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनान्यनुमीयन्ते, कुतस्सूर्यप-
रिवर्तन स्तनयित्नुशब्दक्लेदमत्स्यवसानुलेपनसंस्पर्शेभ्यः
परिवर्तनफलपुष्पसङ्को चोपलब्धेः, इह "काश्यांभग-
वान सहस्ररश्मि रधितिष्ठतः तां सुवर्चलोगपि परिवर्तते, अतोऽ-
नुमीयते, असावपि चक्षुरिन्द्रियं विधत्ते, जनवत्, तद्यथेह लोके
चक्षुष्मन्तो जना देवानुयानसमये जातुकुतूहलार्थां दिशमाक्रा-
मन्ति। देवरथः स्त· प्रतीक्षन्ते।

न तु दर्शनविकलाः ... सति च दर्शने ... मिति सुवर्चलाना-
न्यतः परिवर्तते, तथा ल ... जलधरस्तनितघोषं ... श्रुत्वा
कामयमानयुवतिकपोलच्छविपाण्डुभिः ... लैर्निवि-
डलताप्रधानशोभीनि जलधरास्समलङ्करोति बलाका-
वत्तद्यथा समुपोढे प्रावृट्काले बलाकाशबलमिति सुवर्चे-
ला (नान्यतः) रविन पङ्कपटलमेचक ... नवसलिलहारो-
पमतस्य च ... विसृतविद्युच्छेरवस्येन्द्रायुधवक्रः पव-
नबलसमीरितस्य नभसि समुत्पततो दिग्गजस्येव मह-
तो वाताहतस्य बृंहितशब्दं श्रुत्वा रमणीयेन दोहलेन ग-
र्भग्रहणं करोति, अतोऽनुमानं प्रवर्तते, नूनं भव ... नामपि
बलाकानामिव श्रोत्रमस्ति, असति हि श्रवणे किमिति नित्यं
फलभारावनता ... प्रकाशते, तथा बीजपूरं च ... विश्व ...
कालकुण्ड ... पगन्धमाघ्राय नितान्तफलशोभितकल्पद्रु-
मइव विराजते, ततोऽवगच्छामः, नूनमस्यास्ति गन्धग्राहकमि-
न्द्रियमन्यथा सक्रुधेव कस्मान्नायं सततं तथाविधं फलस-
मुदयं, तथा चूताः मत्स्यवसानुलिप्ता मरकतमणिनीलफलजि-
तरुचिरतरपत्रशाखाविटपरमणीयां श्रियमुद्वहन्तः स्वर्ग-
पादपा इव मनो विलोभयन्त्यतो निश्चीयते, ध्रुवमेषां रसना-
स्तीति यदि नेमे कस्मात् प्राङ् मत्स्यवसास्वादनात् नैवं फल-
शालिनो विराजन्ते स्म।
तथा सङ्कुचितवर्णोऽविद्धः पाणिक्रमैरिव सङ्कोचमेति निखि-
लयन्त्यस्य पाति, अतोऽवधारयामो निस्संशयमस्यापि क्रिमे-
रेव स्पर्शनेन्द्रियमस्ति यतो यं स्पर्शन ... स्तदेव न सहते।
स्पर्शं यथा शोकद्रुमो ... लाक्षारससक्तपर्यन्ततलेन स्वनखम-

प्रणयकलहानन्तर कृतापराधइव कामिन्या ताडितो ज्ञान-

स्पर्शसुखरसो रोमाञ्चमिव स्पर्शसुम प्रसवं दर्शयति। त-

स्मात् स्पर्शेनवा नश्यति नकस्मान्नित्यं तद्वत् पुष्पाश्रियमु-

द्वहेत। तस्माच्चेतनार्थावरा:। उच्यते-

आह — सर्वत्रानुपलब्धे:, अधिष्ठानाभावाच्च। यद्यपिहीमे

सेन्द्रिया:स्युस्स्थावरास्तेन सर्वत्र सर्वेन्द्रियाविकारा उपलभ्ये-

रन्। प्रत्येकं सुवर्चलादीनांयउक्त:, तद्यथा पुरुषमृगपशुपक्षि-

शकुनि सरीसृप जातय: तुल्यधार्मिण्यो सर्वासांसर्वेन्द्रियव-

त्त्वं धर्मस्तुल्योन - - सांकांचिदिन्द्रियवत्ति तस्मादचेतना:

किंचान्यदधिष्ठानाभावा यद्येषामिन्द्रियाण्यभविष्यं स्तद-

धिष्ठानान्युपाल - - किंचान्यत् सा गरोर्वारुकावह्रा इह

सुरा कालक्रमेण समुद्भिद्यमानं निरन्तरघनफेनबुद्बुदतया

शब्दंकुर्वाणा समुपलक्ष्यते। - - लवणसंसर्गा

नवरतमस्रवत्फेनसङ्घात - - मुर्वारुकादीनि लवणद्रव्यसं-

सर्गात् सलिलमवश्यंप - - यन्ति। नचेतनानिच भवन्ति।

अथानु प्रतिनियतरू - - ध्यान्तर सम्बन्ध सामर्थ्यादेतान्

विकारान् दर्शयन्ति। तथासुवर्चलादयोऽपि प्रतिनियतंद्र-

व्यसम्बन्धात् परिवर्तनादीनां कर्तार:, अन्यथा सेन्द्रियत्वे सु-

वर्चलाकिमिति नियमेनादित्यमनुवर्तते, नचन्द्रादि, तस्माद-

चेतना:स्थावरा: अयस्कान्तायसी विकारवद्वा यथावा अयस्का-

न्त - - यसोविकार: किंवाप्रवृत्तिरुपगृह्यते। नवायसोऽस्ति

चेतना। तद्वत् सुवर्चलादयोऽपि। क्रियावत्त्वेऽपि - - चेतना:।

इतश्चैषामचेतनत्वं सुखाद्यनुपलब्धे:। इहात्मवन्तस्सुखदुःखे-

च्छाद्वेषप्रयत्नज्ञान प्राणापानानीति प्रवाललवल्यादयो विच्छि-

न्नास्सन्त: पुन: प्ररोहन्तिनच।

नह्येते चेतनावन्तास्तथा वृक्षतृणोपलादयोऽपि स्युः। कि

चभूयः प्राणिवच्च छिन्नाप्ररोहात्। यदि चैते चेतनावन्तः स्युः

छिन्ना न पुनः प्ररोहेयुः। न हि करचरणाः छिन्नाः पुनर्जायन्ते।

तस्मादचेतनत्वमस्पर्शत्वमिति। उच्यते। यत्तावदुक्तं स्पर्शादिव-

दिति तत्र प्राणाद्यनुपलब्धेर्यतो हि वृक्षादयः प्राणादय-

श्च ... चेतनमस्मदादिषु ... नास्तीयत्पुनरपि प्राक्-

तेन प्राणिवच्च छिन्नाप्ररोहादिति, तन्न। दर्शनात्तथाह्यल-

भ्यो ... कपुच्छं छिन्नं पुनर्जायते। नाम ... अपीपी

उद्धृते पुनरापद्यते। वाङ्मनसादयश्च पुरुषमृगमेशकल्यादीनां

तस्मादेतदपि व्यावृत्तमनुपलभ्यमानाः कथं वृक्षादिषु कल्प्य-

न्त इति तद्ब्रूमहे — स्यादेतदेवं यथा ... पञ्चमहा-

... दिशाति प्राणादिना नोपलभ्यते। चनसामि। स तद्दिहा-

पि गृहीत्व। आहो कालमुपलब्धेः।

उत्तरकालं खलु भिन्नेष्वण्डेषु शाकादीन्युपलभ्यन्ते तथा-

प्यनुमिनुमः। उच्यते। न हेतुस्तु ... वा रण्डानामुपलभ्य-

माना ... सन्ति प्राणादय इति तत्राप्यवच्छेत्समेत ... स्युत्तरका-

लमिति वदन पुरातनं हेतुं दहसि। किं चेदानादवस्थमन्ये-

षां तावत् ... सन्ति ये प्राणादयस्ते नोपलभ्यते। ननु य उत्तर-

कालमुपलभ्यन्ते तएव किं तर्ह्यन्य एवेति। उक्तोत्तरत्वाच्च। उक्तो-

त्तराश्चास्मिन्नर्थे श्लोकाः 'तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना। अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः' इत्यत एवाम-

ण्डादीनामिव नित्यमनुपलब्धेरतश्च चेतना अन्यूनकत्वाच्च-

नात वनस्पति सत्वानुकारिण्योऽत्रम। तस्मात्स्थावराणां चेत-

न्यमुपपन्नम् ... चेतनाः ... अथ गुणः क इति ब्रूमहे —

आश्रयानन्यत्वादानन्त्यं गुणानां नचैतेन प्रकृत्य मनुक्रान्तुं

शक्याः। यदा त्वेषां लघुनोपायेनन्यत्क्षेणग्रहणं ... इह

विधागुणा वैशेषिकसामान्या आत्मगुणाश्चाह तत्रो- के ते वै-
शेषिकाणां के सामान्याः के चात्मगुणाः उच्यन्ते -
वैशेषिकास्त्वावत्सार्थाः सह अर्थैः सहार्थाः। अर्थास्तु शब्दस्प-
र्शरूपरसगन्धाः उक्तास्तु अर्थाः शब्दादयो ज्ञेयाः गोचराः विष-
याः गुणाः एते वैशेषिका विशिष्टा इत्यर्थः। कथं कृत्वा शब्दः
आकाशस्यैव स्पर्शो वायोरेव रूपमग्नेरेव रसोऽपामेव गन्धः
पृथिव्या एव। कथमेतदथवासितं यमे पानियमो गुणानामे-
षामित्युक्तं हि -

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।

पूर्वपूर्वगुणाश्चैव क्रमेण . . . स्मृतः ॥ इति।

कथं के सामान्याः। उच्यते - गुर्वादयो . . . गुरुः आदिर्ये-
षां ते गुर्वादयस्तत्राथमादिशब्दोऽस्त्येव प्रकारवाची प्रथ-
मवाची च। तत्र प्रथमवाची तावत् यथा वातादीनां रसादी-
नाममलाना . . . सह धेत्यत्र वायुः प्रथमो येषां त इमे वा-
तादय एवं रसादयः। प्रकारवाची तु यथैवमादीनि वा परा-
णि द्वन्द्वादेवं प्रकाराणीत्यर्थः। इह त्वयं प्रथमवाची। गुरुगु-
णाः . . . . . न्द्रियान्तर विकारादिकमुपलभ्यते। कार्य-
तश्च द्रष्टुं तच्च वृक्षत्वपफलादिषु। तस्मादेषामनात्मकत्वमतो-
च्यते। यत्तावदुपक्षिप्तं सर्वेषामिन्द्रियविकाराणां सर्वत्रानुप-
लब्धेरित्यत्र तावद्वर्णयिष्यामः। न प्राति जातीन्द्रियपरिच्छे-
ददर्शनां प्राणेऽस्मंमतेऽवापि तावत्प्राति जातीन्द्रिय परिच्छेदं चा-
दृष्टाः। तद्यथा पञ्चेन्द्रियाः पुरुषगौहस्त्यश्वप्रभृति . चतुरिन्द्रि-
या मक्षिका पिपीलिका मशकादयः। एषां हि श्रोत्रेन्द्रियं न सं-
विद्यते। क्रिमिमत्कुणयूकादयो रसनस्पर्शनवन्तः शेषा . - - -
[illegible] न्द्रियाण्येषां संविद्यते। गण्डूपदमण्डूकलीनप्रभृतयः

एकेन्द्रियाः स्पर्शनेन्द्रियमेषामेकं श्लेष्माणि तु न संविद्यन्ते। तथा कर्मेन्द्रियाण्यपि केषांचित् कानिचि न सन्ति। तद्यथा- हस्त्या . . . गवाश्वप्रभृतीनां पादो मत्स्यशृङ्खादीनां पा . . .

. . . दप्रभृतीनामुपस्थेन्द्रियं तेषामेव, तथा पुरुषेन्द्रियं मयूराणां बलाकानां च वा . . . जिह्वेन्द्रियं भेकप्रभृतीनां तदेवमेवाभ्युपगतं चेत् तेष्वपि तावन्न सर्वाणि सर्वत्र सन्तीन्द्रियाणि पृथगेव सविवादेषु . . . मत्स्या

. . स्थावरेष्वसत्सु च सर्वेन्द्रियेषु सर्वस्मिन् स्थावरे कुतस्सर्वेन्द्रियविकाराः प्राप्स्यन्ते शेषाणां निरिन्द्रियत्वादिति चेत् स्यादेतत्। न हि कश्चिच्चेतनो वा प्राणी निरिन्द्रियस्त्वया सन्दृष्टः किंचिदिन्द्रियपरिच्छेदकः। न केवलो। हि तत्स्थावरेषु तु सुवर्चलाललवल्यादीन्युक्तानि . . . .

यान्यशेषेष्वदृष्टः एकोऽपीन्द्रियविकारः सुवर्चलाभाच्चातो नोन्मानं तेषामस्ति। इन्द्रियमेकमपीति एतच्चासन्न स्पर्शनेन्द्रियाभ्युपगमात् स्पर्शेन्द्रियं खलु सर्वेषु तेषु अस्तीति वदाम। तथाह्येषां च . . . दृश्यमाणोऽयं . . . वस्थान्यावैरूप्याणि प्राणिनामिव दृश्यन्ते च . . . दूषणाच्च प्राणिपदे वाऽदृश्यान् स्थान वैरूप्याणि। यत्त्विदमुपाक्षिप्तं स्थावराणां सर्वेन्द्रियत्वं नास्ति इन्द्रियाधिष्ठानानुपलब्धेरित्यत्र ब्रूमहे—

न कृत्स्नपिण्डाभ्युपगमात् कृत्स्न एवासौ द्रव्यपिण्डः सुवर्चलादीनामिन्द्रियस्याधिष्ठानं। तद्यथा स्पर्शेन्द्रियं तिमिगण्डूपदामण्डूकादीनां तस्मादतोऽभ्युपगतोऽस्माः। यच्चेतन्निहितं सुरागरोर्वारुकादिवदित्येतदप्ययुक्तियुक्तं विशिष्टताविशिष्टविशेषात् प्रागूर्ध्वं चादृष्टैरिहापि द्रुतेषु भावेषु

सुवर्चलालवलिप्रभृतिषु परिवर्तनादि विकारं दृष्ट्वा चक्षुरादीन्द्रियानुमानं कल्पयितुं युक्तं. नहि कृते पुरुषरोगरोर्वारुकादिषु, किंच भूयः प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धौ यथा सुवर्चलादीनामपि नष्टानां प्रागूर्ध्वं च परिवर्तनादयो विकारा उपलभ्यन्ते, नैव सुरायामभिषुतमात्रायां परिणतायां वा तस्माद्गम्यते। कालवशादवस्था विक्रिया विकृतिशब्दा. न चैतन्यादिति अयस्कान्तवदिति चेद्भवेदन्यत्रापि बुद्धिः इहायस्कान्तपाषाणस्याभिषुतस्य प्रागूर्ध्वं च सूच्यादि शस्त्रस्याकर्षदृष्टं . . अतो यदि प्रागूर्ध्वं चाव्यभिचारेण क्रियोपलम्भः चैतन्ये कारणं तन्न . तस्याप्यभ्युपगन्तव्यम् . . —

चैतन्यमिति तच्चापानीयतं कृत इति शेषः धर्माभिगमनान्तहीनिः प्रागूर्ध्वं वाविशेष्टा क्रियैव चैतन्यालिङ्गम्. किं तर्हि जन्मानुग्रह वृद्धि विनाशदोहलादयोऽपि . . . इह जन्म हेतुस्तावत् स्थावराणां प्रतिनियतं बीजं प्रतिस्वयं यथा पुरुषस्य लोहितरेतासि. न त्वेवं सुरायां नियतोऽस्मिन् जन्महेतुः। तथा हि माषैः काचित् काचित् पाष्टिकैः काचिच्छालिभिः काचिद्यवैस्तथान्येषामपि द्रव्याणामस्ति प्रक्षेपो क्षारेच प्रति सुरायामस्त्येव विशेषः। न जातुचित् सुवर्चलादीनां बीजव्यतिरेकस्तथा मनुग्रहे येषां स्थावराणामम्भूम्यम्बुभूतिभिः क्रियते। क्रियते यथा गर्भः . . . क्षेमानुस्सम्यगुपचाराः कालसंपत्तेश्च, तथा वृद्धे येषां यथा कालं जलसेकातपानिलोपलम्भात्। यथा प्राणिनां सम्यगाहारविहारोपसेवनात्तथा विनाश एषां नियतकालो नियतकालश्च तत्र नियतकालस्वास्वे स्वरसेन परिच्छेदवान्.

तथाहि . . केचिद्वास्वनयशिर . . . —

भवन्ति. केचित्स्वल्पकालविनाशिनः यथा प्राणिनो नियत-
कालः स्वेषां विनाशः यथैव सत्त्वानां शस्त्रजलानलादिभ्यः
कारणान्तरेभ्यः. नवैवं प्राणिषु दृष्टं चे . . . धनाधर्म-
विशेषमयस्कान्तवर्या निरीक्षामहे - तस्मात् प्रागूर्ध्वं च
क्रियामात्र दृष्टे अयस्कान्तग्रावणेन चेतनेष्टव्या. तथा दो-
हलोदये षां विद्यते. तथा माष गुल्माभ्यां मूले तु लिप्तः फलं.
यच्छन्ति . . दाडिमगुल्माः आसवासेकात् पुष्यन्त्यनि.
मुक्तवल्के आमलकस्यानां गोविषाणधूपितानां फलान्येक-
काले सर्वाण्येव शीर्यन्ते। यत्पुनरेतद्व्याख्यानं सुखादिकार्य-
स्यानुपलब्धेरिति तदत्यसाम्प्रतम्. तमसावृतकरणत्वात्
तमसा हि मे तथावृता यद्येषां सुखादि विद्यमानमपि नोप-
लभ्यते. कार्यं तत्रान्तस्संज्ञत्वादेषां तावदन्. मृत्स्नाद्य मम-
पद्म इत्तो विज्ञायते मेषां चैतन्यं वेदधर्मशास्त्रप्रतिपन्नः।
वेदाश्च भे . . . धर्मशास्त्राणि चैतन्यं स्थावराणां
~~वर्णयन्ति।~~ वर्णयन्ति।
तथा हि ननु नं यूपाय पृच्छन्तो ब्राह्मणो मन्त्रेण श्रुति.
विहितं नाम कल्पयन्ति। हिंसाकृता न पापानि हितास्तथा
स्मृतिरप्योधे करोति. गुच्छं गुल्मं बहुविधं तथैव तृण.
जातय एवं सा धर्मरूपेण. विदित आत्म हेतुना अन्तस्संज्ञा
भवन्ति। एते सुखदुःखसामान्यतः एतदन्ताश्च गतयो ब्र-
ह्माद्यास्समुदाहृताः। श्रुतिः स्मृतिश्च नः परं प्रमाणमाश्रग-
स्तवद्रुस्तथा अदोषैर पुनर्भावो धर्मेषूपदिश्यन्ते. तस्मा-
दत्र चैतन्यमध्यवस्थानात् स्थितमेषां चैतन्यं किञ्चिद्व्यो
शाद्धिक्षत संशेहपादर्शनात्मवत्सुहृत तद्दृष्टं स्थावरे-
ष्व . . . . पिच दृश्यते. आह - दस्मादि दर्शनाश्च प्रत्य-

तीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखर
सूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवा विंशतिः प्राधान्यादुच्यन्तेऽन्येऽपि
गुणाः। एते सामान्या एव साधारणा इत्यर्थः। पृथिव्यादिषु
इमे सर्वेषु वर्तन्ते, ता इह पारिथेवत् प्रत्येकमथात्मगुणा
बुद्धिः प्रयत्नान्ताश्चेति च सहोद्दिष्टाः ग्राह्याः।
प्रयत्नोऽन्ते येषां त इमे प्रयत्नान्ताः, इच्छाद्वेष सुखदुःख.
प्रयत्नात् इत्येते आत्मन एव नान्यत्र।
केचित्तु हि विधाने वेच्छन्ति गुणान् सामान्यान् वैशेषिकांश्च
य आत्मगुणास्ते विशेष्टा आत्मन्येव वर्तन्ते नान्यत्रेति कृत्वा
परादयोऽपि सामान्याः पर आदिर्येषां त इमे परादयः के त इति.
परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च। विभागश्च पृथक्त्वं च
परिमाणमथापि च संस्कारा भ्यास इत्येते गुणाज्ञेयाः परादयः॥
इत्याह - शब्दादयः कस्मात्पूर्वं न पुनरन्ये उच्यन्ते - प्रसिद्ध-
त्वाल्लोके ही मे प्रसिद्धतरा शब्दादयो न तथान्ये यथा . . .
ज्यायस्त्वात् ज्यायांस इमे सर्वगुणेभ्यो विशेषेण व्याधिचि-
कित्सार्थहेतुत्वात्। एतेऽभि भूयिष्ठ व्याधिहेतवो दृश्यन्ते।
उक्तं हि - त्रीण्यायतनानार्थानां कर्मणां कालस्य हानियोगा-
योगाभिथ्यायोगाः, किं - . . . अनिच्छतो व्याधेनिरिहा-
निच्छतोऽथैन आपद्यन्ते रसवर्ज्या यथा तर्हि उल्कापात.
रौद्र भैरव बीभत्स रूपादि दर्शनं तथा स्तनित . . . पोद्भवाष्ट-
परुषेत्व विनाशादि शब्द श्रवणमति तीक्ष्णग्राही व्यान्तिपू-
तिविद्धमित्यत्र विरोधिगन्धो वा घ्राणं वायवान्तव स्सलिला-
द्यस्स स्पृश्य संस्पर्शं तथा मनोऽज्ञना रुगादयः चिकित्सा हेत-
वो भूयिष्ठं चरण . . . . दोषाणामतः प्रागर्थानामेव

परिग्रहः शब्दादीनां, ननु, तथा गुर्वादयोऽन्येभ्यो गुणेभ्योऽवि-
शेषेण व्याधौ च . . . . सत्त्वाश्रय प्रधानास्तस्मात् श-
ब्दाद्यनन्तरमुदिताः। आह बुद्धिरिदानीं कस्मात् पृथक् पठ्य-
ते बुद्ध्यन्ताः इति न कस्मादुच्यते, बुद्धिः शास्त्र गुणेभ्यो व्या-
यस्त्वदर्शनार्थं बुद्धिपूर्वकत्वात् . . . . सर्वारम्भाणां व्याय-
सी बुद्धिरिति एतत् प्रदर्शिता कथं भवेदित्याह- चेतनाद-
यो . . . . कस्मात् किंच तान्निमित्तं ये येनेच्छादिगुणा-
परिपरित चेतनाधृते अपो . . . . ब्रूमहे- धृतिचेतन-
योर्बुद्धिप्रकारत्वात् धृतिचेतने बुद्धिप्रकारे एवेति क्वचा
आह — स्मृत्यहङ्कारौ किमिति ना . . . इति चेदुच्यते.
बुद्धिग्रहणा — . . . स्वरोध स्मृति बुद्धिप्रकारस्तथा
बुद्ध्यहमिति मन्यते इत्युक्तस्तस्मादिति यापरिग्रहणानि-
याम स्मृत्यहङ्कारा चाप्युक्तावित्युपधार्य नामाह सामान्य-
गुणत्वे परादिना गुर्वादीनां वादिष्ववनन्तरं स्वाद्ध्ययनं य-
दि सामान्यत्व गुणाः चरादयस्तस्मात् गुर्वादिष्वनन्तरं
वा - नादिना उच्यते न प्रयोजनापेक्षया गुर्वादिषु तावत्
न्नादिता इति मा भूत् सामान्यैतेषां यदि हि गुर्वादिमध्ये
धिताः स्युरिदं प्रसज्येत्येकवर्गकाणां यथैव गुर्वादयो व्या-
धिचिकित्सा हेतुत्वं प्रति प्रकाशास्तथा इत्येतन्मा भूद्यथै-
व गुर्वादय उपयुक्ताः श्रुति गुणभावमापद्यमाना हि ताहित-
करा भवन्ति। उक्तं हि- गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरूणामुपच-
यो लघूनां न परादयस्तथा नाहि शरीरगुणं भावमापद्यन्ते,
गुर्वादिवदनो नैवमुपकारापकारधर्माः नाकिं चान्यत् बुद्धि-
प्राधान्य प्रकाशनार्थं च बुद्धेश्च परादिभ्यः प्राधान्यं प्रकाश-
यिष्यन् जन्यं परादिना . . . स्यात्
विकल्पं
कथं बुद्धिः परादिभ्यः प्रधाने त्युक्तामिति तीव्र विधिकल्पं

त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्येत्। तदेवं व्याधिहेतुत्वं प्रति प्राधान्यं विषमाया बुद्धेः समायाबुद्धेश्चारोग्यहेतुत्वम्। आगमो हि "मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्धं सत्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः। ज्ञानादेव तत्परा च योगी यस्यास्ति तन्नानुपतन्ति रोगाः संक्षेपादिहामुत्र च हिताहितकारणा बुद्धि स्तस्माद्युक्तिमयाप्नोति गुणाः प्रोक्ताः प्रकारैरुक्ताः कतमे स्सामान्या वैशेषिका आत्मगुणाश्चेत्यैतैः कर्मणोऽवसरः। आह — किं पुनरिदं कर्मेति ब्रूमः — प्रयत्नादि कर्म आह. न प्रयत्नस्य कर्मत्वान्नाहि प्रयत्नः कर्म तर्हि रयत्नस्मादन्यत् प्रयोऽन्यत् भवानवधत्ते कर्म कारणाख्याने चान्यगुणे स्वतिः प्राप्तिः।

अथास्य कारणमाख्यायते. यावन्ति कर्म कारणानि सर्वाणि कस्मान्नाधीयन्ते, यदुक्त प्रयत्न एवैकत इति उच्यते — आसमेस्ता दाहुरेके कार्यस्य कारणसंज्ञाया निगदनात् कार्यमेतत् कारणसंज्ञया निगम्यते। तद्यथा — शालीनसगौधूमान्सैव्यानाह . . . नात्यये अन्यद्रूपयन्ति प्रधानकारणं प्रयत्न इत्यतः तमादावाचष्टे . . . . द्रव्यत्वसंस्कारादीनि आदिशब्देनोपगृह्णीयात्। अपरे तु पश्यन्ति प्रयत्नतस्स्वकर्मनामधेयत्वान्नैवायमाचार्यः प्रयत्नशब्देन कर्म कारणमात्मगुणमुपादत्ते — किं तर्हि कर्मविशेष एव कश्चित् प्रयत्नो नाम सोऽयमभि . . .

आह — कथमेतद्गम्यते। प्रयत्नशब्देन कर्म विशेषोऽयं प्रकाशोनपुनः कर्म कारणमिति सचक्ष्महे — शास्त्रसन्देहात् नहितावच्छास्त्रोपदेशः कर्मकारणमिति, किंतर्हि तावदुपनीतं प्रयत्नो गुण आत्मन इति यथा चैतत्[illegible]कर्म.

प्रयत्न इत्येतदपि . . . इति लोके शास्त्रे च लोके तावद्यथा क-
श्चिच्छात्रो गुरुपरिचरणेषु नलसमग्रश्रवणप्रसङ्गात्तीरः
स्तविषयसुखास्वादस्यघ्राणतपानिनपवनक्षुधादिद्वन्द्वानिवि-
धुरागादपिगुणयत्नमवलोक्य भवन्ति कथयितारो मनुष्याः
. . . तद्धृतप्रयत्नो गुण आत्मन इति . . ॥२॥ चक्षुरिन्द्रियेति
. . इत्यावल्लोके कर्मणि प्रयत्नशब्दः शास्त्रेऽपि तद्यथा मा-
तापितृभ्रातृगुरुजनस्य वा विकारप्रशमने प्रयत्नवान् भवति
तथा शास्त्रे . . . माभिधान सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने वचनशक्ति-
. . . भूयः प्रयत्नेन सम्यक् तथा परमप्रयत्नमातिष्ठन्
बुद्धिमानहितसेवने, तथा केचित् प्रयत्नैर्बोध्य . . न्तेबुधाः
केचित्स्वभावतस्तदेषूदाहरणेष्व . . . इन कर्मणामनु-
ष्ठानं प्रयत्नशब्देनाचष्टे — किंचान्यत्पर्यायेषु चा . . . धा-
स्यात् इमे कर्मपर्यायाः प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्थसेव
च क्रिया कर्म यत्नः कार्यसमारम्भः चैत्येषु प्रयत्नोऽनवा-
भिहितो न च पर्यायाभिधाने कारणादि . . . यथा हेतुर्नि-
मित्तायतनं लिङ्गमाकृतिरित्येवमादिषु तेनवैकश्शब्दो ब-
हुष्वर्थेषु नानियुज्यते, यथात्मा स्मार्थ दोहन शब्दादयः तथा
प्रयत्नोऽपि गुणे कर्मणि च नियुक्तः स्याद्यामेदं संप्रधार्य क-
स्मात् प्रयत्नानि कर्माणि किं न प्रवृत्त्यादीनि।
उच्यते — अतैवहि विवादः प्रयत्नः कर्मेति प्रवृत्त्यादिषु-
(हा)
त्वविवादः, तद्द्विधादौ प्रयत्नः कर्मविनियुक्त इत्येवमादिन्या-
न्यत् प्रवृत्त्यादि लोकप्रतीतमिति। एवं च सति द्विः प्रयत्नः इह च
पर्यायेषु च नि श्रयबलाधानार्थं कर्मत्वेनोद्धाव्यमानः स वैमत्य-
नाशिव्यस्योत्पादयति द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति।

कर्मप्रयत्नशब्देनेष्टं नियमनं कृतस्संशय इति चेत् वमनादिष्वपि कर्मसंज्ञासान्निवेशात् वमनादिष्वपि यस्मात्कर्मसंज्ञासान्निवेशः कृतः सूत्रकारेण। तस्मादसन्तो कर्माणि वमनादीनि कारयेद्यथा धर्माधर्मावपि कर्मेष्यते।

आगमोहि यत्नात्स्वकृतं परिहार्यमविनाशि पौर्वदैहिकं दैवसंज्ञमनुबन्धिकं कर्म तस्येदं फलमितश्चान्यत् भविष्यति. तथा दैवमात्मकृतं विद्यात्कर्म यत्पौर्वदैहिकम्।"

न चेष्टितमिति विशेषणादर्थमविज्ञान भवानन्यत एवं क्रियते. यदेतच्चेष्टितमुच्यते, केवलोकेन चेष्टा व्यापार काल ग्रह..प्रास्पन्दितमित्येवमादिभिः पर्यायैर्यस्तदेतत्सञ्चक्ष्महे- नान्यद्युतबाग्रहणात्क्रियतो न केवलमिह कर्म तत्र चेष्टितमन्येऽपि तन्त्रान्तरेषु कर्म चेष्टितमेवोच्यते- कैरित्याचार्यैः। आह- समवायो नाम क इत्युच्यते- समवायो। पृथक्त्व भूतभूम्यादीनां गुणैर्मतः समवायनं समवायस्संबन्धः विशेष इत्यर्थः।

सम्बन्धः पृथग्भावः अयुतसिद्धिरित्यर्थः। तस्य भूम्यादीनां पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादीनां केन सह पृथग्भाव इति गुणै स्तृतीया सहयोगलक्षणा रूपादिभिः गुर्वादिभिश्च गुणैस्सह खादीनामिति च न श्रुतम स्वस्यानुमानिकत्वात् भूम्यादीनामिति वदंस्तेनैतत्सा नास्पर्शयति हि मिसतत् गुणाश्च रूपादयः सम्बन्धः प्रत्यक्षा आनुमानिकाः स्म सर्वत्र खात्मवायुमनोदिक्काला अतो न रवादय इति श्रुतः।

आह — अबादीनामग्न्यादीनां चेति किमिति न श्रुतमुच्यते। गुणोत्करत्वात् पृथ्व्याविरूपादयः पृथिव्यां सन्ति. नत्वबादिष्वतः स्थूले प्राच्यादौ तुल्ये द्रव्यगुणयोर्दृष्टा समवायः

प्रत्यक्षेऽवयवाकाशादिषु समवायमस्यावीक्ष्यति
कृत
आह – योऽयमयुतपृथग्भावो गुणैस्सह भूम्यादीनां केसिर
क्षेपसन्ततं संभवत्युत नवेत्यपीति श्रुतस्सन्देह इति। उच्यते –
सम्बन्धादीनां अनित्यत्व दर्शनादिह संयोगादीनामनित्य-
त्वं दृष्टं, अतो विचारणा समवायोऽपि संबन्धः, तत्किमयमे-
वधर्मेति –– अन्वाचष्टे सत्यपि संबन्धाविशेषे सानित्य आह –
अनिश्चयः कथमेतन्निश्चीयते, नित्यसमवायाख्यः संबन्धो
नसंयोगादिसंबन्धइति।
अत्र समर्थयामहे – दर्शनादृष्टं खल्विदं यत्तहि द्रव्यं नत-
त्रानियता गुणाः, हिशब्दो हेतौ, यस्मादिदंनः प्रत्यक्षं
यस्मिन्पृथिव्यादि द्रव्यं नतस्मिन्नानियतो गुणो नियतः
एवेत्यर्थः। द्वौ नकारौ प्रतिषेधवाचिनौ प्रकृतिं गमयतः,
नियतो निश्चित इत्यर्थः।
एवं तु पिण्डा – – यस्मान्न गुणरहितं कदाचिद्द्रव्यमुपलभ्यते, यत्र-
यत्र च पृथिव्यादयः उपलभ्यते तत्र तद्रूपादिसंबन्धः नकेव-
ला अतोऽनो व्यवसायो नित्योऽयं पृथिव्यादीनां रूपादिभिर्गु-
णैस्सह अपृथग्भाव इति समवायो युतासिद्धं पृथग्भाव इति।
यदिदं समवायलक्षणमुपन्यस्यते उत्तमस्देकत्वाल्लक्षणा-
भिमानं यद्वन्येभ्यो व्यावर्तयति, तत्रैव कर्मसंप्रत्ययं जनय-
ति – तद्यथा, द्रव्यादीनां पदार्थानां यत्राश्रितः कर्मगुणइत्या-
रभ्य यावद्विशेषस्तु पृथक्कृतिर्यथा विषाणकद्रसास्नाप्रा-
न्तो वालध्यादिगोः केसरैः नादित्यगस्य नचेमं तथा यथा
संयोगोऽप्यस्य पृथग्भावार्थः। पृथक्त्वं स्यात्संयोग इत्यादि-
रीति, आख्यातमिदं पृथक्त्वे संयोगस्तस्मात्साधारणत्वात्सं-
ख्य
योगस्यापृथग्भावस्य लक्षणस्य समवायशब्देनाभिधानं.

कथयति — तस्य लक्षणाभिधानेन भवानर्थेयद्साधारणमस्यैतदुपनये तुब्रूमहे — नाविशेषात्संयोगो हि द्रव्याणामेवापृथग्भावः कथमिति, द्रव्याणामिति संयोगास्तु द्वयोः ... तांवा द्रव्याणां सहितत्वमिति भावं तथा सह संयोगो द्रव्याणां च द्वन्द्व स सर्वैक कर्मज इति, समवायस्तु द्रव्यगुणकर्मणां पृथग्भावास्तथा एकस्समवायो नेकस्संयोगः।

यथा चाक्षुपस्तु समवायः आह भूम्यादीनामिति संशयः। ननु समवायो ननु भूम्यादीनामिति किं भूम्यात्मनः कालदिशां गुणैरपृथग्भावं समवायः उत खवायुज्वलनसलिलानामिति ... तस्सन्देह इति चेल विग्रहस्याविशेषितत्वात अविशिष्याहि भूम्यादीनामित्युक्ते सूत्रे यदि नावदिदं विग्रहान्तरमालम्बते, भूमिशादिर्येषां ते भूम्यादय इति ते न पृथिव्यात्मदिक्कालमनांसि प्राप्नुवन्ति खादीन्यात्मामनः काल इति पाठात उत भूमेरादय इति प्राप्ताः खादयस्ते हि ... पठिताः खादीन्यात्मेति सूत्रे विन्यासात् स्याद्दाशङ्का द्वाविमौ विग्र ... भूमिरादिर्येषां ते इमे भूम्यादयो भूज्वलानिलते जांसि ... स्वार्थ गुण भूयस्त्वात सर्वेन्द्रियोपलब्धेश्च क्रमभेदेन तावदेकान्तं निवारयति - न खलु कारणारव्यानमेव भूतानां गुणैस्तथा हि नैःनात्यत देशान्ते भूम्यादय उक्ताः "खरद्रवजलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसामित्याह —

क्रमभेददोषः कमेतदेवमस्तु क्रमभेददोषः तन्नापतति पुरा खादीन्यधिकृत्य खादीन्यात्मेत्यादि, एतद्भूम्यादीनां गुणैरित्यत्र पृथिव्यादीनि उच्यन्ते - एकरसहापृथग्भावः। किं तर्हि तत्कार्याणामपि स्थूलानां मदनमरिचकुटजादीनां

आगमोहि क्रमभेदः कृत्वा यत्त सूत्रविदा क्वचिदने कान्तवि-

धेस्तत्त सूत्रकाराः प्रचक्षत इति।

अथवा गुणो . . . त्वात क्रमेण पृथिव्यादीनां सर्वचनु-

. मात्त संयोगार्थत्वात कर्मणस्संयोगे तावदाश्रयं निषि-

द्धस्तास्मिश्च निषिद्धे - - . मनिवारतं समवायस्तेना-

स्य विनिवारितरस समवायस्तेनास्य द्रव्याश्रयत्वं कर्मणस्त-

था द्रव्याणामपि द्रव्यैस्सहाऽस्ते समवायस्तेनैवामिदमध्ये-

यमासीत। समवायो। पृथग्भावो भूम्यादीनां द्रव्यगुणक-

र्मणेरिति। अयं ह्यध्वगुणानाधीयान स्समवायस्य कृत्स्नं

लक्षणं वेद्ध्यैवं ह्येतत्त कृत्स्नं भवेद्यदि द्रव्यगुणकर्मणि . . .

अपि गुणवदधीयीत। किंचान्यत सानिस इत्येतद्व्यस द्रव्य।

वचनात यदि खल्विहान्यः कश्चिदनेनाचार्येण समवायउ-

क्तः स्यात। ततइ दंविशेषेण सानित्य इति प्रयुज्यान्यो यदादि-

नां लभेत सनोक्त उच्यते। गतः सानित्य इति नित्य। विशेषेणा-

नारम्भः।

किंचान्यत। यत्र द्रव्यं न तत्तानियतो गुण इत्येतदसंप्रतमः

कुतः अन्याश्रयत्वात द्रव्यं खलु गुणानामाश्रयो यत्ताश्रि-

ताः कर्मगुणा इति ननु यत्त द्रव्यमाश्रितं पदादि तत्वादौ का-

रणे तत्त पदादि गुणरूपादयो नाचिरादाश्रयन्ते। उच्यते यना-

वदुक्तं कृत्स्नवचनादित्यत्त वर्तमानः कृत्स्नवचनान्नित्याभि-

धानं खलु प्रयुञ्जानो द्रव्यकर्मभ्यामपि द्रव्याणां दर्शयति -

समवायः किंचानित्यस्य इत्येतत संप्रकाशयति. न खलु सर्व-

द्रव्येषु गुणकर्मणा समवायतः आत्मा निदिक्काकाशकालेषु

तत्कृत इत्यनुपलब्ध्यनुपपत्तिभ्यां नह्यात्मादिषु क्रियोपलभ्य-

ते। कार्य द्रव्यं वा उपपत्तिरपि चनधरते।

क्रियाभिर्देशान्तरं प्राप्नुवन्ति प्राप्यते द्रव्याणि सचैषां प्राप्तद्रव्या-
न्तरेण नास्ति सर्वगतत्वादिति. तथात्मादयो यदि द्रव्यान्तरं
स्वसमवेतमारभेरन्महत्तरमारभेरन्यच्च यत्तन भवति.त-
तारभ्यते. इत्यत एतेभ्योऽन्येभ्यश्च कारणेभ्यो न द्रव्यं कर्म-
णो (णः) पृथिव्यादिभिस्समवाय इत्येवमधीते. यान्यपितुल्या
क्रिया. यानि द्रव्याणि द्रव्यान्तरारम्भकाणि च क्षितिपवनदह-
न सलिलानि तेषामित्यनित्य एव कर्मणा द्रव्येण च समवा-
यः, आभूत्वाभावात् भूत्वा चोपक्रमोत्पत्त्येषां भूम्यादीनां
गुणैस्सह समवायः सनित्यः स्यात्. अत कथं गम्यते सनित्यः
इति ब्रूहि मः?

द्रव्ये गुणैर्नैयम्यात्तस्माद्यतार्थे द्रव्यमित्येषा संज्ञा वर्तते,
तत्तानियत एवं गुणो नानियतो निश्चितो . . . इत्यर्थः।
एतेन च समवायस्य च कृत्स्नलिङ्ग . . . त्वायतो नित्याभिध्या-
न प्रयोगो द्रव्यकर्माणि . . अत्याभिहिते एतेनैव चानित्याभि-
धान कारणेन यदुक्तमस्य समवायस्यानुपदेशः। नित्यशब्दो
नोपादेय इति. तदपि परिहृतं भवति. नित्यत्वात् द्रव्यकर्म-
भ्यः द्रव्याणां समवायस्य किंचिद्धदप्रतिज्ञानात्। यत्र द्रव्यं
न तत्तानियता गुणा इत्येवं वदता नेदं प्रतिज्ञातं भवति। कार्यगु-
णः कारणे वर्तत इति. किं तर्हि गुणरहितं किंचिदस्ते द्रव्यमित्ये-
षोऽस्य भावस्तस्मात् प्रतिहतोऽसीत्याह – वृत्तमेतत् संयोगसमवा-
ययोरिति इतरेतरसमवेशो लक्षणमिदं त्रिदृशीं प्रवर्तयितव्यम्।
द्रव्यगुणकर्मणां संज्ञामात्रेण प्रत्याख्या कृता।

नचैषामशक्यमकृत्वमभिज्ञातुं व्यतिरेकानुपलब्धेर्गतावा-
दिवत्। नह्येषां द्रव्यगुणकर्मणां गौहास्ते पुरुषाणामिवादिग्दे-
श - - - दनेकाचिदुपलब्धेरस्ति.

किंचान्यत् विप्रतिपत्ति . . . विप्रतिपत्तिश्च . . . चार्वा-
कानां द्रव्यमात्रमेवेदं धर्मीति चार्वाकाः, गुणमात्रमेवेदं धर्मीति का-
पिलाः, कर्ममात्रमेवेति औपनिषदाः, . . . मध्यान्तव्यतिरे-
केणोपलब्धेश्च विप्रतिपत्तेश्च तत्त्वं प्रति विप्रतिपन्नाय स्वयं तथोपदिश्य-
तां यद्येषां विशिष्टलक्षणमभिज्ञायेत। उच्यते - नैवं लक्षणा-
विशेषात् कुतो न खल्वेतदेकं द्रव्यगुणकर्माणि . . . यथा लक्षण-
भेदो व्यतिरेकानुपलब्धावपि विशिष्टमास्ते लक्षणभेदः स्वभा-
वानामन्यत् . . . लोके सति नामकर्तव्ये प्राधान्याद् द्रव्ये परैः
स्मृतित्वात्।

द्रव्यस्यैव तावत् गुणकर्मभ्यामन्वितस्य ज्ञापकं लक्षणमिदं वि-
शिष्टमारब्धं यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत्त-
द्रव्यं यस्मिन्न् त आधारवाचिनि सप्तमि . . . आश्रिता समवे-
तानि विशिष्ट इत्यर्थः। के कर्मगुणाः कर्माणि च गुणाश्च तथा
कारणं यत्समवायित्वे विधं हि कारणं समवायि चासमवायि च-
तद्यथा गुणो द्रव्यस्य गुणकर्मणां संयोगाख्यः कारणं न तु सम-
वायसहितं द्रुतानि समवयन्ति। द्रव्यगुणकर्म . . . अन्यत्र
द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मणामुत्पत्तौ कारणं समवायि च न तानि . . .
समवायन्तीत्याह - यत्राश्रितानि गुणकर्माणीति वाच्यं भूमो
नाल्पविषयत्वात्। कर्मणो नियमाच्च क्रमभेदेन हि तद्द्यो-
त्यते त्वल्पविषयत्वं कर्म, बहुविषयस्तु गुणो न स्वपि द्रव्येषु वर्तते
इति, एवं कर्मभेदेन न सर्वस्मिन् द्रव्ये द्वयोरवश्यमस्ति संभ-
व इति। निवारयति क्वचिद् गुणकर्माणि आश्रिते यथा पृथिव्यादि-
षु मनसि च क्वचिद् गुण एव शब्दो न कर्म, यथात्माकाशादिकाले-
षु न चाप्येकजातीयः तन्तोऽधिकृते क्वचिद् अस्ते नियमो गुणः भा-
वाश्रयः पश्चात् कर्मेति।

आह- यत्राश्रिताः कर्मगुणा इत्येतावदस्तु कस्मात् तयोर्द्रव्ये समवायात् यस्मात् गुणकर्मणि द्रव्य एव समवेते तस्माद्यत्राश्रिताः कर्मगुणा इति ... ननूच्यमानमपि समवायिकारण ग्रहणं त्यज्यते।

उच्यते- आत्ममनोदिगाकाशकालादिषु प्रसङ्गादितरेषु चाप्रसङ्गाय तत्राश्रिताः कर्मगुणा इत्येतावत्युक्ते हि सूते आत्ममनोदिगाकाशकालादिष्वेव द्रव्यत्वं प्रसज्येत, नवाय्वादिषु कथं कृत्वापि मनोपि गुणकर्मणोराश्रयः आत्मादयश्च गुणानामतोऽव्यतिरिक्तस्तु यत्तलक्ष्म दृश्यते, तन्न तद्द्रव्यमिति प्रसज्येत. वाय्वादिषु च समवायिकारणत्वमधिकं तेषु हि द्रव्यगुणाः कर्म च समवेतास्तस्माद्दिमं दोषं जिघांसता समवायिकारणग्रहणं कृतम्। किंचान्यदुपरानेऽश्रयं च द्रव्यम द्रव्यं स्यादतः समवायिकारणग्रहणं कृतम्, तेनात्यप्रदर्शनार्थं ... आह- यदि तर्ह्येवं तावदेवास्तु समवायिकारणं यत्तद्द्रव्यमिति. एतावताप्युपयुक्तः साकल्येनार्थो द्रव्यगुणकर्मणां समवायिनां यत्कारणं तद् द्रव्यमिति तेन गुणकर्माश्रयत्वमपि लब्धमेव।

उच्यते- नवाय्वादिषु प्रसङ्गात आत्मादिषु वा प्रसङ्गादिह समवायिनां द्रव्यगुणकर्मणां यत्कारणं तद्द्रव्यमिति समस्तानामेव यत्कारणं तद्द्रव्यं स्यात्, पृथिव्यादि ... आत्मादयस्तु न स्युः कथं, पृथिव्यादयः एवां हि द्रव्यगुणकर्मणां सर्वेषां समवायकारणं मनस्तु गुणकर्मणोरात्मदिगाकाशकालगुणानामेवेति तेष्वेव द्रव्यं च प्रसङ्गः स्यादतो यत्राश्रिताः कर्मगुणाः इति वाच्यम्- किंचान्यत्यस्माद्वादिष्वद्रव्यप्रसङ्गः कथं करोतीति कारणं. तत्तत्य देव कुर्यात् तदेव द्रव्यमिति स्यात्.

इत्येते पृथिव्यग्निजलवायुगगनारब्धकार्यैकद्रव्यमिति स्यात्।
येऽपि तेषां गुणास्तेऽव्यापिनित्यास्ते कियन्त इति तस्मात्ता-

श्रिताः कर्मगुणा इति वाच्यम् - आह व्यापित्वादलक्षणं य-
स्मान्नेदं लक्षणं सर्वस्मिन् द्रव्ये क्रमते, नहि कर्मात्माकाशा-
दिष्वस्ति, तथा समवायिकारणं त्वनात्माकाशादिषु द्रव्या-
णां समवायात् तदेवमव्यापित्वादनुपपन्नमेतल्लक्षणं।
अलक्षणं खलु नाम यदव्यभिचारि।

अथैतदेव लक्षणमात्मादीनि तर्हि अद्रव्याण्यसंभवाद-
स्य लक्षणस्य कस्मादेकतरमत्राभ्युपगम्यतामेतद्वा अलक्ष-
णमाकाशादीनि वा अद्रव्याणीति ब्रूमः, स्यादेतत्।
द्विजवत्तद्यथा षट्कर्माणि यजनादीनि द्विजस्य लक्षणस्यना-
न्यस्य . . . . षट्कर्मानिरतोऽपि द्विज एव भवति, नात्यस्या-
न्यतम कर्मापायेऽपि द्विजत्वं, तथेहापि कर्मगुणाश्रयित्वं सम-
वायिकारणत्व . . . हि तानि तद्व्यन्यतमापायेऽपि नत-
द्रव्यस्याह कोऽयं गुण इति। उच्यते - समवायित्वानिश्चेष्टः
कारणं गुणः निरर्थं भविनास्य चेष्टा विद्यते, सोऽर्थं निश्चे-
ष्टः न गुण कर्मतीर्थः कारणं गुण इति वक्ष्यात्, कस्य कार-
णामिति ब्रूमः, द्रव्यगुणकर्मणां तत्र द्रव्यस्य तावद्यथोक्त-
मेव . . . यन्नानाविधानामेषां गर्भकारणानां समुदा-
यादभिन्ने वर्तते, गर्भो यथा कूटाहार नानाद्रव्य समुदाया-
द्यथा वा रथो नानारथाङ्ग समुदायात् समुदायस्संयोगः
इत्यर्थः। निदर्शनं षड्धातवः समुदिता लोके इति शब्दा लभन्ते।
तत्र संयोगापेक्षे लौकशब्द इति गुणस्य यथोक्तमनुगुणा-
-स्तोयाग्निसान्निकर्षाच्च गुणान्तरं लाघवादेतथा!प्राहि.

... सत्कर्मणां सिद्धे पिण्डकास्सान्निकर्षेत संयोगाः.

सच परादित्ववधीनः संख्यासंयोग एव कर्मणोऽपि यथा . .

. . . यदा दोषेण संयुक्ते भवतः, तदोर्द्ध्वदोषमतश्च नयतः।

आह तत्कृत्यं कर्मणि निर्दिष्टः कारणं गच्छति कर्मण्यपि त-

देव लक्षणमिति विशिष्टं लक्षणमभेदाश्च भवाद्यन्यत्वं कर्तु-

मेषां व्यवसेत्तस्मात् लक्षणं नान्यत्वादिकं गुणकर्माणि ब्रूमो-

न विशेषेऽपि तत्त्वान्नैतदेवं तुशब्देन ह्यत्र विभावितो विशेषः,

समवायि तु निश्चेष्टं कारणं गुण लक्षणेऽपि इह तच्छब्दो विभ-

ज्यते, तत्र समवायित्वेन तावत् गुणस्याविशेषः कर्मतः क-

थमिति, सत्ति खलु यावद्द्रव्यभाविनो गुणाः, न तु किंचित्

कर्म यावत् द्रव्यभावि, न तथा निश्चेष्टद्वयस्य प्रतिषेधं नामा-

विष्करोति।

नचेदं स्वयं कर्म न चात् कर्माश्रितं कर्माणि तु नेदं तथ्यं क-

थनं तत्र कर्माश्रितं स्वयं च तत्कर्म, तथात्र यस्य गुणाः का-

रण द्रव्यगुण कर्मणां कर्म तु गुण्यैः कदेशस्या संयोगविभा-

ग संज्ञा तस्य केचिन्मनः समवायि तु निश्चेष्टः।

कारणं गुणा इति तुशब्दोऽवधारणे, ... समवाय्येवेत्ये-

तच्च . . . नं सति हि कर्मण्यस्यावधारणं कर्तव्यं संयोगे

च कारण द्रव्यमाश्रितं तस्मान्नेमां व्याख्यामनुमानयामः।

आह समवायि गुण इत्येतावत्येवास्तु ब्रूमो द्रव्ये कर्मणि च

स्यात् प्रसङ्गस्तयोरपि येसति समवायः आ . . मानिश्चेष्ट-

स्तु उच्यते – उपरतक्रिये द्रव्ये स्यात् गुण इति प्रसङ्गः, तस्मादनु-

पपत्तिमतिलोभेनाह –

कारणमित्येव तावदस्तु ब्रूमः एवमपि द्रव्यकर्मणि गुण इति प्र-

सज्येयातामाह – कर्मणः किं लक्षणमुच्यते,

संयोगे च वियोगे च कारणं द्रव्यमाश्रितम्।

संयुक्तिस्संयोग सम्बन्ध इत्यर्थः। विभजनं विभागः। वियोग-

इति मतिः कारणं निमित्तमित्यपेक्षा। तस्य संयोगे च कर्तव्ये

विभागे च निमित्तं द्रव्यमाश्रितं तत्कर्म तथा कर्तव्यस्य चा-

र्थस्य क्रिया तत्कर्मानुपूर्व्येण व्यपदेशेन प्रसिद्धमस्य लक्षणं

संयोगे च वियोगे च कारणं द्रव्यमाश्रितमनेनैव ब्रूमः।

तस्यार्थस्य सूक्ष्मबुद्धिगम्यत्वात् सूक्ष्मबुद्धिगम्यः खल्व-

यमतो नहि संयोगकारणं लक्षणमिति लौकिकाः

अनेन कर्म प्रतिपद्येरन् लक्षणेनाशिष्या वा मन्दबुद्धेः . .

इदं तु सर्वजनग्राह्यं लक्षणं कर्तव्यस्य क्रिया कर्मेति किमुक्तं

भवतीति कर्तव्यं घटादिकार्यमतान्निमित्तं यो . . . . .

कस्मान्नेवा प्रमुच्यते असमासे किं प्रयोजनं ब्रूमो लक्षणा-

न्तरज्ञापनं स्यान्मतं। . . . . किं पुनर्लक्षणान्तरं

यदनेन ज्ञाप्यत इति। उच्यते- संयोगविभागसंस्काराणा-

मेवासमवायि कारणं कर्म, नन्वेवं लक्षणं द्रव्यं गुणं द्रव्यं

हि समवायि कारणं। तयोणामेषां गुणास्तु न कश्चिदेकः

तयाणामेव समवायिकारणं संयोगवियोगसंस्काराणां त-

स्मादेतदसमासे प्रयोजनं . . अर्ह संस्कारास्ते . . त्येवविम-

र्शः। कथमेतदभ्युपगन्तव्यम् यथा संस्कारं . . . यास्ते।

यथा समासे चोदितं स्यात्। किमस्य [redacted] कर्म [redacted] कारणं क-

ल्प्यते। उच्यते:-

नचात्र तत्रोदाहरणमत्र युक्तिमदभिज्ञायोपलभ्यामहे-

. . नाति भान्युदाहरणानि संस्कारास्तेन मुद्भावयान्ते।

दूरादिनिवर्गत: . - - - - बाधते धूमोमात्रा-

कामात्ता कालनिषेधो धूमस्याहि स्पर्शवद्द्रव्याभिहतस्य प-

दुः संस्कारो भवत्यतो नेन्द्रियं बाधते, तथा काष्ठपोहान सागामि

विहितचण्डवेगस्व चमपि दहन्तसुखं स्वेदयन्त्युक्तं, वेग-
श्च नामसंस्कारा इति किमन्य . . च्यते तमोवामारं कामयि-
तुं तथामन्त्रप्रपीडितेधाराना . . . श्यः व्रजपीडितः क-
र्णमनुधावति सतुद्विश्च शब्दकारणादुपसंग्राह्यस्यैतस्य
. . . . धौकेनच शब्देन समुच्चयार्थो वि . . . च्यते संयो-
गेचाविनियोगेच विभागे च कारणमिति . . . .
. . यश्च किमर्थं साक्षान्न संस्कारग्रहणं यदि पुनः प-
ठ्यते
ह्येत्येवं ग्रन्थसंयोगविभागसंस्कारकारणं कर्मेति किं
निमित्तं स्यात ग्रहणमुच्यते- अल्पोपकारित्वात सर्वत-
श्चानिष्पन्नेः संस्कारः खलु निपाग्विधायामल्पोपकारि
इत्येनदाविष्कुर्वन्न साक्षात्संस्कारम . . . सर्वस्मात्कर्म-
णस्संस्कारो भवति। संयोगविभागौ तु सर्वत इत्येतद्दर्शय-
न्नापठन्न संस्कारद्रव्यमाश्रितमिति यद्समस्तमपठन्त
तदेतदवगमयत्येकं कर्मैकमेव द्रव्यमाश्रयत्यन्यथा द्रव्या-
श्रयमिति समासं कृत्वापठेन्न।
आह - यदि संयोगविभागसंस्कारकारणं कर्म संयोगवि-
भागयोरपि तर्हि कर्मत्वप्रसङ्गः इह संयोगस्संयोगजस्य
संयोगस्य कारणं विभागश्च विभागजस्य विभागस्य तस्मा-
न्नेदं साधारणमिति कर्मणामेव लक्षणं संयोग उच्यते -
नसापेक्षमनिरपेक्षत्वादित्ययं विशेषः, संयोगविभागौ हि
संयोगं विभागं च सापेक्षा . . . . इहि किमपेक्षत इति
चेत द्रव्योत्पत्ति विनाशो योगस्तावत संयोगजे संयोगे आ-
रब्ध . . . द्रव्योत्पत्तिमपेक्षते. ततह्यसावारब्ध इति
विभागो विभागजे विभागे आरब्धव्ये विनाशमपेक्षते.
अङ्गुल्यो ह्यसावारब्धव्य इति। नत्वेक कर्मणो धर्मः कस्मात

यस्मात्कर्म नान्यदपेक्षते . निरपेक्षमेव संयोगविभागसंस्कारम्भारभते, नाकिञ्चिन्निमित्ता . . . अपेक्षमाण इति संयोगग्रहणं

च्चाद्वौ बभूव कारत्वाद्यस्यात संयोगे सति द्रव्याणि गुणदोषाः

भाङ्भवन्ति . नासंयुक्तानि सन्ति च द्रव्यसंयोगे द्रव्यसम-

वेतानामपि रसादीनां सामर्थ्यं भवति, गुणदोषकर्तृत्वं प्रति

नासति सम्बन्धे स्वाश्रयस्य शरीरेण . . . बभूव कारः

करौ यन्नत्या विभाग इत्यतः प्रागमुष्यैव कृतः विग्रहस्त,

देव द्रव्यगुणकर्मणां लक्षणतो विलक्षणत्वं प्रसिद्धं द्रव्यमेवत्वा-

धारो द्रव्यगुणकर्मणां . . नतु गुणाः काश्चित्कर्म वालयस्या-

धारो स्तथा यदि गुणमात्रं स्यात गुणप्रत्यक्षेन स्यात द्रव्यंम-

ति तु सन्देहो भवति . . . . गुणमात्रस्पर्शनात

. . तथा समासे स्पृष्टा किमयं कालो यस्पति न इति जा-

यते विचारस्पर्शपरिमाणोपलब्धौ स्यात तस्माद्द्रव्यगुणा-

त्मं द्रव्यं किंचान्यत मात्राया रूपाद्य संभवात ~~इम~~ इह रूपादि-

षु नास्ति वृत्ति गुणानामगुणानाम गुणाधारत्वात । .

अथापि कृता . . . मात्रे द्रव्ये कल्पिते मधुसर्पि-

षोमधु . . नोरिक्षसेम क्रुतं मारयन्तीति मात्राकृत्या-

द्विशेषं मधुसर्पिषि किं न भवतः, तस्माद्रसमर्थे भवतोन

च मात्रारूपं युज्यते, नापि रसादीनां अन्यतमो गुणः अस

मन्यसे गुणान्तरमेव तन्मात्रा नामरूपादिभ्योऽन्यदेवेति,

तस्य रूपादिषु नास्ति वृत्ति गुणानाम गुणाधारत्वात्तथापि

रूपादीनामन्यतमो गुणमात्रेति कल्प्यते . नित्यं मारणात्म-

के मधुसर्पिष्पि किं न भवतः, तस्मादस्ति मात्रा . साम्यतत्व-

द्रव्येपियो

ते तेन द्रव्यं तथा द्रव्यान्तरादर्थान्तरं कर्म ~~स्य~~ रूतेपि सो गा-

त कर्म साध्यमर्थं हृदेशे ।

यथाश्रमः क्लमः क्षयः तृष्णेति, एवमस्येति व्यायामन इत्युक्तं.

नचापि कर्ममात्रं नित्यं प्रपदनप्राप्तेः।

नहि कदाचि द्रव्यमस्पन्दनमुपलभ्येत. नचैव प्रस्प-

न्दनात्ते (न्यत्) किंचित्सर्वेति शक्यम. प्रतिज्ञातमात्रं क्रियं.

च नामोपलभ्यते. द्रव्यं तस्माद्वैत द्रव्यानुरोधिच ग्राह्यं.

यानि त्विनानि द्रव्यगुणकर्मणा[redacted] लक्ष्यान्यत्वं प्रत्युक्ता.

नि . . . स्वचितैः द्रव्यं गुणः कर्म वा क्रियते. किन्तर्हि प्राति-

स्वैः कारणैः तानि क्रियन्ते निर्धारणं चैभिः संव्यवहारा-

ति . . . भिज्ञानयातैः सुखसंव्यवहारकाले लोकस्यानि-

र्धारणं करोति लक्षणैर्यथा . . . यस्य गुणकर्मसमवाय-

कारणत्वानि तद्द्रव्यमेवं गुणकर्मणियोऽर्थगम्यामितश्चा.

न्यद्रव्यं गुणेभ्यः तदभावे व्यक्तित्वं विनासिद्धे मधुरादिव-

दिह गुणाभिधायिनां शब्दादीनामाश्रयतो व्यक्तिवचनानि

भवन्ति। तद्यथा मधुर इत्ययं शब्दोऽभिधत्ते रसस्तस्यास्य

गुणाभिधायिनस्ततो मधुरोऽभिमधुरा मोदकामधुरं बद-

रामित्येतावत्यो व्यक्तयो नप्राप्नुवान्ति. अलिङ्गत्वात् गुणस्य.

अथापि कथंचिद्युज्येत मधुर इत्येवैकं प्राप्नुयात मधुरा.

मधुरमिति स्त्रीनपुंसकव्यक्ती नप्राप्नुयातां. किंकारणमि-

ति चेत गुणस्य पुंलिङ्गत्वात गुण इत्येतत् पुंलिङ्गः, सच

मधुरशब्देनाऽभिधीयत इति पुंलिङ्गमेवप्राप्तं. न स्त्रीनपुंसक

लिङ्गवतः. केनच पुनरुक्ताभ्यां निमित्ताभ्यां भवितव्यम।

यच्चातन्निमित्तं तद्द्रव्यमेवायासीयं कस्मात्तस्य लिङ्गभा-

क्त्वात्। द्रव्यं हि सर्वलिङ्गभाक् नगुणो गुणस्तु तदाश्रया.

दविकल्पं तदेवलिङ्गमाप्नोति।

यावदेव द्रव्यस्य तथावचनं तदेतन्मधुरोमधुरौमधुराः

इत्येतन्न प्राप्नोति कस्माद्गुणस्य संख्या। नहि सम्बन्धाम-
धुरादीनां खलु गुणानां संख्या . . . . सम्बन्धोद्वयो-
रपि गुणत्वादथापि कथंचित्कल्पेत. तेनैकवचनमेवस्या-
त. न द्विवचनबहुवचने भवत:.स एवासौ मधुरस्तदेवं तस्ये-
व कुतो द्वित्वबहुत्वाभ्यां संयोग:।

नहि एवं देवदत्तो देवदत्तौ देवदत्ता इति भवन्ति.
वेदमाभिधानं मधुरो मधुरा इति न वेदमन्तरेणानि-
मित्तं वाच्येन कल्पयितुं कस्मिन्नपि द्विवचन बहुवचने
स्याताम. तो व्रीहिरित्येतस्मिन्नाविवक्षिते व्रीही द्विवचन-
बहुवचने प्रयुज्येयातां. मधुरो व्रीहिर्मधुरा व्रीहय इति त्वे-
वं प्रयुज्यते। तस्मादाश्रयादेतन्निष्पद्यते. मधुरो मधुरौ
मधुरा इति तद्द्रव्याधारस्य द्विगुणस्य तद्धेतुकमोपच-
रितमेकवचनं. अपदिश्यते द्विद्रव्याश्रयिणोस्तु द्विव-
चनान्तो . . . बहुवचनं तद्वमाल्लिङ्ग संख्यावात।
गुणानां यत्कृतेव्याक्तिवचने मधुरं शुक्लं मधुरं कठिनंत-
द्रव्यमन्यत गुणात इति स्पष्टन्तर(त) मोत्पत्तेश्चा इहयगु-
णोऽतिविवतरतमप्रत्ययायुत . . . पद्येते. मधुरं मधुरतमं
शुक्लतरं शुक्लतमामिति।

नत्वेतौ द्रव्ये नहि कदाचिद्द्रव्येचित्तकरणदान्तरामित्ये-
तद्भवति तस्मादुपपन्नमन्यत्वं संख्याभेदाच्च सतिह्यर्थ
भेदे संख्याभेद: प्रकल्पते. यथा पञ्चपाण्डवाश्शतंधार्त-
राष्ट्राणामिति. अस्ति चेहापि संख्याभेद: पञ्चशब्दाद-
य: एकद्रव्यमिति संख्याभेद: समुदायापेक्ष इति चेत
. . . . गुणेषु हे पञ्च सपञ्च संख्यायत्तते गुणसमुदाये-
. . . . सेनाङ्केप . . .

पश्चात्यञ्चेति चतुस्संख्या सेनाङ्ग. तत्समुदाये तु सेनेत्येक-
संख्या. तथासङ्गुणामङ्गना . . . नुपलब्धेरिह यथासे-
नाङ्गानि हस्त्यश्वादीनि . . . नोपलभ्यन्ते. तद्यथैवयदि
शब्दादयोऽपि विनियोगेन नोपलभ्येरन्. व्याख्यस्यात . .
. . . एषामपि समुदाये द्रव्यसंज्ञो भविष्यतीति यथासेना-
ङ्गनां चमूरिति तन्निमित्तश्च स्यात्संख्याभेदः। नचैतदेवं दृ-
ष्टं. तस्माद्द्रव्यापेक्ष एवायं संख्याभेदो नसमुदायापेक्षस्त-
स्मात . . . गुणाव्यतिरिक्तं द्रव्य . . . किंचापरं सत्यन्यत्वे
चापि नभोगो गुणानामिव परस्परेण यथा सत्येवान्यत्वे
रूपादीनामपि निर्भोगः।
परस्परेण तथा सत्यन्यत्वे द्रव्यस्य गुणाना . . . त्तिन्निमित्त-
श्च स्यात. संख्याभेदस्य स्यादपि निर्भोगेनोपलब्धिः तत्त-
दुक्तमपि निर्भोगे नोपलब्धिरिति तद . . . श्चान्यत प्रत्य-
भिज्ञानाद्यग्निसंयोगा . . . वृत्तेषु श्यामादिषूत्पन्नेषु च रक्ता-
दिषु स एवायं घट इति दृष्टं प्रत्यभिज्ञानं. तेन यस्य गुणसमू-
हमात्रं द्रव्यस्तस्य पूर्वकेषु श्यामादिषु गुणेषूपहवस्तेषु
रक्तादिषु चोद्भूतेषु प्राप्नोति प्रत्यभिज्ञानं. यथा देवदत्तोय-
ज्ञशर्मणा दृष्ट स एवायमिति।
न चाप्यनिमित्तेन प्रत्यभिज्ञानेन भवितव्यं. अतो यन्निमि-
त्तमिदं प्रत्यभिज्ञानं तदन्यत द्रव्यगुणादिति द्रव्यप्रत्यभिज्ञा-
नस्य (प्रतिज्ञानस्य) . . . प्राप्तिः. तस्य ग्राहकेति चेदथैवंम-
न्येथाः यस्यान्यद्द्रव्यं रूपादिभ्यस्तस्य प्रतिनियत गोचरग्राहि-
त्वादिन्द्रियाणां च श्रोत्रचक्षुरादीनां षष्ठेन्द्रियेण द्रव्यग्राहकेण
भवितव्यमासीत्तथैषां रूपादीनां ग्राहकाणि चक्षुरादीनि पञ्च
तत कस्मान्न परस्परविषयं प्रति वक्तुं योग्यानि इन्द्रियाणि।

नहि चक्षुरूपं चाध्यवस्य . . . . मेवं शेषाणि।
न च तदस्तीति षष्ठमिन्द्रियमतो ग्रा . . . भावात् ग्राह्या-
भावमुन्नयामः। तच्चैतं कर्म संख्या सामान्यादिवत् तथा-
था कर्म संख्या सामान्यानामेतान्येव चक्षुरादीनि प्रातिप-
त्तॄणि न तेषामप्रतिस्वानीन्द्रियान्तराणि प्रतिपत्तॄणि
विद्यन्ते। किं तर्हि तैरेव चक्षुरादिभिरेषां कर्म संख्या सा-
मान्यं प्रतिपत्तिः।

न चापि शक्यते वक्तुं, नैतानि कर्मसंख्यासामान्यानि गु-
णेभ्योऽनन्यानीति तद् द्रव्येष्वनुगम्यतां। एष एव क्रमः क-
र्मण्युप . . . . कर्म कर्मण्येणीकर्मणीति शीघ्रतरः शी-
घ्रतरमुपपाद्य वक्तव्यः। क्रियान्यत्प्रभावाच्च, यदि च गुण-
समुदायमात्रमेव द्रव्यं भविष्यत्, अपि तर्हि तुल्यरसवी-
र्यविपाकानां क्रियाविशेषाधिक्यं अनेक्षिष्यत . . .
ईक्षिष्यते च। तच्च नानिमित्तं भवितुमर्हति। तस्मिन्निमि-
त्तं सप्रभावः। स च द्रव्यस्य दन्त्यादिनो रूपादिवत् गुणा-
न्तरमिति चेत् नावचनाद्यदित्येव मन्यसे। यथैव रूपाद-
यो गुणास्तथैव प्रभावोऽपि गुणान्तरं। स तु न सर्वस्मिन् गु-
णसमुदायेऽस्ति। क्वचिदस्ति, यथा दन्त्याख्ये समुदाये क्वचि-
न्नास्ति। यथा चित्रकाख्ये महाभूतसमुदायवद्यथा रूपादी-
नां गुणानां समुदाये द्रव्यसंज्ञेतिव्यवस्थापितम्।
नचैषां वायो रूप गन्धो च वास्य सतस्मात
न च द्रव्ये गुणाः संभूयावस्थितास्तत्र चित्तकाख्यां लभन्ते। केचन
केऽत्र दन्त्याख्यां तेन सर्वसमुदायेऽस्य सर्वगुणा भवन्ति। इति।
न च तदेतदुपपद्यते। कस्मादित्यवचनादविहितं। तीवि-
ध्या गुणाः सामान्य वैशेषिका आत्मगुणाश्चोक्ताः प्रभावं ना-
म गुणान्तरं किंचित . . . . तदेतत . . .

यदापरीक्ष्य स्तदात्रिम भद्रकाभिपेयेचिन्तायिष्यामः द्रव्य.
गुणयोश्च कर्मणोऽन्यत्वमुपलभ्यानुपलब्धेरुपलभ्यच.
उपलब्धेः कर्माण्युपलभ्यते. पुनर्नोपलभ्यते. द्रव्यगुणे.
रुपलभ्यापि नात्वेव पुनरुपलभ्यते।

यदिच कर्ममात्रं भविष्यदुपसति कर्मणि तद्वदेव च नार्थान्त-
रं किंचिदन्य दुपलभ्यत उपलभ्यते तस्माद्यच्चोपलभ्य-
ते पुनर्नापर . . . यच्चोपलभ्यते पुनरुपलभ्यते तयोश्चैत-
न्मन्यत्वमिति प्रतिपत्तव्यमेतदात्मवत्वनाभिव्यक्तेः।
यथात्तु शरीरादृते चैतन्यमात्मनोऽभिव्यज्यते. आत्मावा
तथाद्रव्यमपि न रूपादीन् गुणान्नोपलभ्यते. यथाचते
शरीराद्धि गुणान्नोपलभ्यमानस्यात्मनोऽन्यत्वमेव शरीरा-
त्मनामन्यत्वमेवं द्रव्यस्याप्रत्याथगुणानुपलभ्यमानस्य
भवेदेव ततोऽन्यत्वमिति इत्युक्तं कारणमिति परिसमा-
प्त्यर्थः एतावदेव कारणत्वे शाचरस्य यदुक्तं हि पदार्थाः।
उतवाऽशुभस्यचाऽशुभस्यच इयत कारण। . .

आह षण्णां पदार्थानां चिकित्सानां प्रत्युपकाराभावाच्चेति
यावत . . . करणे भवन्ति। कर्मण्यत्येवं प्रकारैश्च क-
र्मभिः स्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्यते. तानि च धावनल-
ङ्घनव्यायामादीनि पित्तस्य कट्वम्ललवणोष्णानि व्याया-
मान्यत प्रभायासात् तथाश्रमः। क्रुमक्षय तृष्णा रक्तपित्तम-
तिव्यायामत इति। तस्मात् पित्तमपि कर्मप्रभावात् कोपय-
ति. तथाश्लेष्मश्चोष्मा द्वेषेति वा स्वप्नाशयत्यासन सुखे र-
तः. तदत्त चेष्टान्वेपि तेनात्यन्तं चेष्टा हि व्यते . . . अल्पावा
चेष्टा कफं वर्धयति. तथा अचिन्तनाच्च कार्याणामिति। अत्र
सर्वशोऽप्यचिन्तनमति तदर्थत्याचिन्तनमभिप्रेतमतोमनः-

कर्मश्लेष्माणं वर्धयन्ति. स्यादत्र दोषवृद्धौ कफ उपचारः

इति चेत् न क्षीण . . . तामिवृद्धि उपकृत्वा साम्याधाना-

त् समवायोऽपि कारणं कारणत्वाद्यादिहि समवायो नाम-

विभ्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां द्रव्येण सह सम्ब-

न्धो नो द्रवस्यता सति संबन्धनिमित्ते तस्मात् तस्यात्य-

यतः कारणं भावइति।

आह - कार्यं किमिति ब्रूमहे, कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते.

इह तन्त्रे कार्यमिति धातुसाम्य उच्यते. नैयां तु कार्यमुच्य-

ते. द्व्यणुकादि . . अपरेषामविशेषेण यावत्किंचित्कर-

णीयं कार्यमित्युच्यते, आह तन्त्रारम्भे प्रयोजनवचन-

मवश्यं खलु तन्त्रस्यारम्भे प्रयोजनेन भवितव्यम्।

यथा बौद्धप्रवचनस्यारम्भे मोक्षः प्रयोजनं लोकसंस्था-

निबन्धनप्रयोजनानीति शास्त्राणि शब्दोपशब्द परज्ञा-

नार्थं व्याकरणमसन्त्या रम्भ प्रयोजनानि तस्मादस्या-

रम्भे प्रयोजनमुदाहियताम्। ब्रूमहे. धातुनामक्रियाचोक्ता

तस्याव्यप्रयोजनं कथं साम्यं सर्वभूतानां शरीराणामपि

. . . . प्रवर्तते न्यत् प्रयोजनमस्येत न्यो वाच्यः तत्।

. . हेतुसमासं कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो नवेतिच

द्व्याश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रह स्तत्र कालः

शीतोष्णवर्षलक्षणः बुद्धिः प्रागित्यनर्थान्तरमिन्द्रियाणि

चक्षुरादीनि

अर्थास्तु शब्दादयोऽस्मिन्नवधौ इन्द्रियाणामर्थाः इन्द्रिया-

र्थाः इन्द्रियग्रहणेनार्थं विशेषमपि. कथमित्यर्थः। शब्दो ह्यय-

मनेकास्मिन्नाभिधेये वृत्त स्तत इन्द्रियग्रहणं न सर्वान्नानि

कालश्च बुद्धिश्चेन्द्रियार्थश्च कालबुद्धीन्द्रियार्थाः तेषां काल-

बुद्धीन्द्रियार्थानां किमिति योगः युक्तियोगः सम्बन्ध इत्य-

र्थः। अथ किं प्रकारोऽसौ योगः मिथ्याऽति च प्रत्येकं योग-

शब्दः परिसमाप्यते। मिथ्यायोगो नयोगः अतियोगश्चे-

ति द्वयानां द्वयमिति संख्याश्रय आधारः स्वयमाश्रयण-

षां नइमे द्वयाश्रया आह संख्यानर्धाश्रयः प्राप्नोति।

उच्यते- नसंख्याश्रयानिर्धारणात् संख्यया खल्वयं निर्धार-

यति। हि संख्यासंबन्ध एवास्याश्रयो नार्थोऽधिकया सं-

ख्ययेत्याह-

एवं तर्हि सर्वव्याधिद्वयाश्रयः प्राप्नोति। उच्यते- द्वयान्नपरे-

णाति व्यवसायात् किंप्रत्यत्तावधारणं व्याधिहेतु द्वयमे-

वेति चेति द्वयं नपरेणेति तेनैकमप्याश्रय इति विविधं दुः

खमादधातीति व्याधयस्तेषां व्याधीनां त्रिविधः त्रिप्रका-

रः विविधयुक्तागतः स्मयार्थः हेतुर्निमित्तस्तेषां हेतूनां सं-

ग्रहः उद्देशः समासः संक्षेप इत्यर्थः।

(रण) हेर

आहकाग्रहणमामो कस्मादुच्यते। नित्यानुपक्रत्वात् अप-

रिहारत्वात् गरीयस्त्वाच्च। तस्मान्नान्यो हेतुबुद्ध्यादिश-

ब्दादिवा नित्यानुपक्रो यथा कालो . . . . वृत्तित्वात्।

अतश्च शक्यते परिहर्तुं। अतएव सत्वास्यापरिहारत्तया ग-

रीयस्त्वार्क्रवान् वाताज्जलं जलाद्देशं देशात्कालं स्वभा-

वतः विधु दुष्परिहारत्वात् गरीयः तामर्थवितः किंचान्य-

त् ऋत्वादीनां कर्मणश्चोपसंग्रहार्थम् इहैकेन कालश-

ब्दाभिधाने युगमुपगृह्णाति, ऋत्वहोरात्रादीश्च कालवि-

शेषात्पूर्वकृतं च कर्म हितमपि वै दुर्याहि हेतुः

तत्र ऋत्वादयस्तावत् सर्वव्याधिहेतवो यथोक्तं चयप्रकोप

प्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमं भवन्ति। एकैकः षड्सु काले-
ष्वग्रागमादिष्वहोरात्रादयो जरणान्ते दिवसान्ते घर्मा-
न्ते वा तथा मध्याह्नेऽर्धरात्रे शरद्दिवा तथा युक्तमात्रे पू-
र्वाह्णे वसन्तकाले वा स्यात्। पूर्वं कृतं कर्म कथं कालोव-
क्तीति संचक्ष्महे - परिणामवचनात्। कालः पुनः परिणा-
म इति यस्मादभिहितं। स च परिणामो व्याधिहेतुः य-
थोक्तं कालस्य परिणामेन जरा मृत्युनिमित्तजा रोगाः स्वा-
भाविका दृष्टाः। स्वभावो निष्प्रतिक्रमः यः तथा हेतुः श्रो-
त्रियः परिणामकालः।

यदि च न परिणामशब्दः पूर्वकृतकर्मपरिणामा-
भिधाने किमनेनोक्तेन, कालः परिणाम इति यत्तय-
त्र परिणामग्रहणं तत्र तत्र काल इत्येतत् ब्रूयात् लघुतरं
ह्येवमित्यभिधानं कल्पेत। किंचान्य . . . नास्य ग्रहणं।
यदि च न परिणामेन किं पूर्वकृतं प्रख्यायते, वक्तव्यं तमुदा-
हरणमयेनास्य ग्रहणमथमन्यसे, नैवास्ति पूर्वकृतकर्म-
णो ग्रहणमिति न्यूनत्वं सूत्रस्य स्यादिह पूर्वकृतस्यापि क-
र्मणो व्याधिहेतुत्वं द्रष्टव्यं वक्ष्यति। क्रियास्ताः कर्मजा रो-
गाः शान्त्यन्ते कर्मसंक्षयात् तथा निर्दिष्टं दैवशब्देनेतरस्य
यावद्धेतुस्तदपि कालेनेति। तदेवमस्य हेतोर्व्याधिकर-
स्याभिधानान्नायं हेतूनां साकल्येन संग्रह इति।
न्यूनमेतत्सूत्रं प्रतिज्ञाविरोधश्च संग्रह इति प्रतिज्ञाय पूर्व-
कृतकर्मानभिधानात् त्रिविध इति चानुपपन्नमस्य चतु-
र्विध्यसंभवात् तद्यदि कालशब्देन परिणामस्याभिधाय
केनोदितं कर्मणो रोगहेतुत्वं, तेन च इमे त्रयो व्याधि-
हेतवः कर्म चतुर्थमिति त्रित्वं नोपपन्नम्।

अथते . . . तदनभ्युपेयं कालशब्दो द्वयं सूचयति-
इति, आहैवं पाठे सति को दोषः कथमिति यद्येवं परिणाम.
बुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या नचातिचेत्येवमेव पठ्यतां.
किमर्थं पार्थैवाभिहिते न उच्यते - तेनाप्रतिपत्तेः एवं पठ्य-
मानेन कस्मिंश्चिदर्थे प्रतिपत्तिः स्यात् नहि पूर्वमनेन कस्य-
कर्मणामिथ्यायोगो तियोगः संभवति त्वादिरेव हि कालस्ये-
मे तस्मात्परिणामवानिवठ्यते, तेन कालग्रहणेन पूर्वकृतकर्मोप-
संग्रहश्च।
नच कश्चिद्दोषः उपप्लव इति कालशब्द एव प्रयुक्तश्चैव नित्यानु-
. . . कृत्वात तदपरिहार्यत्वात गरीय . . . देकेन चाभिधा-
नेन द्विविधाया हेतुजातेः तदनुप्रदर्शनात् बुद्ध्यादिभ्यः काल-
ग्रहण . . . साधुप्रधानाच्च सर्वहेतुभ्यः तज्ज्ञानां . . अन्या-
श्रितत्वात् क्रिया पुनाः जारोगा इति वचनात् तस्मादन्यथा
. . . बुद्धिश्च कालानन्तरं ज्यायस्त्वं कथमिति चैहि-
कामुत्तिकेषु हेतुष्वस्याभावहेतुत्वं प्रति प्राधान्यात् याशब्दा-
दीनामप्यवहितानां उपादाने बुद्धिरेवाभिमतं. वचनमभि-
प्रज्ञापराधात्ययमहितानर्थान पश्चानिषेवते, सन्धारयति
वेगांश्च सेवते, साहसानि चैवमादिषु किंचान्यत् त्रिविधस्य
च व्याधिर्हितो बुद्धिग्रहणादि . . . मनश्शरीरं त्रिवि-
धं कर्म व्याधिहेतु बुद्धिग्रहणेन गृह्यते।
उदाहरणं हि - . . . त्रिविधविकल्पं त्रिविधवत्कर्म
प्रज्ञापराध इति विवक्ष्येत, तदेवं बुद्धिपूर्वकत्वात् सर्वप्रवृत्तीनां
बुद्धिरेव श्रेष्ठता। आह - नन्वेवं सति कालाद्धेयस्तरत्वं बुद्धेः का-
ले द्वयं वा किं . बुद्धिः . तत्त्वयमुच्यते, शक्यो हि बुद्ध्यं परा-
(परि)
धः कर्तुं हि नकालइत्यतः सत्व व्याख्यानं।

कुक्षेरनन्तरमिन्द्रियार्थास्तथा तेषां मिथ्यायोगात् काल-
स्य तावद्यथोक्त तन्नातिमात्रां स्वलक्षः कालातियोगो हि
न स्वलक्षणस्तु कालो योग एवमादि बुद्धिरपि तत्र वाङ्-
मनश्शरीराद्यतिप्रवृत्तिरयोग इत्येवं प्रकारं यावद्विकल्पं
त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्थेत। इन्द्रियार्था-
नां तु तन्त्रादि प्रभावितां दृश्यानां अतिमात्रं दर्शनमति-
योग इत्यारभ्य यावदभिघाताऽऽचेस्पर्शनादयश्चेति
मिथ्यायोगः।

आह — युक्त शब्दकारणमुपरीक्ष्यं कस्माद्योगो मिथ्या
न चेति चेत्यापत्त्यैवासिद्धिर्ब्रूमो हि नयोपसंहारार्थं च श-
ब्देन स्वल्ड हि नयोगो व्यापसंहियते। यदि ह्यसौ नोपादी-
यते, न य एवं सर्वयोगार्थानां स एव व्याधिकारणमिति
गम्यते, यः स्वल्पो योगः स त्वेति सोऽपि चेव्यते। उक्तं हि-
मिथ्यातिहीनलिङ्गेभ्यो यो व्याधिरस्तूपजायते, तथा मि-
थ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्णा रोगहेतवः तस्माद्धीनयो-
गो.. संग्रहार्थमुपहीनस्य शब्द आह साक्षाद्ग्रहणम्।
यद्येवं तेन वक्तुमशीतमनेनेत्यनशनमेव हि तदनशन-
कार्यसामान्यात्तथाल्पो कुक्षस्तथाल्पो योगः अयोगमका-
रणं वा योगकार्यसामान्यात् द्व्याश्रयाणामिति वक्ष्यमा-
णाश्रयाणामिति वक्ष्यमाणाश्रयो त्रिविधग्रहणं वाच्यम्,
भवतस्संख्यासिद्धेः यस्मान्नायएवमेहेतव उक्ताः तस्मा-
त्त्रिगुणं व्यतिरिच्यते, नैकैकस्य विकल्पबहुत्वादिह का-
लादीनामेकैकस्य विकल्पा बहवः।

कालास्तावच्छीतोष्णवर्षसाधारणलक्षणः
तदा संवत्सरायनन्वहोरात्रपूर्वाह्णापराह्णमध्याह्नेन-

प्रदोषार्धरात्र प्रत्यूष क्षण . . लवाख्य स्तथाप्राप-
राध: त्रिविधं कर्म तत्र चैकैकं कर्म बहुविकल्प मिन्द्रियार्था:
शब्दादयस्तेषामप्येकैकस्य भेदो संख्यानीय: तस्मात्त्रि-
विधग्रहणं करोत्यसंख्येयत्वेऽपि भेदं त्रितयमतिवर्तन्ते.
हेतवो योगतश्चेद्धेतु: स्वल्पेनुविकल्पएव. नैतन्नितयं प्र-
त्याख्यायेति विवृणोत्याह- संग्रहणोक्तोऽभिप्राय इति वि-
चार्यमुच्यते. विस्तारानुदर्शनार्थमिहोद्देशमात्रमेतत्का-
लबुद्धीन्द्रियार्थानामुपन्यस्तम. . विस्तरस्तुवक्ष्याम:-
पृथक्पृथगेषां प्रविभागेन तथा मिथ्यायोगायोगाउद्दिष्टमि-
ह संज्ञामात्रेण विस्तारमेषां प्रत्येकमनुक्रमिष्याम: तथाश्र-
य: केवलमुद्दिष्टं तथाव्याधिरित्यादेशमात्रं. तथाहेतुरि-
ति केवलोद्देशा विस्तारस्तेषां सर्वेषामुत्तरत्र भविता 1
तद्यथा - इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेनेत्या-
रभ्य यावत्कृत्स्नं विसर्गादानलक्षणं तथा कालं संवत्सरं
चातुरवस्थां च. तत्र संवत्सरो द्विविधस्त्रिविध: षोढा.
भूयश्चात: प्रतिपद्यतएवमादि तथा- इदमस्मात्क्षणमु-
हूर्त दिवसादित्यारभ्य यावत्संवत्सरात्स्वभावमापत्स्य-
त इति
तथाबुद्धेरपि विस्तारो बुद्धि: सिद्धिर्मति: मेधा: प्रज्ञाज्ञानं
च सामन्यादात्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात्प्रवर्तत-
इत्येवमादि. तथेन्द्रियाणामप्युत्पत्तिसंज्ञाधिष्ठानकार्या-
दीन्सर्वान्वक्ष्यति. विस्तरेणेन्द्रियोपक्रमणे चे. तथा अर्था-
र्थानां शब्दानां तथा मिथ्यागतीनां निस्सोपणाये . .
आश्रयमपि . . विविधमनन्तरे श्लोके व्याकरिष्यति शरी-
रं सत्वतश्चेति. तथाव्याधिर्विकारो दु:खमेवतुविवेक:

तथा हेतोरपि विकारो हेतुं निमित्तमायातं कर्मेत्येवमादि । तदिमं विस्तरं संग्रहेण इमां सूचयति — अर्थसंग्रहे यमुद्देशो वि- स्तरस्तु वक्ष्यामहे — . . सूत्राणां च सूत्रमिच्छति, आह — एतत्संपूर्णकारणमेतत्, प्रतिज्ञातं यत्तस्य हानिर्यदि दपूर्वस्मिन्न- स्ति, यदि हि लोकप्रणीतमिदं व्यर्थं, उतवा नास्ति, कस्मादि- त्येतत्सत्वं चाल्यते, शरीरसत्वसंज्ञके इतिवाक्यमुच्यते - सर्वव्याधीनां द्व्याधारप्राप्तिः, यदि हि समस्तकृतं अवि- व्याहृतं प्रासंक्ष्यत सर्वव्याधिशरीरं मनश्चाविशेषेणा- श्रय इति।

नचैतदिष्टं शोफप्रमेहगुल्मकुष्ठादीनां हि शरीरमाधा- रं क्रोधशोकादीनां मनो ज्वरसन्यासादीनां शरीरमनसि व्याध्याश्रया उपपद्येते, व्याधेः दुःखाभिधानादिह व्या- धिर्दुःखमित्यभिहितं विकारो दुःखमेव तच्च दुःख- मात्मप्रत्यक्षमुक्तं च तन्त्रात्मप्रत्यक्षः सुखदुःखेच्छा- द्वेषादयः एते च सुखदुःखादयः स्वसमवेताप्रत्यक्षा भव- न्ति। आत्मनः स्यात कथमेतदवसीयते, आत्मन्येषां सम- वाय इति। उच्यते — आत्मलिङ्गोपदेशादिच्छाद्वेषसुख- दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मन इति, यत्पुनरेतदुक्तं विकारो दुःखं चात्मप्रत्यक्ष- मिति, एतेन शरीरमनसि व्याध्याश्रय इति, अत तावद्यातिष्ठा- स्महे न शरीरमनसो . . पीडोपपत्तेः।

यद्यपि दुःखमात्मप्रत्यक्षं तथापि शरीरमनस एव पीड्येते, ते मनश्शरीराश्रयत्वात् व्याधेः, सत्कशरीरे मनसि वर्तमानो व्या- धिर्दुःखोत्पत्तौ निमित्तं भवति। तच्च दुःखमाप्यस्समाप्यति

यथा भूसंयोगोत्पन्नाः पाकजा . . [illegible]

कायोपिचारोऽयं प्रयुक्तो विकारो दुःखमेव सन् तु यथाविधि
विहितमन्नं प्राणिनां प्राणिसंज्ञकानां प्राण इति अग्नौ ऽण-
वत यथौऽव्य प्रकाशा . . . निर्गुणो तत्समवेता . . .
व्यासेनिविष्टे काष्ठेऽउपलभ्यते. यतश्च न काष्ठं प्रत्याख्यायो-
पलभ्यते . . वह्निस्ततश्च तयोराश्रयः काष्ठमिति भवत्युप-
चारः तथेहाप्यात्माधिष्ठे शरीरमनसि ततस्तयोरात्मावे-
शात्सुखलब्धो भवत्याश्रयमिति निर्देशंच प्राप्तु . . . -
तस्मादुपपन्नं अभिहितं शरीराणां रूक्षादिनिमित्तं ततश्च
ज्वरादयः तेच दुःखहेतवः मानसे पु तथाविशेषान्तरेणापि
रूक्षादिभयकादिभ्य एव दुःखस्योत्पत्तिः। आहोस्वि . . .
. स्य दुःखस्याधारः अथ सुखानां क आधार इति।
उच्यते - तथा सुखानां केवलं एतद्द्वयं व्याधीनामेवा-
श्रयः सुखदुःखानामपि. इदमेव द्वयं आश्रयस्तत सुखमा-
रोग्यमित्यर्थः। सुखसंज्ञकमारोग्यमित्युदाहरणं. तेन प्र-
कारेण सुखानां मध्ये तद्द्वयमाधारः केन प्रकारेणेति. येनैव
प्रकारेण शरीरमनसि व्याधेराश्रयस्तानि साक्षेपपरिहारम-
वन्धो क इति. अस्माच्च तथाशब्दात गम्यते. उपचारमात्रेण
सुखदुःखयो शरीरमनसि चाश्रयत्वेन कल्पना. परमार्थे
नात्मनि यदि चायमाचार्यस्याभिप्रायो नाभविष्यदेव-
मेवसूत्रमकरिष्यत, शारीरंसत्व संज्ञं च व्याधीनामाश्रयो
मतः, सुखानां च यस्मान्न कृतमेव मतो गृह्यतां. तथाशब्दं
यथोपरि तस्यास्य प्रबन्धस्यास्य सूचनाया पादि यत. आह-
सुखस्येति, कायमारोग्यस्यैकत्वान् इह रोगाणां बहुत्वादुप-
पन्नो बहुवचननिर्देशो व्याधीनामिति,।

एकत्वात्पुनरारोग्यस्य सुखमापि त्युपपन्नं, तस्मात् सुखस्य

इत्येवमभिधेयः।

उच्यते - नमु महदादिमानत्वात् सुखस्याप्युपपन्नं बहु-

वचनमाहाथ कस्मादेकमेव नोक्तं तथारोग्यस्येति ब्रूमः-

तत्र धर्मप्रकाशनार्थमिह सुखहेतुरारोग्यं तत्र कारणे

कार्योपचारः क्रियमाणो न दोषमावहति, इत्येवं तत्र

धर्ममदर्शयितव्यता सूत्रमेवमाहोक्तं सुखमाधारोऽस्यस्यो-

क्तः, किन्तु यदस्य निष्पादकं कारणं तदनुव्याकृतस्तस्मात्

परीक्ष्यमेतदुच्यते - योगस्तु सुखानां कारणं समस्तशब्दोऽ-

वधारकस्समएव योगस्सुखानां कारणं नान्य अयोगमिथ्या-

तियोगाख्य इति . . . . संग्रहग्रहणात्।

नहि व्याध्याश्रयः संग्रहे समगृहीतो यथायुर्वेदागमो

हेतुरागमस्य प्रवर्तनमित्येवमादौ तद्यमत्याश्रयो यदिहि

महर्षिप्रणीतः स्यात् संग्रहे दृश्येत, नतु गृह्यते तस्मा-

दकुशलप्रोक्तः स तदनाप्तत्वात् तदप्रमाणमित्युच्यते,

हेतुग्रहणाद्धेतुमत्प्रसिद्धा . . . . सूत्रकालबुद्धीन्द्रि-

यार्थानां योगो मिथ्यानवेति वेत्येवं व्याधीनां च न कोहे-

तुरुक्त इति विद्धि पतिच हेतावश्यं . अभावहेतुमत

हेतुमांश्च क्रव्याधिरतो हेतुग्रहणात्साधारणो हेतुमान-

प्युपगृहीतो भवति, तदग्रहणाद्धाताधाश्रय प्रसिद्धमिति

निर्विकारः परस्यात्मेत्यहं वन्धमेष दृश्यते, नासंबन्ध्यं

कथमिति त्रयमितिमुपव्याधिकृतं सत्वमात्माशरीरं च

त्रिदण्डवत्तिष्ठति, तत्रतत्र यमेतदिति तत्शरीरं च व्याधी-

नामाश्रयत्वेनोक्तम्।

नतोऽपि च रणा अर्थात् आत्मापीति, ततः प्रतिषेधाः . . . .

परस्तान्नास्य विकारोऽस्ति सोऽयं निर्विकारः विकृतिर्विकारः अन्यथाप्रतिपत्तिरित्यर्थः। कोह्यस्य भाविनस्यार्थ इतिय-स्मादत्यन विक्रियास्ते तस्माद्देव माधारो नोपपद्यते. रो-गाणां व्याधीहि . . विक्रियमुत्पादयत्ययं च निर्विकारः प्रधान इत्यर्थः। तु शब्द एवकारार्थः, पर एवात्मन इत्याह-किं चान्योऽपि कश्चिदात्माविद्यते येन परशब्दो विशेषण-माश्रयते।

ब्रूमहे - विद्यते हेतुः स्वयमर्थमनश्शरीरेन्द्रियकर्म दैवधृति प्रयत्नादिषु हेतोस्तावक्षीतेता हीन तोपदेश-विशेषात्मकं इ(आ)ऽअविशेष मुपलभ्य माहित - - - प्रशाम्यान्ति. तथा वातकफात्मकाः वातकफहेतुका इत्यर्थः। स्वयमर्थे तमात्मना हतमुपस्वबन्तो दैवादयः कुर्वन्त्यु-न्मत्तं स्वयं हतमुपबध्नामीत्यर्थः। मनसि तदैवं

. . व्यः। सर्वमेव हताम पुरोगादिभि भूतभि . मनस्विति यावदुन्कं स्यात्। शरीर देशकालात्म गुणाविपरीतानां क-र्मणामाहारं च क्रियोपयोगस्सम्यक् शरीर गुणाविपरी-तानामित्यर्थः। इन्द्रिये ब्वते ऋतवयो वृद्धा जातात्मा नोम-हर्षयो जितेन्द्रिया इत्यर्थः। कर्मणा प्राणोपान व्यानोदानस-मानात्मतत्कर्मेत्यर्थः। दैवे इक्ष्वाकु गात्माशय कालसविधा-यदात्म संपदैव संपादेत्यर्थः। धातो हश्यन्तो ध्यातुराः केचिदु-पकारणवन्तश्च परिचारकाः सम्पन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरुपक्रान्ता . . . मन्त इत्यर्थः। प्रयत्नेन यथा-सर्वात्मना च्यातुराणां आरोग्ये प्रयतितव्यम. तथा तस्मात् स-र्वात्मना वैद्यश्चिकित्सामति . . . कां प्रयाति नेत्यर्थः।

वा
उक्तमन्यत्रापि - ब्रह्मेन्द्राग्निमनोधृतीनां धर्मस्यकीर्तिः

यशरीरिणश्च तथा शरीरस्य शरीरिणश्च स्याद्वा दशारा ....

संहित आत्मशब्द इति. तस्मात्परपरिग्रहमादिदं ...

सत्त्वयएवार्थज्ञो नित्यसाक्षि कर्ता सएष प्रधानः तन्निबन्ध-

नत्वात् बाह्याभ्यन्तराणां सर्वार्थानां अतस्तस्य नविक्रियान

शरीरात्म [illegible] शब्दोपनीतयोराह — निर्विकारोऽन्यथा [illegible] च-

नाद्यस्मादात्मनो ह्यधोक्ष निर्व्यवेचालता [illegible] तस्मात्सविकारः,

उच्यते - नमनस्यात्मशब्दस्यास्य प्रयोगास्तान्निर्विकारस्य-

वगम्यतां, .. आह निर्विकारश्चेदयं स्यात् स्याच्चेत्तनो ह्या-

त्मा आकाशादिवत्.

यथाकाशकालयो निर्विकारत्वे सति नचैतन्यव्यावृत्तिः प्रा-

दुष्यादात्मश्चैतन्यव्यावृत्तिः प्रादुष्याह. नश्चैतन्यस्य सर्वता-

व्यत्त नहि कस्मिंश्चिदविशेषे विशेषाणां निवृत्तिर्भवति,

तद्यथा निर्विकारत्वाविशेष साधर्म्योऽस्ति. आकाशस्य शब्दा-

श्रयत्वान्नजातुचित ... किंनरह्यते. तथात्मनोऽपि नि-

र्विकारत्वसाधर्म्याविशेषेसति नचैतन्यव्यावृत्तिः प्रादुष्या-

दाह — नश्चैतन्यस्य सर्वत्तानुपलब्धेः यदि खल्वयमात्मना

चेतनं नो भवेत सर्वगतत्वान्नु सर्वत्रैव ... तद्युगप-

त्स्वर्गनरकं निर्यङ्मनुष्यलोके हि वेत्यभिप्रायः स्याद्विचार-

रणा, कुतः पुनरिदमुपादिः सर्वगतो यदित्युदाहरणात्

ससर्वगत सर्वशरीरभृतश्चेत्ये तस्मादुच्यते, सर्वगतत्वेऽपि

सति नैवायं सर्वतः चेतयते. कस्माद्यस्मादयं सत्वभू-

तगुणेन्द्रियं चैतन्यकारणं भवति. तत्र सत्वं मनो भूतगुणा-

स्तु शब्दादयः इन्द्रियाणि तु द्वैतानि बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरा-

दीनि इन्द्रियाणि च हस्तपादादीनि सत्वं च भूतगुणाश्चेन्द्रि-

याणि च सत्वभूतगुणेन्द्रियाणीति सत्वभूतगुणेन्द्रियैः

महाभूतानीन्द्रियग्रहणे सति नयोग इति न भूतैर्गुणैश्चेति विग्रहः क्रियते, तृतीयाकरणलक्षणा तैः करणैरित्यर्थः। चैतन्यं ज्ञानं . . . . व्यक्तादुत्पत्तौ वा निमित्तं भवन्त्यथवा तस्य ज्ञानस्याभिव्यक्तिमुत्पत्तिं वा स वात्मनि करोत्ययमात्मा। यस्माच्चास्य सत्वभूतगुणेन्द्रियाणि करणानि स्वर्ग-नरकतिर्यक्प्रेतमनुष्यलोकेषु न सन्ति, युगपत्तस्माद्यतौ वास्य तानि सन्ति, अस्यैवायं चेतनयापि संबध्यते, न सर्वत्रातश्च मुक्तः स्याच्चेतनत्वमुशन्ति।

आह — अनित्यश्चेतनं चा . . . चेतनमतश्चात्मानित्योपी-त्ययमागामी दोषः, कथं यथा सुखं चेतयते, तथा सुखी भवति, यदा तु दुःखं तथा दुःख इत्यर्थः। लक्षणं च नो विक्रियाभिवानायस्मान्नैष सुखदुःखोपलब्धेः धर्मो नित्यादीनामाकाशादीनामास्ति, उच्यते त्यपि वार्थे सुखदुःखोपलब्धावपि, सत्यान्नित्य एव खल्वयमुपगन्तव्यो दृष्टवन्न यथेह लोके, यतिः कश्चित्प्रक्षीण कल्मष स्समदर्शित्वादुपेक्षिपति ततो द्रष्टा भवति, विविधास्तु गतयः क्रियमाणा न्न चासावुपलभ्यमानोपि इडाइडा क्रियादर्शनजेन दोषा . . . . विक्रियामहन्ते तथैवायमप्यात्मा द्रष्टा सुखदुःखे तावदुपलभ्यते, भविक्रियैवा . . . साक्षिभूतत्वादिति ग्रहण, अतं हि,

"वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञस्साक्षिणस्तथा"। इति

यदा चात्मनि सुखं गुणाः समवेति तदासौ सुखमस्तीति कृत्वा सुखी-त्युच्यते, एवमेव दुःखित इशीश्वरास्तत्वा . . . तस्मान्न सुखदुःखाभिधानेनास्य विकृतिरारोपिता भवति।

आह — सत्वमादौ कस्मान्न भूतगुणा इन्द्रियाणि वा उच्यन्ते, न चैतन्योत्पत्तौ आत्मनो मनसः प्रधानकारणत्वात् प्रधानं ह्यात्मनः करणा-सत्वं चैतन्ये वक्ष्यन्ते, न ह्यात्म . . . . सत्सु वा भवत्यज्ञानभ्यासत्वः

कदाचिदात्मसत्वविशेषाच्चोपलभ्यते, ज्ञानविशेषस्तदनन्तरं भूतगु-
णानां प्राधान्यं कथमिन्द्रियेभ्योऽर्थाः प्रधाना इत्युच्यन्ते, सत्स्वपि
इन्द्रियेष्वर्थाभावात् . नभवति चैतन्यशक्तिः तदाश्रयत्वान्यच्चान-
त्वानां तस्य विषयस्या . . . श्रित्योत्पत्तिः रूपज्ञानं रसज्ञानमिति तद-
भावे च सत्स्वपीन्द्रियेषु कुत उत्पद्येत ज्ञानं ज्ञानाश्रयाभावात् अयं
च विशेषोऽस्ते तरणोपीन्द्रि . . . श्रुतानुभूतेष्वर्थेषु ज्ञानोत्पत्तिः
समासः कस्मादन्यतम प्राप्तेऽपि नचैतन्यं संभवतीति व्यापत्ति .

आहानुक्रान्त . . . शारीरमानसे व्याध्याश्रय इत्यर्थे इदा-
नीं ते शारीरमानसा कतोने कुत इति . उच्यते-दोषे . . . स्यपत्ति-
यन्तः के वा इति ब्रूमहे-

वायुः पित्तं कफश्चोक्तं शोणितादोषसंग्रहः ।

तत्र वायुर्दोषेभ्यः प्रधानः कथमेतत् गृह्णत इत्यग्राभिधानात्
तद्यस्मादयमेव वायुरग्रे प्रणीतो नान्यो दोषः . . .
प्रधान इत्येके आचार्या मन्यन्ते . तच्चासाधु कस्माद्व्यभिचार्य-
व्यभिचारी खल्वयं हेतुः यस्मादग्रे निर्दिष्टस्तस्मात्प्रधान इत्यादौ .
निर्दिष्टस्याप्यप्राधान्यदर्शनात् ।

इह . . . युक्तस्याप्यप्राधान्यं पश्यामस्तथा कर्म, कामस्तु
प्रयत्नानस्यानिरूहैर्वा हरेन्मलान् . नच मलानिर्हरणे निरूहाच्च
. . . किं तर्हि निरूहणं कथं गम्यत इति चेत् निरूहगु-
णाव्याख्यानात् यस्मान्निरूहगुणान्वानन्तरमाचष्टे नपच-
ज्ञानि रूहोबलमग्निं च विज्वरत्वं मुदं . . . परिपक्वेषु दोषे-
षु प्रयुक्तः शीघ्रमोहादिति तस्मादग्रेऽभिधानात् प्राधान्यमि-
ति प्रहीणमेतत् प्राधान्यात् पुन . . . अभिधानं प्रधानं च वायु-
बाह्याभ्यन्तराणां अर्थानां षड्भ्यो ज्ञान्तिमत्वात् तत्र
बाह्यानां तावद्धारणे धारणं . ज्वलनो ज्वलनमित्येवमादिना

शुभानामर्थानां निवृत्तौ वायुर्निमित्तं भवति। अशुभानां तु बाह्यानां शिखरि शैखरोपमेन मेवमादीनामभ्यन्तराणामर्थानां निवृत्तौ निमित्तं वायुस्तन्त्रयन्त्रधर इत्येवमादीनां शुभानामभ्यन्तराणां शारीरं नानाविधैर्विकारैरुपतापत्येवमादीनां किंचान्यच्छीघ्रकारित्वात्।

नचैवं पित्तश्लेष्माणः शीघ्रकारिणो यथा च मुक्तं हि - अतिशीघ्रकारिणमत्यविक्रमं मुनेशम्य . . . . प्रकुपितमपि कफमग्रहे संरक्षितुमभिधास्यामि प्रागेवैनमत्य इह भयादिति। किंचान्यत्, भूयस्तरं विकारोपदेशास्, आह - नायं प्रधानो वातप्रकृतीनां मला ना भिध्यात्।

उक्तं हि - कस्माद्वात प्रकृतयः प्रायेणाल्पबलाश्चाल्पायुषश्चाल्पसाधनाश्चाल्पापत्याश्च भवन्ति। उच्यते - नचायमाभ्यन्तरेषु अर्थेषु वायोरेव प्राधान्यं. तथा चैवोदाहृतं वायुस्तन्त्रयन्त्रधर इत्येवमादि। नचैकदेशात्समत्वेन प्राधान्यव्युदासः शक्यः कर्तुं. उक्त्वा शुभार्थकर्तृत्वं प्रति अस्यैवाविशेषवत् सामर्थ्यं दृश्यत इत्यतोऽयमेव परार्थ्य आह। समासः कस्माद्वातपित्तकफाः शारीरो दोषसंग्रह इति न क्रियताम् - ब्रूमहे - द्रव्यावकाशदानार्थं असमासे नाहि द्रव्याण्यपि च वाताद्यधिष्ठितानि विशेषव्याधिकराणि भवन्तीत्येतत्कथं ज्ञापितं स्यादित्यरतः कथितो व्याख्यात इत्यर्थः।

कथमिति शारीरो दोषसंग्रहः शरीरे भवश्शारीरः, दोषाणां संग्रहो दोषसंग्रहः उद्देश इत्यर्थः। संग्रहग्रहणं चेदं विस्तरस्य वक्ष्यमाणस्यावद्योतकमिकथमित्ययमेषामुद्देशो विस्तरः पुनरस्तरनावक्ष्यते त्युक्तो रौक्ष्यवैः षड्हीनमध्यपदं कथ्य षडित्येवमादि। आह — वायुः पित्तं कफश्च शारीरदोषसंग्रहः इत्यसत, रक्तस्यापि दोषस्य संभवात् पृथक् चाहेतुलक्षणस्था नत्या नान्तविकारो भवति।

संज्ञापदेशादि भवनादीनां दोषाणां । लिङ्गं हेत्वादि विशेष-
कृतं कथमिति । यदि चैषां वातपित्तश्लेष्मणामेको हेतुरे-
कं च लक्षणं स्यात्, स्थौल्यौ वायुरेकत्वमेषां कल्प्येत, न त्वमनु
पित्तं च तु तेषां हेत्वादीनां प्रतिशेषं नियमस्तस्माद्देषां त्रि-
त्वमेते वा हेत्वादयो धर्मा विशिष्टाः शोणितेऽप्युपलभ्यन्ते,
हेतुस्तावद्दानादि विशिष्टः कालेवानुपसेवनादिति लक्षणम-
पि तपनीयेन्द्रगोपाहं पद्मालक्तक सहमेवमादि स्थानं तु
यथावास्ते प्रकृतीनिवानादीनां तथा प्रजोपि कर्मत्व . . .
मेतयोः ब्रूमहे -
नाप्रतिज्ञानान्न कश्चिद्दृश्येतत प्रतिज्ञानेन स्वातन्त्र्यमस्वात-
न्त्र्यं वा कर्मत्वे यो हेतुर्यो हेतत प्रतिजानीते, तस्य पवमानानु-
वासयोरप्यकर्मप्रसङ्ग इवानिष्टेन, इदमुक्तं तस्मादन्यत्कारण-
मुपलभ्यामहे - आह, उच्यतां तर्हि कोऽन्यो हेतुः कर्मत्वव्यव-
स्थापको यो वमनादिषु पञ्चस्वनुयात्यापि यातिचस्नेहस्वे-
दाभ्यामिति तन्नोदनवमन . . दोषाघातसामर्थ्यमिति . . .
तयोरपि समार्थितं प्रतिदोषमेकस्य प्राधान्येन विघातसामर्थ्य-
मिति चेत्, सातित्वप्रसङ्गात, यदि त्वियं समर्थयसे प्रतिदोष-
विघाताय यस्याविशिष्टं सामर्थ्यं तस्य कर्मत्वं व्यवस्थाप्यते ।
एवं च सति त्रित्वमेव प्रसंक्ष्याति कर्मणां न पञ्चत्वं, कथं त्रित्वं
नामेति वदामः, वमनं श्लेष्महराणां विरेचनं पित्तहराणां वस्ति-
र्वातहराणामित्थं मुनिभिः वातादीनां शान्त्यै प्राधान्येन वर्त-
न्त इत्येवं त्रिषु कर्मसंशब्दनं प्राप्नोति, नाशीरो विरेचनानु-
वासयोः अथ प्राधान्येऽपि तयोर्दोषनिघातः, प्रतिकर्ममेव,
किमिति न स्वप्नलोचन को धादीनां पाचन बृंहण दीपनीयानां
चौषधानां तस्मादकर्मणि शिरोविरेचनानुवासने प्राप्नुतः ।

कर्माणि वक्ष्यन्ते, कर्माणीह संदोषनिर्हरणे ज्यायस्त्वं शक्त: क-
र्मत्वव्यवस्थाने कारणमवहितव्यं. न खलु तथा स्नेहस्वेदौ दोष-
संघातमेव हन्तुं समर्थौ यथा, पञ्चापि पवमानाश्च्य: भवेन्ननु
नामस्नेहेऽप्यायुक्त: पित्तं मातरिश्वानं च पराकरोति. स्वे-
दादयश्च पवनकफशमने तु कृत्स्नाशुध्यानिर्हरात.
न जातु चिद्दीर्घकालप्रचितं दोषराशिं यथासकलमा-
शु चानिर्हन्ति वमनादीनि। तथा स्नेहस्वेदौ कथं तर्हि भक्-
त्स्नं च कालान्तरे च समभिधानाच्च सर्पिषः, इह सर्पिषः श-
क्ति दोषाणां [illegible] निर्हारकं सर्पिर्हि स्नेहाद्वातं शमयति संस्ता-
रात कफं शैत्यात पित्तमुष्णात चोपशमयति।
यथा सर्पिरेवमन्येऽपि स्नेहग्राह्या: प्रधानस्नेहे-
भ्य: सर्पिस्तन्नावार्यं शमनश्च . . . . न निर्हारइति शेषेष्येतदे-
वानुमातव्यम। स्वेदेष्वेषैव वदेत स्याद्विचारणा. आस्थापना-
नुवासनयोरप्यशमकत्वात। आस्थापनानुवासने खल्वपि स-
मीरणं शमयते न निर्हरत:. तस्माच्छापन्नं नते कर्मण्य: क्रतो
दोषानिर्हरणे ज्यायस्त्वपरिहरणात। अयं हेतु: कर्मव्यवस्था-
पनायेष्ट:। उतनेवं तद्दोषानिर्हरसौ ज्यायसि शमकेऽपभवत:
तथापि कर्मसंज्ञे।
नन्वेवं स्नेहस्वेदादापि शनै: कुर्वा . . - कर्मसमाख्यां
वस्येऽपि विशेष. ये भवानि यत्तु तुल्ये नाम शमनकर्तृत्वे पूर्व-
यो: कर्मत्वं प्रख्याप्यते. नोक्तयोरिति. उच्यते- नाविवादान-
कस्तावदेतद्विवदते- निरूहानुवासने पवनमपरत इति।
अचार्ये निर्दिष्टतरया वहुश: तस्मिन रक्त . . . तस्मिन रक्त-
नाहास्तु स्त्रोतसां . . - कृन्मूलम प्लीहा चाविकारा रक्तार्शां-
सि प्रदररक्तगुल्म शोणितातिसारा: आचार्य - -

शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः रक्तोऽपि रोगाश्चेत्ये-

वमादयः उपक्रमेऽपि वयस्थास्थापनानुवासनं खलु सर्वोप-

क्रमेभ्यो वाते प्रधानं मन्यन्ते, विरेचनमपि पित्ते सर्वोपक्र-

मेभ्यो वमनं श्लेष्मणि सर्वोपक्रमेभ्यः तथा रक्तस्याप्युप-

धातुनः उपक्रमे स्रावणं शोणितस्य चेत्यादि दोषसंज्ञा।

कफवातेगतप्राये पित्तं शोणितमेव च ।

यदि कुप्यति दोषस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥

यथोल्बणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्जितम्।

तस्माद्रक्तस्यापि हेत्वादिभेदोपपत्ते र्वातादिवद्दुष्टत्वमिति।

एवं चोक्ते चत्वारो दोषास्तिष्ठं च दोषाणां व्यवस्थितो भ-

वांस्तस्मात् क्षोभ्यत एव, तत्तीर्थान्तरीयसंप्रतिपत्तेश्च

तीर्थान्तरीयाः शल्यशलाकार्थे कृतः एवं प्रतिपेदिरे, र-

क्तमपि दोष इत्युच्यते।

नहि कुप्यति रैकात्धातुमनरसमाधानत्वाच्च, नखलु रुक्ष-

तीक्ष्णादेर्वातादि कोपकाल हेतो रन्यं रक्तस्य जनकं हेतु-

मुपलभामहे- यद्यपि स्वाकाले चानवसेचनादित्यत्राप्यु-

द्रेकेण निमित्तं तीक्ष्णोष्णादिभिः खलु हेतुभिरुपचित-

स्य ऋतुकालेनुपसेच्यमानस्य भूयसे भवत्यभिवृद्धि ती-

क्ष्णोष्णादिभ्य एव कालेभ्य उक्ताकालमासेव्यमानेभ्य-

स्तत्पुनरवसेकात् प्रशाम्यति, स्याद्यथायं मधुरतिक्तभाव-

सेकात् प्रशमं लभते, तत्किमिदं सदृशमभिधीयते, नास्य

व्यतिरिक्तं हेतुमुपलभामहे इत्यवसेकात् प्रशाम्यतीति भो-

चमादावेवावनतिमात्र प्रदुष्टे रक्ते मधुरशीततिक्तादीनु-

पयुञ्जीत, लभते, प्रशमं च दीर्घकाल प्रदुष्टे स्वप्रमाणानि

... क्ते शोणिते यद्यप्युपयुक्त मधुरादिस्तथाप्यस्य

तेतथाविधौ धातुं समर्था भवन्त्यन्यतास्से का पुर्यो कंव
हृदौषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यम।

नहि अभिन्नेसेतौ कल्कलप्रसेकोऽसि ...

स्येनत्पक्षस्य तथा, एवमेतल्लक्षणादयोधर्मास्समुपादिष्टा:
शोणितस्यते खल्व ... -सादीनामपि धातूनां उपपद्यन्ते
मांसस्य ह्यन्यो हेतुरन्यश्चमेद: प्रभृतीनामागमो हि अभिष्य-
न्दीनि ओघ्यानि स्थूलानि च गुरूणि च मांसवाहीनि दुष्यन्ति,
भुक्त्वा च स्वपितो दिवेत्येवं मेद: प्रभृतीनां लक्षणमप्यन्नं मां-
सस्यान्नं मेद: आदिभ्य: स्थानमपि विशिष्टमांसवहानां तु
स्रोतसां तालुमूलं च स्वमेदो वाह्यानां तु स्रोतसां प्रकरे मूलं
धाच्चकपावमानश्च ... शेपे मांसस्याधिमांसावर्बुदकण्ठ-
तालूकण्ठिका: मेदसोऽपि निर्दिष्टा .. प्रमेहाणां पूर्वरूपा-
णि यानि चेत्येवं शेषेष्वपि वाच्यम- उपक्रमोऽपि विशिष्टो
मांसजानां तु संशुद्धि: शस्त्रक्षाराग्निकर्मवत्तद्या दयुपक्रम-
निर्देशश्चापारक्षीरांबुदाहवत तद्यथा क्षीरोदकसंबन्धे-
ऽन्यवयवे दृश्यमाना: कथयन्ति लोके, अम्बुना स्वोदर्या:
क्षीरेण स्वादन्धाऽइति तदिहापि रक्ताधिष्ठानेन दोषेण
जनिते व्याधौ रक्तजेयमित्युपचारो भवतीति तथा वातादि-
कचित्सायं रक्ताद्याधिष्ठानस्य दोषस्याधिष्ठानापेक्षया
क्रियमाणायामुपचारमात्रं ह्यतो रक्तस्य चिकित्सा ..
मेदसश्चिकित्से . . सर्वमाखिलेष्वपि समप्रतिपेद्यो धार-
मपुरस्कार्यम।

तथैवेदं रसाद्दीनाधिकृत्योदाहृतं तस्मात्समानो यं धर्मो रक्त-
स्य रसादीनां च धातूनां मलानां च विशिष्टहेतुलक्षणादयो-
नन्य लक्षणादि विशेषोऽपि रसादीनां मलानां च दोषत्वं

तस्मादुत्सृज्यतामसद्ग्रहः।

यत्पुनरिदं दोषसंज्ञाविधानात् शोणितं दोष इत्यना-
पि संचक्ष्महे - न कर्तृत्व साधर्म्यं दोषशब्दस्य पीडाकरत्वे-
ऽप्यन्येष्वप्यर्थेषु दोषशब्दो निरूपितस्तथा भिदं...
परऋषिप्रवृत्तं वचः स्वयं प्रवृत्तं तद्दोषमुपेक्षेत। हिता-
शनैस्तथा दोषेभ्यस्तिस्रस्ते हि कासश्वासतृष्णोपजायते।
तस्माद्यः कश्चिद्वातादिभ्यातिरिक्तो नोऽप्यर्थः। पीडाकर-
स्तत्रापि दोषसंज्ञोपचारः प्रयुज्यते वातादिभिः पीडा-
कर्तृत्वसाधर्म्यात्तद्धर्मभावाद्धि तच्छब्दमित्युपनीतमे-
तत्। तन्नायुक्तं। यत्पुनरिदमुदितं तीर्थान्तरीयसंप्रति-
पत्तेरिति तन्नानभ्युपगमात्।

न खलु यद्यद्यं तन्त्रान्तर्थीणां असम्बन्धं परगृहीतं तदर्थं म-
प्रतिपद्येमहि, तद्यथा - केषांचित्स्वष्टकर्माणि विषा-
द्यौ द्रव्यारसगुणवीर्यपाकप्रभावाः पदार्थाः। षडिन्द्रिया-
णि पञ्चरसा एवमादि चान्यत् परीक्षान्नहि नो विचार्यमा-
णं तादिह प्रमाणतीर्थान्तरीयाणामिव अपि च केषांचि-
न्न दोषो रक्तं किं चान्यत् प्रकृत्यसंभवात्। इतश्च न रक्तं
दोषो न यस्माद्रक्तप्रकृतिर्नोपदिष्टः। भवतो चेदमयम-
पि दोषः कल्पयितव्यतास्यापि वातादिवत् प्रकृत्युपदेश-
माचार्यः प्रयोक्ष्यते। न तु प्रायुङ्क्त। तस्मान्न दोषो रक्तमिति।

किंचान्यद्विशेषाणां दाहे सत्यपि ... दृष्टो विशेषः,
क इति वातादिभिः दुष्टं रक्तं विकारान्जनयति। नादुष्टं, न तु
रक्तं वातादीन् कदाचिद्दूषयितुं वारयति। तस्मान्न दोषः। अहि-
तं सति धातुषु दोषः प्रसज्यन्ते ह्योन्योन्यं दूषयन्ति।
तानि कं हि स्रोतांसि स्रोतांस्येव धातवश्च धातून प्रदूषयन्ति,

तेन धातवोऽपि हि प्राप्ता दोषाः, उच्यते – नोऽन्योन्यत्वात् कालेन परस्परं दूषयन्ति। यच्चान्यमभिदधतः यथा दोषाः प्राप्ताः न दूषयन्ति

नैवं कदाचित् दूष्याणि रसरक्तादीनि दोषान् वातादीन् दूषयन्ति, अतश्च गौणमेषां नाम दूष्याणि तान्यपि दोषाणि। प्रदूषणाच्च दोष इति स्यात्। तथापि हि यदि दूष्याणि तान्यपि दूषणाच्च दोषा इति स्यात्। अत्रापि हि यदि दूष्याणि तान्यपि दूष्याणि प्राप्तो वातादि दूष्यत्वं दोषस्तेऽपि हि स्वैर्निदानै दूष्यन्ते, दूषिताश्च विकारान् जनयन्ति। यथैवास्रादयो धातवो वातादिभिरेवं च कृत्वा रसादयो वातादयश्च दूष्यत्वं प्राप्नुवन्ति, रक्तादयस्तु हेतवो दूषयन्त्येव नित्यं नान्ये सति दूष्यन्ते

ब्रूमहे – नोभयात्मकत्वान्निदानं हि कस्यचिद्दूषणं दोषास्तु नित्यं दूषणा एव, न शमनाः, कदाचिदपि दूष्याणि वातरक्तादीनि नित्यं तेषां वातादिभिः दूषणं न जनकत्वात् रक्तं दोषः कस्मादित्यविशेषाद्यदि . . . जनकत्वात् रक्तं दोषः कस्मादित्यविशेषाद्यदि . . . जनकत्वात् स्याद्रक्तं दोषं तेन निदानदोषदूष्याण्यपि जनकत्वाद्दोषा भवेत् . . . विपरीताश्च सर्वविकारविशेषाभिनिवृत्तिहेतुर्भवत्युक्तः तस्माज्जनकत्वाविशेषेऽपि नैव रक्तं दोष इति, तस्मात्तु दूरमपि गत्वा त्रय एवैते दोषास्तदूष्यत्वमनोपपद्यते।

न चान्यावकाशः। आह – किमन्येऽपि कश्चिद्दोषोऽस्ति, यस्याविशेषकं शरीरस्य रूपमुच्यते, तेजसः, तत्र ... मनसि भवो मानसः। अहङ्कारः त्रिःप्रकारः कतरश्चेति, तदुच्यते रजश्च तमश्च उद्दिष्टं लक्षणभेदं वक्ष्यामः, एवं शारीरे यथावदुक्तलक्षणस्थान विकारौ त्रिक्रमांशांशबलविकल्पादिभिर्धर्मान्तरैः स्नव-

... ...

उद्दिष्ट एवउद्देशः मात्रां सत्वमात्रमेव तेन सामान्येन व्याख्या-
याभूतवा पुनः उद्दिष्टः येषु ये पु प्रदेशेषु प्रसंगगतो मानसो
दोषउपसंहृत स्तेषु तेषु देशमात्रेण न तथा वातादय इति पुन-
रुद्देशेन प्रकाशयति. न केवलमिहैव प्रकरणे यदि पैत्तिको
नाभावे व्यवदेस्य शास्त्रकारस्याभिप्रायः एवमेवसूत्रमनुकारि-
व्यशायुः पित्तः कफश्चेति शारीरोदोषसंग्रहः मानसोरजस्तम.
श्चेति तस्मादेवमेतत्वथ्ये नर्तं तदस्माभिरिति गृह्यताम्
(२)
अनुजोग्रहणंचाद्दौ प्राधान्यात न ह्यरजस्तम इत्युपदेशात
असमानस्तज्ञात व्याधीनामन्योन्यानुबन्धाप्रसक्तः.
शारीरोमानसमनुबध्नाति. मानसश्च शारीरं तथाशारीर-
श्शारीरमानसो मानसं. उदाहरणंहि आगन्तरन्वेतिनिजे
निजविकारस्तथागमनुमतिप्रबन्धः।
एतस्यार्थः. स्यात्तथा प्रसक्तिः प्रकाशिता स्यात्देत्येत-
निमित्ताः समासोविहितः. तथाश्रयस्य परस्पर पीडानुब-
न्धनार्थमुक्तं हि शरीरमनुविधीयते, सत्वसत्वं च शरीरं च
शब्दानिर्धारणायन तृतीयोऽस्ति. सत्वं दोषइत्याह— तत्राकिमे
तयो
तयोश्शारीरमानसौ दोषयोः शक्यमप्रतिकारं कर्तुमनेनेति.
उच्यते —— शाम्यते भेषजैः पूर्वैः कीदृशैरिति दैवमयुक्ति-
व्यपाश्रयैर्युक्तिव्यपाश्रयैश्च।
तत्रदैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधमणिमङ्गलानि, युक्ति-
व्यपाश्रयमाहारौषधद्रव्याणां यथासंभवं योजनात्तदेतैर्वि-
विधैर्भेषजैस्साधनैरित्यर्थः। शाम्यते शमनमापाद्यते पूर्वः
इति प्रथमः. शारीरो वातादिभिर्दैवव्यपाश्रयस्य त्वादौ प्रा-
धान्यादुपदेशः. कथं पुनरस्य प्राधान्यं. सद्यश्शमकत्वान्च.
यदाहमन्ता आशुफलं . . . इति तयोः पृथं अल्पक्लेशत्वाच्च,

यथा चौषध्योज्ञारणप्रयोजना, कुष्ठे पाश्यवहाराणामि-
त्येवमादयः के श्रीद्रव्येषु दृश्यन्ते नातिमेन्द्रादिषु सन्ति।

अथ मानसः केनेत्युच्यते ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृति-
समाधिभिः तत्र ज्ञानं शास्त्रं विज्ञानं तदर्था . . .
स्मृतीरिति क्रान्तार्थानुचिन्तनं धैर्यमुन्नतिश्चेतसस्त्वा-
वष्टम्भ इत्यर्थः समाधानं पुनर्विषयेन्द्रियेभ्यो निवृत्य चे-
तसः आत्मनि य . . . यमं ज्ञानं चाविज्ञानं च धैर्यं च स्मृति-
श्च समाधिश्च ज्ञानविज्ञान स्मृति समादिभिः तत्र च ज्ञान-
स्य ज्यायस्त्वादग्रेनिकृतो निर्देशः ज्यायस्त्वं पुनरस्य सद्-
ज्ञाने तदर्थावबोधादयो यस्मादुक्ताभिधर्मशास्त्रान्तमन्त्
तदर्थावबोध स्तेनाथ . . . हः सत्वस्य सत्वावष्टम्भाद्धि मा-
नसो व्याधिनान्तरेलभते।

वचनं हि — भीरूणामुत्कृष्टसत्वानामेवमादि तथा . . .
स्मृतेः कार(ण)स्य मानसव्याध्युपशमः। आगमो हि स्मृ-
त्या स्वभावं भावानां स्मरन् दुःखाद्विमुच्यते- समाधियो-
गः, समाधानेन च दुःखोच्छित्तिनिमित्तं उदाहरणमाभयो-
गो मोक्षेन सर्वासां वेदनानां . मे . वर्तनं, सर्वे स्वात्विमे
भावाः समाधन्तानान्तरेण शास्त्रं तस्मात्तस्यैषां निबन्धन-
मनोज्ञानं प्रधानमित्युपपन्नमथो क्तदोषाः। ननु तेषाम्-
ते लक्षणात पृथक्त्वमभिज्ञातुं शक्यते, तस्मादुपदिश्यता-
मेषां मन्यत्वस्य ज्ञापकं लक्षणे सति च वक्तव्ये वायोरेवा-
वत प्राक्पारिस्त्रुतं तस्योपादिश्यतामुच्यते-

रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः असमासो गुणान्त-
रस्य पाचन दारुणादेः असमासादनुक्तादपि गृह्यन्ते, दारु-
णादयोऽन्ये गुणानाम गुणबहुत्वे त एव ज्यायांस इत्यतः

खल्वपीमे एवोपन्यस्ता: . . . एवं गुणो वायु: प्रकोपमापन्नः

कथं शाम्यति. उच्यते – विपरीतगुणै द्रव्यै मारुतस्सं प्रशाम्यति

तत्र प्रतिलोमं विपरीतं प्रतिपक्षं प्रत्यनीकमित्यर्थः। विपरीत-

गुणान्तरस्य पावको दारुणादि. तदिदं विपरीतगुणं. तैर्विप-

रीतैः कस्यविपरीतशब्दस्य . . . तत्रविपरीतद्रव्यं यत्र

समानजातीयं. तद्यथा चित्रक श्लेष्मणो गुणैस्तु विपरीतता:

यथा काश्चित्रकमस्वादिश्लेष्मणाः।

यदि चायमाचार्यस्याभिप्रायो वा भविष्यत. गुणविपरीतै . .

. . वावदिक्षत. अतो विपरीतै विपरीतै गुणै श्चेति गृह्यताम।

अन्येतु विपरीतै गुणैरित्येतदेव केवलमिच्छन्ति. नवि-

परीतशब्दमर्थं लक्षानिर्दिष्टमनुमन्यन्ते, कस्मादिति –

भूयिष्ठं हि गुणैरेव द्रव्याणि कर्म कुर्वन्ति. इत्येवं दर्शयन्नोधर्म-

माह – विपरीतगुणभूयिष्ठम . . . तेशमाय तत्कस्मान्नाधि-

क्रियते. इत्युच्यते – तस्य तथा असामर्थ्यात सत्यमास्ते. तन्न-

तु तन्नथा शमायसमर्थं. यथा विपरीतगुण मत एवाचार्यस्सं-

प्रशब्दा. प्राथमुक्ता विपरीतगुणै . . . प्रशाम्यति, नतथा

विपरीतगुणभूयिष्ठैरिति. तस्मात सं प्रशब्दग्रहणाद्विपरीत-

गुणा भूयिष्ठमपि द्योतयाति।

ननु तथा तस्य सामर्थ्यमित्यत्र साक्षाद्विपरीतगुणभूयिष्ठग्र-

हणमकार्षी दथपित्तंकोहागेत्युच्यते. सस्नेहमुष्णतीक्ष्णं च

द्रव्य . . . कुड तत्र समान सहे पान्निर्देशार्थेषु संशब्द प्रति-

सन्देह इहायं संशब्दोऽर्थेषु समादिषु नियुक्तं. तत्र समाना-

र्थे तावत सादृश्याद्य तएवेति दृश्यन्ते, . . . समास्य भाव:

सादृश्यं समानजनं थेषां त इमे सदृशाः तद्भावस्सादृश्यं सहार्थे

सस्फलपिच्छ मल्पाल्प बहुश्च सप्रवाहिकं सहफलेन सस्फलं-

सहापित्त्वं यथा सर्पिस्त्वं तथा सह क्षीरं वातगुल्म . . . .

नु सह क्षीरैणेत्यर्थः

ईषदर्थे सतिक्तकषायाः शर्करा ईषत्तिक्तेत्यर्थः। निर्दिष्टो

रक्ततावास्थितः श्लेष्माणमुरस्थित मुपमृज्य विहरत्यूर्ध्वमः

ध्वास्तिर्यक्च तथा वा पिण्डितत्वात् गुल्म इत्युच्यते, वध्यते स

मुहुराध्मायाति वा सुव्यादिष्टः खल्वयं सशब्दे नानिर्दिश्यते।

उच्यते सहार्थः। ईषदर्थे वा सह स्नेहैन सस्नेहं ईषत्स्नेहं वा

सस्नेहमिति कथं गम्यत इति सर्पिष्वानोपदेशाद् हुतं हि

पित्तप्रतिकाराधिकारेऽल्प . . . सर्पिश्च स्नेहनं अन्

श्य दोषहरणमिति, तद्यादि पित्ते प्रकर्षेण स्नेहः स्यादतापि श्ले-

ष्माणि वा सर्पिषः प्रयोगो। संस्कृतस्य प्रतिषिध्येत सर्वमन्यत-

पूर्वेण तुल्यं व्याख्यानं केवलं प्रशब्दस्सम्यगर्थे प्रयोज्य श्लेष्म-

णः प्रशमं यान्ति, विपरीतगुणैर्गुणाः आह - कस्मादिदमानी सूप-

पन्नादीनां, विपरीतगुणैर्द्रव्यैः श्लेष्मा (शमयन्ति) शाम्यति.

उच्यते— विशेषदर्शनार्थं गुणवृद्ध्या हि गुणोपशमाच्च शमइत्ये-

तस्याविशेषस्या . . सः कथमनेन युक्तेन श्रुतास्यादित्यत एव मः

ध्य . . . गुणात् प्रत्याख्याय द्रव्यस्य वृद्धिप्रचयौ प्रादुस्तः

इति. आह— तत्किमेत . . द्रव्यैर्निरपेक्षैरेव व्याधिग्रहः

क्रियते, उत काश्चिदपि क्षीणैरित्युच्यते, देशमात्रा कालोपपादि-

तैः देशाद्युपात्त पादनानपेक्षैरित्यर्थः। तत्र देशस्थानमिति

यो ब्रूयात्मात्राप्रमाणमित्याकांक्षा कालसर्पिरादीनि प्रयोज्या-

नि तानि विपरीतान्यपि सत्यादन्नाद्येतत्वादन्न . . . त्पः प्रयोगा-

दिभ्यो हेतुभ्यो दोषाणेव संपद्येरन्।

यदा तु देशस्वभावं विज्ञाय तदानुरूपेण मांसानि भेष-

जानि विपरीतगुणान्यादत्ते, तैर्भेषजैः सा . . .

किंविनिवर्तन्ते विविधं निवर्तन्ते, नातिघ्नन्तीत्यर्थः, नैविका-
शाध्याधय इत्याभिलाषः, किं सर्वेऽपि हि साध्यसंगताः, साध-
नीयाः साध्या इत्यर्थः।

संमता अभिप्रेताः साध्या इति सम्मताः साध्यसम्मताः, आह-
सर्वविपर्ययानुपपत्तेः। न खल्वेकान्तेन विपरीतमौषधं किंचित
भेषजमुपपद्यते, पञ्चमहाभूतात्मकत्वात् द्रव्याणामस्या-
  . . कल्पनायामाश्रीयमाणायां विपरीतगुणभूयिष्ठमेवो-
पपद्यते, नाविपरीतगुणमुच्यते, न सामान्याधिकारिचे-
न्नैते . . . आविविपरीतत्वे वचनीया आह — गुणैरिति,
वीर्यविपाकानामसंभवः विपरीतगुणाभिधानाविपरीतगु-
णैरेव हन्ति भेषजैरिति प्राप्तं, ननु विपरीतवीर्यविपाकादि-
भिरनिष्टं चैतदुपपद्यते, न गुणग्रहणस्याविशेष्याभिधा-
नात गुणग्रहणं खल्विदमविशेष्याभिहितं, नह्युक्तासौना-
मगुणाः कारणसाध्यगुर्वाद्यो वेति विशेष्योक्तं, कस्मात
गुणैरित्यविशेष्याभिहितत्वात।

यावान्कश्चिद् गुणो विपरीतस्सर्वः प्राप्नोति, एवं च कृत्वा
वीर्यविपाकादयोऽप्युपसंगृहीता भवन्ति, आह देशमात्राका-
लानिर्देशो दोषेऽप्यनभिधाने प्रयोजनम्, वचनम्, इह देशोमा-
त्राकालश्च त्रय इमे निर्दिष्टाः, न तु दोषभेषजबलशरीराहा-
रसात्मसत्त्वप्रकृतिवयात्य . . . तस्मादुक्तव्यं . . . प्रयोजनं,
कस्माद्दोषादीनां न कृतो निर्देश इति, उच्यते- न तत्प्राधान्याद-
ष्टविधवीर्यवत्तद्यथा विंशतिभ्यो गुर्वादिभ्योऽष्टौ गुणा वीर्य-
  . . स्तत्प्राधान्यं, तेषां तु गुर्वादयोऽष्टवीर्यान्न तदेहा . . .
देशमात्राकालाः, उक्तं च — मात्राकालाश्रयाः युक्तास्तथा मा-
त्रां कालं च प्रमाणीकृत्येति, उत वा देश . . . दोषधः

कथं देशास्तु भूमिशातुरश्च, तत्रातुरो दोषादीनां संभवः कस्मिन्नयं भूमिदेशे जातः संवृद्धो व्याधितो वेति. अ-स्मिंश्च भूमिदेशे मनुष्याणामिदमाहारजातं इदं विहारजा-तमिदमाचारजातमेतावद्बलमेवंविधं सत्वमेवंविधो दो-षो भवतीत्क्रीगति, यमिमे व्याधयो हितमिदमाहितमिदमिति. तदातस्मादातुरः परिक्षे . . . . . बलमागमादिषु भेषज-स्य ग्रीष्ममूलानि भेषजस्याग्रीष्ममूलानि शीशीरेवाशरदि क्षीरकण्ठावचोहेमन्ते साराणि यथर्तुरपुष्पफलानीति फल-मावान्तेच दौर्बल्यं हि सर्गादिन्योर्बलं मध्येबलं दत्ते श्रेष्ठ-मग्रेविनिर्दिशेदिति शरीरस्य कृत्स्नशरीरवृद्धिकरास्तु इमे भावा भवन्ति।

तद्यथा कालयोगस्वभावसंसिद्धिरेवमादि आहार-स्यापि तत्तान्नपानं मधुरं लघुशीतं सात्म्यमिति सात्म-स्यापीत्युक्तं, कृतस्यात्म्यं सर्वेष्टाहारव्यपाश्रयं सत्वस्यका-लस्य जातियोगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमिन्द्रियवि-ज्ञानमापन्नं सुबुद्ध्यापधानाय सम्पद्यते। प्रकृतौ हठकृशो-णित प्रकृतिकाल गर्भाशय प्रकृतिमेवमादि वयस्तत्तवा-लमपरिपक्व मधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्लेशसह माषोडशवर्षमुपादिष्टमेवमादि भेषजं मात्रयायुक्तं. मा-त्तास्याशो मात्रा तस्यादयः एवमेतत् आह – देशमात्रा-कालोपपन्नैरिति वाक्यम – कृमीन भिषजोपपादितत्वान (चिकित्सन औपचारे)
भिषक्स्वलूपपाद इतउनवाचारादिकत्वात् णिचोऽस्यसि-द्धमाह – द्रव्यैरित्थ स्वल्पाक्षरो योगः, किं भेषजग्रहणे नो-च्यते. भेषजग्रहणे नान्नपानौषधं विपरीतत्वशास्त्रो, उतवा आहारविहारौ भेषजग्रहणा दर्शयति –

आह — निवर्तन्त इति कार्यं क्रमो न विविधप्रकाशनार्थत्वा-
द्विविधं निवर्तन्ते केचिच्चिरेण केचित्क्षिप्रं केचि मध्य-
मेन योगेन, तथा केचित्संग्रहेण, केचिद्वमनेन, केचिद्विरे-
चनेन, केचिदास्थापनेन, केचिच्छमनेनोक्तं हि जीवनीयं
बृंहणीयच्छेद . . . यं भेदनीयं सन्धारणीयं दीपनीयमि-
त्येवमादि, यावद्वयःस्थापनमिति।
आह — रोगा इत्यत्राक्षरस्तु योगः उच्यते, तद्धर्मप्राप-
णार्थत्वान्न क्रमेवं धर्मस्य प्राप . . र्थः करस्येति सर्वो हि
विकारो विक्रिया भवस्य मादधाति, रुग्लक्षणस्तु रोगः
इति कृत्वा सर्वो विशेषेण रुक्करः स्यात्। न चैषां गव्यं गाति.
न क्रमशादिषु दृष्टो धर्मविकृतिस्त्वन्यथा पाक्रिशक्रय-
स्येति सर्वता विकारोऽनुपपन्न एवं धर्मः सर्वो विकारः स्वभा-
वमुपपद्य विशेषमन्यमादधात्याश्रये स्यात्, गद इत्यस्तु
एवमपि गदो गर इत्युक्त्वा सन्देहः स्यात्, किं न गरो भेद इति
आह स्यात् . . . गद इति कश्चैवं सति दोषः स . . . नगा-
भिधानो हि गदः, तस्य विपरीतान् भेषजान् एवं . . स्यात्।
न चैतदनुमन्यामहे - प्रसिद्धत्वाच्च, प्रसिद्धतरं चैतल्लोके व्या-
धिरस्तु नोक्त्वा द्विविधदुःखमादधाति इति व्याधिः,
व्यंगादिष्वयं धर्मो नास्तीति रोगत्वाभावः स्यादित्यपि निवृ-
त्तिर्वा विपरीतान् भेषजाद्ध्य य एवं विधं दुःखमादधाति सः
एव विपरीतनशाम्यति।
नान्यादित्यामय इति कार्यः, समानाक्षरेना विकारेणेति
न कश्चिद्विशेषो गभिहितो भवति, यस्माज्ज्वराभिधाने तु एका-
दशैलक्षणे सन्तापलक्षणे च व्याधौ स्याद्विपरीतेनशान्ति-
नोप्याप्सीत, तस्माद्यथान्यासमेव साध्यार्थ

(ध्या)
यदि साध्याम . . . सम्मता इत्ययं विग्रहं तेन तर्हि साध्या इत्ये-
वमेवाक्रियतां · ~~कृकस्समाग्रहणात्~~ कृच्छ्रसाध्यमप्युपगृ-
ह्णातीति तदेतदेकेन . . . साध्यग्रहणात् कथमिति । इह
साधनीयः साध्यः स च द्विविधः, सुखसाध्यं कृच्छ्रसा-
ध्यं च स्यात् साध्यधर्मनिमित्तैः कृच्छ्रसाध्यस्यान्तरेणा-
श्रयं तं लक्ष्यत एव, तस्मात् साध्यग्रहणे नैव प्राप्तत्वात्
कृच्छ्रसाध्यस्यापि न करणीयं संमतग्रहणं तेन विग्र-
हान्यथान्यत्वं च व्यवस्थापयति - साध्याश्च सम्मताश्चेति
संमता याप्याः, क्षेमिति यथोक्त गुणानां भिषजामाह -
किं साध्यत्वेन संमताः ब्रूमो न साध्यत्वं प्रति । किं तर्हि चिकि-
त्सारम्भं प्रति । तेषामपि चिकित्सावचनात् उक्तं हि याप्यं य-
त्नेन यापयेदित्यन्यथा संमतग्रहणे कृच्छ्र कृच्छ्रसाध्याभि-
धाने द्विविधस्यैव हि साध्यस्य चिकित्सारम्भः स्यात्, स या-
प्यः साधनीयः असाध्य इति कृत्वा वेदं य[illegible] तमन्त्राशक्य-
मिह ज्ञापयितुं तदेतत् संमतग्रहणादभिव्यज्यते इति तद्वयम-
नुमन्यामहे -
कस्माद् निवर्तन्त इति वचनान्नयाविनिवर्तन्ते, तत . . .
संमतग्रहणाद्याप्योऽपि . . . अविध्यन्नाकारिष्यदेवं विनि-
वर्तन्त इति ग्रहणं विशेषेण, तस्मात् पूर्वसंहितैः पाठः स्याद्यास्मि-
न्पाठे . . . कुतोधारात् सत्त्ववच्छरीरसंपदुपेता साध्या-
इत्यस्त्विति ब्रूमः । संमत ग्रहणमसं प्रति [illegible]थाय . . .
विदुषां यथार्थज्ञानमिति निश्चितानं वैधेयानन्त एव विपरीतै-
र्हि निवर्तन्ते, न तु ये अकुशलैरसाध्या इति गृहीता . . . द्वौ पु-
रुषौ सर्वव्याधितरं . . . भवति तद्यथा · गुरुव्याधिरेकः सत्त्व-
बलशरीरसंपदुपेतो लघुव्याधिरिति [illegible]

इत्यारभ्यावर्त्तते, यथा गुरुव्याधेर्लघुव्याधेरप्यसाध्यत-
. अल्पदोषमल्पमात्रं संशोधनकाले महत्संशोधनं प्रयच्छ-
न्तो भूय एवास्य दोषमुदीरयन्तीति अतस्स . . ग्रहणमुपदे-
यं संमता आचार्येण . . . त्येषोऽभिप्रायः, तस्मात् आद्यो
विग्रहो नयादि अन्यथा संमतग्रहणं सैवाभिधायकस्मिन्नय-
माचार्यः प्रतिकरणे संमते ग्रहणमवादि अत . . मेवसानि
ह्येवंविधा रोगा स्साध्या दारुणसंमता . . .

न चाप्यसिन्याप्य संभवः, किं तर्हि ये दारुणा इति संमता आ-
चार्येणेत्येषोऽभिप्रायः, तस्मादाद्यो विग्रहो नवि चाल्यन्त इ-
ति अभ्युपगन्तव्यमाह - उक्तानि भवता गुणानां कर्माणि वि-
परीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतस्संप्रशाम्यति, न त्विमानि नैव गुणकर्म-
ण्युतान्या . . . कानि चेत्तानि इत्युच्यते। व्याख्यातो यथा
द्रव्यं गुणकर्माणि वक्ष्यति, कोऽर्थ इत्युच्यते, व्याधौ देशानि क-
हुतराणीत्यर्थः। केभ्यः पूर्वादिभ्यो गुणकर्मभ्यः कानि बहु-
. . णि गुणानां कर्माणि वक्ष्यत्याचार्यः -

कथं वक्ष्यति यथाद्रव्यं द्रव्याणि कृत्येणेत्याकृत्यासिद्धिः, ए-
को गुणो मधुराम्लादिः गुरुलघ्वादिर्वा प्रतिद्रव्यं विशिष्टस्तद्य-
था मधुर एको द्राक्षेक्षुरसशालितण्डुलीयकादिषु, स च प्र-
तिद्रव्यमाश्रितो विशिष्टां क्रियां करोतीत्येतद्वक्ष्यत्याचार्यः -
आत्रेयभद्रकाप्य . . . ज्ञापनत्विये चाथवा तन्ते यतायत
द्रव्ये यो गुणो यस्य यस्य कर्मणः कर्तेत्यथवा स्मात् परेणा-
तो भूयः पुनरप्युक्तः, किमुक्तं भवति, उक्तानि गुणानां कर्माणि
अतः परेण तु पुनरपि वक्ष्यते - एकशस्ते - तानि तु यथाद्रव्यं
यथा मधुरा मधुरपाके ग्राहिण्यो रूक्षा उष्णा नलाकुण्ठकाम-
मधुरश्चाम्लपाकश्चाविकिला . . .

एवमादीनि च यथाद्रव्यं द्रव्यमधिकृत्य गुणानां कर्माणि व-
क्ष्यति. आह, न यथेहातिशयमाने न विपरीतगुणद्रव्यै-
र्मारुतः संप्रशाम्यति. उत . . . . वा यथाद्रव्यगुणकर्माणी-
ति वक्ष्यति, अथाहेतुहेतुत्वानुरूप्येण गुणानां कर्माणि व-
क्ष्यति, तद्यथा - गुरुकठिनविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुणबहु-
लानि पार्थिवानि. तेषां च पार्थिवानां गुणानां कर्म उपचयसं-
घात गौरवादि कर्तृता. कैयत्स्याततो यथाद्रव्यं गुणकर्माणीति
वक्ष्यतीत्याह -- वक्ष्यति भवते तदिदमेव ताभ्यां क्रियमा-
णा इच्छामहागे तद्दिदं भवतापि त . . . कटु च श्लेष्मामम-
धुर इति च विद्यः, कोऽयमम्लो महाभवः कटुमधुरो वा उ-
च्यते - रस एवेह। विस्पष्टो नैनावसीयते. कौ नामार्थं रसः न-
नः प्रकाशे वाच्यते. रसनार्थो रसः रसनस्यार्थो रसार्थः, रसन-
विषय इति चार्थेभ्यः विशिष्टे शब्दादीनां विशेषणमिदमाश्र-
येऽत्र यमेवासन गोचरार्थः. . . . सोऽन्यशब्दादिरिति त-
स्य रसमधिकृत्य निर्दिशति द्रव्यमित्याधारो हेतुर्वेत्यभिप्रा-
यः स्यात्।
कथमेतल्लभ्यते द्रव्यशब्दोऽयं हेत्वाधारौ वक्तीति. अन्यत्रा-
पि वचनात् तस्मा . . . विप्रकरणे द्रव्यशब्दो हेत्वर्थमाधा-
रार्थं च . . . तस्मादिहाप्युपपन्नं. हेत्वाधारार्थाभिधानी य-
था वक्ष्यति -- चरतो विश्वरूपस्य रूपद्रव्यं यदुच्यते रूपहेतुरि-
त्यर्थः। तथा रसादीनां चैव शब्दः रसद्रव्यभेदे हेतोरभेदे नेत्यर्थः
तथा पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि हेतव इति कामस्तथा, एषां हि विदि-
तमाहारतत्त्वं गुणको द्रव्य इति वा तदुपपन्नम्। हेत्वाधारार्थाभि-
शब्देन
धान द्रव्यशब्देन स्यात्। किं तद्द्रव्यमित्युच्यते - आपः, ताभिर्वा-
यो हेतुश्चाधारश्च . . . आह - किमपरमेव भवते।

क्षितिस्तथा केन प्रकारेण हेत्वाधारत्वेन प्राधान्यस्य प्रदर्शि-
यिष्यता हेतुत्वं प्रत्याधारत्वं असमासः कृतः आपश्चैव गृ-
गृहीता एतमेवार्थं हृदयं स्तथा शब्दमाभिप्रायोक्त प्रधाने-
[illegible] प्रधानं गृह्यते [illegible]

यथाहि, अपां तथा याया तो यथा गौस्तथा गवय इति हिम-
वान् गौश्च प्रधानौ परियात्र गवयौ नाहि कदाचि . . .
मुपमानं तयोरुपमेययोः क्रियते - तथा पारियात्रस्तथा-
हिमवान् यथा गवयस्तथा गौरित्येव हि हाप्यपां रसव-
त्वात् रसाभिनिवृत्तौ हेतुमत्वमपि निवृत्तस्य चाधारा-
पं कथमिति तुल्यजातीयादेव कारणाद्धाभिनिवृत्तिर्य-
था खलेभ्यः तिलानां शालिभ्यः शालीनां शुक्लाभ्यां शु-
क्लानां तन्तूनां कृष्णेभ्यस्तन्तुभ्यः कृष्णस्य . . . . .
. . न्यरसस्यापि निवृत्तिरेवं हेतुत्वमाधारत्वमपि रस-
स्य . . वृत्तेः, न ह्यन्यस्यापि गुणो वैशेषिकोऽन्यत्र वर्त-
त इति कृ [illegible] सापि हेतुराधारश्च-
भवति. कश्चात्र विशेषतः स्वेन गुणेन स्वेन . . पो रसवत्त्वः
परगुणेन तु रसेन न ह्रीति क्षितौ भिरुक्ताभिर्महाभूतानि खं
वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।
तेषामेकगुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे परे ॥

पूर्वः पूर्वगुणश्चैव क्रमशो गुणेषु स्मृत इत्यनेन. तथास्याप्रा-
धान्यं, तदेवं रसवत्वादनयोर . . . पृथिव्योर्हेतुत्वं रसाभि-
निवृत्तावाधारत्वं च न तु रसवत्वादनयोर्भूतयोर पृथिव्यो-
र्हेतुनिवृत्तिः तस्यां निवृत्तौ विशेष्यते तेनाविशेषणं वा विशे-

विशिष्यते विशेषणं चाश्रयान्तरेभ्यो यस्याश्रय ....
भवति मधुरादि रसः तस्मिन् विशेषे च शब्दः रससमुच्चये न केव-
लायां वृत्तौ न केवले विशेषे, किं तर्हि उभयत्रापि वृत्तौ चाविशेषे
विशेषणे च प्रत्ययो निमित्तं कर्तारः इत्यर्थः। क इति, खादयः
खमादिर्येषां त इमे खादयः। खवायुतेजांसि त्रय इति संख्या.
पिण्डोऽर्थः। रसस्याधारो वक्ष्यति. तत्र हि रसस्समवैति. ने-
ति रसेषु भूतेष्वाकाशादिषु तिषु तत्रस्थ्यचारस्य रसस्योत्पत्तौ
विशेषेषु च मधुरादिषु निमित्तं वा खादयः। यत्खल्वेरसस्य
शन्मये विशेषा मधुरादयः स्ते खादि .. आह रसनस्य कल्प-
कत्वं रसषट्त्वग्रहणादिहि भयादि रसनेन रसानां षट्त्वं गृ-
ह्यते. एवं तर्हि षट्त्वग्रहणात् कल्पकं भविष्यति. मनश्चाल्प-
कमुक्तम्. इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्को न गृह्यते कल्प्य-
ते मनसः ऊर्ध्वमुत्तमभ्यसे. रसषट्त्वं मनसैव गृह्यते. इत्ये-
वं सति मनोऽर्थ एव सोऽनः रसनार्थ उच्यते, कल्पकत्वं रसना-
त्वासंपत्तेः। एके तावन्मन्यन्ते –

यदि रसनं रसमात्रस्य ग्राहकं नन्वेतदपि कल्पकं र-
सोऽयमिति कल्पयति, यथायथा चासमात्तं कल्पय ....

नापि कल्पयति, यस्मान्नान्यो रसो मधुरादिभ्यति-
रिक्तस्तयो रसनेन गृह्येत. तस्मात् सर्वमिन्द्रियं हि विशेषैः
स्वमर्थं प्रतिपद्यते। एवं च कृत्वा रसो गृह्यमाणस्सह विशेषेण
मधुरादिना गृह्यते. न शक्यो मधुरादीन्विशेषान् प्रत्याख्याय
ग्रहीतुं षट्त्वसंख्या मनसा गृह्यताम्।

वयं तु ब्रूमहे – नैव रसनं रसस्य ग्राहकं, न च मनः कल्पकं, किं
तर्हि आत्मा ग्राहकः कल्पकश्चेन्द्रियैः करणैरिह रसो न गृहीत-
व्येन रसनः करणमन्तरा ग्रहीतुं शक्यो रस इति कृत्वा रसनामेव

ग्राहमुपचरन्ति। तद्भावे भावात्तदभावे भावात्मनस्तु सर्वार्थेषु ग्रहणम्। प्रति करणत्वेन व्यापारमन्यो न तस्य रसनस्यैव रसे ग्राह्ये ग्राहकनिर्देशः। सविकल्पकत्वेन भवति सविकल्पं न भवतु। तस्मादतीन्द्रियाः खल्वर्थाः मनसा करणेनात्मना कल्प्यन्ते। न तदन्तरेणेति मनसः प्राधान्यात् तदात्मनः कल्पकमिति भवत्युपचारः। आह द्रव्यं न स्याति इति समासो विधेयः।

उच्यते - सामान्यप्रतिषेधार्थः समासेनाहि हेतुना समाश्रयत्वं च रसंप्राति समासत्वमित्येतत् प्राप्नुयात्। ततः प्राग्वदित्यतः खल्वसमासो विधीयते। कथं प्रागेवास्मिन्नर्थे प्राधान्यं गम्यते। तदाह - निर्वृत्तौ विशेषयोरिति। कार्यं ब्रूमः - अतुल्यकालः प्रापणार्थः समासो समासे तु तुल्यकालता मेतयोस्तत्य . . . विशेषयोः प्रापयति कथमिति। नहि यस्मिन्नेव काले निर्वर्त्यन्ते रसास्तस्मिन्नेव काले विशेषो येषां मधुरादिभिः रव्यज्यते। किं तर्ह्युत्पन्नेरुत्तरकालं हृष्टं हि जातमात्राणां नामौषधीनां . . . . तदेवाचार्यस्तरुणानामौषधानामुपयोगं प्रतिषेधयति- अतिबलामजीर्णमविगतवीर्यमिति। तथा संपूर्णरसवीर्याणि काले काले इति तत्कस्मादसंपूर्णरसानां हि कर्मण्यसामर्थ्यं। तस्मान्न्याय्योऽसमासः। . . . करणकस्मान्निर्वृत्तौ विशेषे च यावत्येकेन च शब्देन समुच्चयार्थो लभ्यते। निर्वृत्तौ विशेषे चेति। उच्यते। द्वितीयस्य स्वादिषु नियोगाद्यः खलु द्वितीय श्च शब्दः स्वादिषु नियुक्तः स्वादयश्च तत्रयः . . .।

न च न्युत्क्रान्तानभिहितानि न भवन्ति। यथा . . . कारणभावात्

भावानां नाशकारणं ज्ञायते इति तत्तथमेस्थायं तल्लयुक्तौ प्रा-

प्तौ नोत्कर्षं च तत्तां प्रणयता तत्ता [illegible] समुपादेयः।

अन्ये तु व्यवस्यन्ति शौकधर्मानुरोधात् स्वादयस्त्रयः इत्ये-

तस्मिन्निर्देशे निर्योक्तव्योऽयमासीच्च शब्दः सा तु न युक्तो

यस्मिन् प्रदेशे नियुज्यमान . . . श्येत तस्मादन्यस्मिन् स्थाने

नियुक्तं चेत् अर्थमभिनत्ति, न्यायमेऽन्यस्मिन् स्थाने उपपद्यव-

र्ण्यते. कथमिति, निर्वृत्तेर्विशेषे च प्रत्ययाः स्वादयस्त्रयः।

किन्त्वापेक्षितिच, तथाच वक्ष्यति, सोमगुणातिरेकं मधु-

रमृतवा स्वादयश्च कालश्च. न खलु कालं प्रत्यारव्या याहि

निवृत्तिर्वा रसानां विशेषा मधुरादिभिर्भवन्ति। तद्यथा-

आम्रपनसलिकुचदाडिमादीनां प्रतिनियतेषु कालेषु नि-

र्वृत्तिर्नो सर्वास्मिन्निति वैषां निवृत्तमात्राणामेव रसवे . .

. . लक्ष्यते।

किं तर्हि कालपरिणामेन तस्मादुभयत्तोपपन्नः कालस्यनि-

र्वृत्तावपि विशेषवर्तेनद्दते च शब्दाच्च शक्यं लब्धं स्यादेव,

त्वित्तेन कालग्रहणं न्याय्यं कर्तुं स्वादिवत्क्रमः। उत्कर्षापक-

र्षाभावात् स्वादिवत्कालस्य न हि यथाकाशादीनामुत्कर्षा-

पकर्षविशेषेभ्यो मधुरादयो विशेषाः, तथा कालस्योत्कर्षा-

पकर्षविशेषा न सन्ति, अतो न साक्षात्स्वादिवदभिधत्तेऽका-

लं भवति तु सन्निमित्तमात्रमुत्पत्तौ विशेषे च न खलु माधुर्य-

. . तां वा कालः करोति।

किं तर्हि कालपरिणामात्तस्यैव द्रव्यस्य भूतैरापूर्यमाणस्य स-

रसः परतरो व्यक्तिं गच्छति. तद्यस्मात्सौरसोत्पत्तिसमका-

लमेव वैस्पष्टं भजति, कालान्तरेण तु भजते तस्मात्तेनकरत्वे-

नोत्पत्तौ विशेषे च कालः स्यात्। व्यापारात्तत्र्यय भावो विवर्ण्यते,

आहग्रहणं, कस्मादत्र केचिदुपादेशान्ति, व्यस्तसमस्ततार-

तम्यज्ञापनार्थं ग्रहणमिति व्यस्तादीनि च खादीनि

पृथक् समस्तानि द्वन्द्वं च सर्वाणि चत्वारतम्यं विकल्पेनबो-

त्तानो विशेषेच रसानां निमित्तं संपद्यत इत्येतत्प्रकाश-

यितव्यमिति ग्रहणमुपात्तमुपपद्यते, वैतत्कथमिति रसवै-

चित्र्योपलब्धेः, इहैकस्यामपि तावज्जातौ रसानां वैचित्र्य-

मुपलभामहे —

किंपुनर्भिन्नजातीयायां वैचित्र्यनिमित्तं यच्च तन्निमित्तभू-

तानां व्यस्तसमस्ततारतम्यादिविकल्पकृतमुक्तादिरसास्त-

त्तमाभ्यस्ता संख्यामतिपतन्ति हि, इदमत्र संप्रधार्यम्।

यदि खादयस्तत्र यो विशेषकारणं भवन्ति, तर्हि विरोधस्य ते

सोमगुणातिरेकात् मधुरो रस इति अतोत्तरमुच्यन्ते,

नखल्वयमपक्षित्यो निर्वृत्तौ विशेषाद्वा प्रत्ययत्वं निवा-

रयामः — किंतु खादीनामेव, तत्रयाणां विशेषणान्नतथा

अपाक्षेत्योरित्यतश्च खादीनामेव भूयिष्ठं विशेषकर्तृत्वं प्र-

ति व्यापारनियमो विधीयते, खादयस्तत्र इत्यन्यथातिग्र-

हणे ऽनुपदीयमाने अद्य इत्युक्ते पञ्चानामपि कारणं स्या

द्विशेषेणापरे तु पश्यन्ति, निर्वृत्तावपाक्षेति खादयश्चैवनि-

मित्तं, विशेषे तु खादय एव त्रय इति ग्रहणमेतस्यावधारणं

करोति, यत्पुनरेतदुक्तं विशेषे ऽपाक्षीति कारणं सोम-

गुणातिरेको मधुरो रस इत्युपदेशादित्यत्र ब्रूमः।

नखादीनां सान्निवेशविशेषादिह खादय एवमे त्रयः प्रत्य-

यास्तथा सन्निविशन्ते यथा सोमगुणातिरेको मधुररसो-

त्पत्तिं प्रति समर्था जायन्ते, तदेवं गम्यते, न खादय एव वि-

शेषे रसानां प्रत्यया भवन्ति। नापाक्षीति:,

इत्थं चैवं एनोदकस्थस्य रसस्य व्यक्तता नरवादीनां सन्निवेशविशेषात्, मृत्स्थस्य च शारत्तं हि लवणश्चाव्यक्तरसाश्च तथा मृत्युस्वाद्यमाना ... जायते रसो लौकिका अपि च कथयन्त्यव्यक्तरसं द्रव्यमास्वाद्य मृद इवास्यास्य उदकस्येवास्य रस इति स्यान्न तु दृष्टे दृष्टा अम्ललवणमधुरा रस इत्युच्यते, अपामपि हि भूयिष्ठ ... लवणाद्यो रसास्ते तु खादिभूतकृतामुभयत्र वाच्यं हि दृष्टं पानमपेक्षते। तस्माद्व्यक्तरसस्य रसनाविषयस्य प्रकृतौ वाद्यांश्यां वर्तमानस्य खादयो मधुरादि विशेषान् कुर्वन्ति।

आह हेतुरपाक्षेत्रि रसानां प्रत्ययास्तु खादय उत्पत्तौ विशेषे चैवं सति न कश्चित् दृष्टिर्व्यापको भवति, यावता हेतुः प्रत्ययमित्यविशिष्टमेतद्धेतुर्निमित्तमायतनं कर्ता कारणं प्रत्ययसमुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरमित्युक्तम्। तस्मात् खादयो हेतव इति प्राप्तं, प्रत्ययाश्चापाक्षेति ... कृत्वा न पृथगपरक्षिप्ति कमन ... पृथक्तु खादयः कथं तर्हि पठितव्यामिति रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यं खादयो निवृत्तौ च विशेषे च। तत्र खभादिर्येषां त इमे खादय इति पञ्चानामपि प्रसक्ति महाभूतानां भविष्यतीति विशेषो वाच्यस्ते: हेतुप्रत्ययाः सत्याः क्रियतां कथं - हेतुः अपाक्षेति- प्रत्ययास्तु खादय इति।

उच्यते - स्तेविशेषः इहासाधारणो हेतुः साधारणाः प्रत्ययाः, कथमिति शालिबीजाच्छाल्यङ्कुर एव जायते न यवाङ्कुरादयस्तच्छाल्यङ्कुरस्यासाधारणो हेतुः शालिरिवत्विमे प्रत्ययाः अग्निवायुकपृथिव्यस्तेन शाल्यङ्कुरस्यैवैकस्योत्पत्तौ निमित्तं भवति।

किं तर्हि नस्यचान्येषां चातिलमुद्गनिष्पावादीनां तस्मात्

साधारणः किंचान्यत् स्वापकारकरो हेतुः परोपकारक-

रास्तु प्रत्ययाः इह शालिरेव जातेरेव शाल्यंकुरस्योपकार-

को . . वस्तूत्पत्तिं करोतीत्यर्थः ।

अग्न्यादयस्तु भिन्नजातीयानां तिलयवमुद्गनिष्पावादी-

नां तथैको हेतुः, बहवः प्रत्ययाः शालिरेकः शाल्यंकुरो-

त्पत्तौ बहवस्तु प्रत्ययाः पृथिव्यादयस्तथा सदृशो हेतुः

विसदृशाः प्रत्ययास्तथाहि शालीनां शाल्यंकुराः सदृशाः

नैवं पृथिव्यादीनामिति तस्मादुपपन्नमायो हेतुः । क्षि-

तिश्च प्रधानेन कल्पनेन कस्माद्धेतुधर्मसंभवान्नरस-

वतो हेतुत्वमुपपद्यते प्रत्ययधर्मोपपत्तेश्च प्रत्ययभा . .

. रसादीनां यथोक्तं शालिभ्यः शाल्यंकुर एवं रसेभ्यो

रसस्य निष्पत्तिर्यस्मात् पृथिव्यां रस उपलभ्यते, तस्मा-

द्विकल्पेनानेन हेतुमुक्तानि. सतु रसाम्भस एव वैशे-

षिकगुणत्वादपास्तस्य तस्माद्धेतुप्रत्यययोर्वा नानात्व-

मिति यथा विरचितमेव क्षमं. . अह- उक्तं भवता विशे-

षे प्रत्ययाः, रसादयस्तत्र तत्र कोऽसौ विशेषः यस्यैव-

मेव प्रत्ययाः, रसादयस्तत्र इति ।

उच्यते — स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।

कषाय इति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥

तत्र स्वादुरग्रे गृहीतः प्राधान्यात्, कथमस्य प्राधान्य-

मिति सर्वप्राणिनां जरायुजानां क्षीरसात्म्यत्वाच्च ।

रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जौजःशुक्राभिवृद्धिप-

टीन्द्रियप्रसादनादिभ्यश्च हेतुभ्यः, किंचान्यद् शोभनत्वात्

स्वादुर्हृद्यं पिपीलिकादीनामप्यभिमतः प्रागेव मनुष्याणां

गौणमेवचेदम . . . नं स्वादुरिति कथमिति स्वदते स्वादुरि-
ति स्यादस्वादिष्वपि प्रसङ्गः। इहाम्लादीन्यपि स्वदन्ते प्रति-
नियतभक्तित्वाज्जनानां तस्मात्तेऽपि स्वादव इति प्रसक्तमु-
च्यते - तद्भूयस्त्व परिग्रहात् . . . प्रसङ्गभूयस्त्वं हि
परिग्रहेदमुक्तं, यथा रूपवान् गोमानिति। नहि तथाम्लोदय-
स्वदन्ते यथायं जातमात्राणां मधुर एव स्वदते नान्य इत्य-
तो युक्तमस्यैव स्वादुत्वं, लोकप्रत्ययवशादम्लादिषु स्वादु-
त्व . . . हि मतो भूयिष्ठं च स्वादुम्लं वादीयते जगतान
तथान्ये रसाल्लवणश्च नान्तरेण शक्यमुपयोक्तुमाहारोपयो-
गित्वात्तस्यान्तरं ग्रहणमिति . . । आह -

यद्येवं तेन तस्यैव ज्यायस्त्वाद्ग्रेऽभिधानं कार्यं
यस्मान्मधुरादीनां रसानामभिसंस्कृतानां लवणेनोपयो-
गोऽभिप्रेताउपयुज्यमानाअपि तद्दृते नरोग। यत्नोक्तमः।
नाविनाप्युपयोगाद्दृश्यते। येषां लवणेनापि विनोपयोग-
स्तद्यथाम्लमधुराणां तावदिक्षुमधुपयोमृद्वीकाराम्रो-
मृतेऽपि लवणादुपयोगः प्रतिकारः। अम्लानां चुक्रदाडिम्ब-
रूपकादिनाम् न कदाचिदपि केवलस्य लवणस्येक्षुप्र-
भृतीनामिवोपयोगः प्रीतिमादधाति, तस्मान्मधुराम्लयो-
रेव प्राधान्यं पूर्वोक्तेभ्यश्च हेतुभ्यः रसर्वप्राणिसामादिभ्यः
कटुतिक्तकषायाणां च भूयिष्ठमासवाद्यस्योपयोगस्सर्वा-
र्थः, कषायस्येत्यनुक्रमेणैषां कटुतिक्तकषायाणां पाठः।
असमासः त्रिषष्टिविधस्य विकल्पस्य प्रदर्शकः, स्वा-
दुरम्लादिभिर्योगमित्येवमादौ संग्रहणं परमतस्योद्भाव-
कं, अयं षट्कसंग्रहोऽन्येषां अष्टकसंग्रहाणां यत्नावधा-
रणार्थं इदं परिमाणमस्येति।

यदि यतो बालः इयत्तां वक्ष्यत्युत्तरत्र रसास्तु रसभा-
भ्यसाः संख्यामतिपतन्ति. तत्रासंख्येयत्वेऽपि षट्त्वे
सति प्रवृत्तिरेवेत्येतदवधारयितव्यम संग्रहणमुपदध्वे।
आह — स्वाद्वम्ललवणा वातं जयन्तीत्येवं मीमांस्यान्ते
रसत्वात प्रभञ्जनस्य इह विपरीतगुणैर्दोषाणां शमो
निर्धारितो यथोक्तं कषायस्यैवं शमयन्ति. तेन च वायो-
र्विधने रस इति मधुरादिभिरस्यानुपशमः प्राप्नोतीत्युच्य-
ते. उक्तगुणविपर्ययादेतदुत्पन्नं, रुक्षलघुशीतखर-
विशद चलदारुणाद्योऽपि गुणाः पवनस्य तद्विपरीताश्च
स्नेहगौरवौष्ण्यश्लक्ष्णपैच्छिल्यस्थैर्यादयो मधुराम्ललव-
णेषु द्रव्येषु वर्तन्त इत्युपपन्नो मधुरादिभिः समीरणस्य
प्रशमः।

एवं च युक्तिः श्लेष्मप्रकोपे मधुराम्ललवणादि . .
कथमिति समानगुणाभ्यां रसाभ्यां धातूनां वृद्धिकार-
णमुपन्यस्तं मधुररसवतश्च श्लेष्मणोऽम्ललवणाविप-
रीता शमायैव प्राप्नुतः. प्रकोपयैव दृष्टा ततः स्निग्धगुरु-
पिच्छिल मन्दादिगुणसामान्यमाम्ललवणेषु द्रव्येषु
श्लेष्मणः प्रकोपनं भवति. कश्चैकदे . . . . पैण्यभूम्न-
सामान्यस्य कोपं प्रति सामर्थ्यं निवारयितुमुत्सहते. उक्तो
(सत्वा) नाम
रसानियमः स्वस्थाम्ललवणस्वादीत्येवमादि द्रव्याणां नियम-
मं विवक्षुरिदमारेभे. "किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्धातु-
प्रदूषणम्। स्वस्थवृत्तौ मतं किंचिद्द्रव्यं त्रिविधमुच्यते"
किंचिन्न सर्वमित्यभिसन्धिः. दोषस्य दोषयोः दोषाणां वा
शमनं. दोषा वातादयस्तत्र दोषशमनं यथा दुरालभा पित्त-
श्लेष्मावशोषण स्तथा रक्तशालिर्वाताल्पां . .

नहि सर्वमन्नं वातपित्तश्लेष्मणामुभयदोषाणाम-
न्यथा दोषप्रशमनमित्याचक्षेत । न किंचिच्छक्यदोषादितंल-
कथं किंचिदेवाहि द्रव्य दोषप्रशमनज्यायो भवति. तथाधा-
तुप्रदूषणं वातादीनां प्रकोपनं तद्यथा यवकमन्थकफा-
णितमूलकादि ।

अथ किंचिद्दोषप्रशमनमित्यत्त दोषग्रहणेन वातादी-
नामुपसेवनापत्ते . . वातादिशमादि च द्रव्याद्रव्याणां
दोषैर्विनिवर्तन्ते. काचिद्धास्त्रावेण रक्तस्य द्रष्टव्येनिव-
र्तते. मांसादीनां तु शमनं भवति. तथा वातादीनां तु दो-
षाणां . . . दीनां संभवति ।

अतोऽध्यायं

आह किंचिद्धातुप्रदूषणमिति धातुग्रहणेन वातादयो रसादयश्च लक्ष्यन्त इति तथ्यः . . . श्रीयेत तद्दोषादिदूषणमिति आदिशब्देन रसादयस्तथा स्वेदमूत्रपुरीषाणि गृह्यन्ते. स्वस्थाः अरोगाः वर्तनं वृत्तिः स्थेति सापनामिति यावद्‍दुक्तं स्यात्. स्वस्थानांवृत्तिः स्वस्थवृत्तिः स्वस्थायेन वर्तयन्ति यापयन्ति केन चैके तयाप्यया तयन्ति तदनुविधानो . . . . . औषधविधिना यथा तस्मात् तुषारसमये स्निग्धाम्ललवणांसान्नित्यारभ्य यावसितवर्तिकस्य सर्पिषः मानमित्येवमादि तथा हैमन्ते कदोषचयं वसन्ते प्रवाहयेदित्येवमादि तस्यां स्वस्थवृत्तौ मतमभिप्रेतम. किं तदेवंप्रकारमिति. द्रव्यंत्रिविधं तत्प्रकारमुच्यते कथ्यत इत्यर्थः। कैरित्याह यथातथ्यदर्शिभिराप्तैराह मुहुर्मुहुः किंचिद्ग्रहणं कस्मादेको वा किंचित . . . क्रियतामावहाब्रूमहे - नैकस्य तत्र्यं कारणप्रसङ्गादेकस्मिन्नापि किंचिच्छब्दे क्रियमाणे उपयुज्यमाने वा एकमेव द्रव्यं दोषप्रशमनं प्रकोपनं स्वस्थवृत्तिकरमिति प्रसक्तिः स्यान्न चैतदेष्टव्यम. तस्मात्प्रतियोगं समुपस्थेयः किंचिच्छब्दः।

आह - दोषप्रशमनमादौ कस्मादुच्यतेऽभिप्रेतत्वात् अभिप्रेतामिति दोषप्रशमइति।

आहैवं पठ्यतां. किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्दूष्यदोषप्रदूषणमित्यथावश्यं धातुग्रहणं कार्यं तेनैवमेव क्रियतां. किंचिद्धातुप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदूषणं संचक्ष्महे - धातुग्रहणमुभयस्य स्थापकं. धातुशब्दः खल्वयं वातादिषु रसादिषु च वर्तते तथा धातुग्रहणेनेदं स्थापयति. यथैव वातादीनां कि . . . . किंचिद्दूषकमिति

यदि पुनरत्र अयं दोषग्रहणं न युज्येत, तद्दोषशब्दस्य
वातादिषु योगाद् वातादिद्रव्याणां शमनकोपनधर्मौ यद्युक्ते
यातां तीरसादिषु न स्यातामिति च्यते. तथा यदि धातुप्रशमनं
धातुप्रदूषणं चेति कृतमभविष्यत धातुशब्दस्य रसादि-
ष्विव प्रायो वृत्तित्वाद्दोषाणां प्रति द्रव्यवृत्ति शमनकोपनयो-
रव्यापार इत्येतदापतत्येव।

न चैतदनुमन्यामहे - पूर्वं तु दोषप्रशमनमित्युक्त्वा
अन्ते धातुप्रदूषणमित्याचक्षाणो दोषांश्चाधिकृत्यान
शमयति. धात्वभिधानेन च रसादीनां वितन्दन्न सञ्चाल्ये-
त दोषग्रहणादेवासिद्धमेतद्यस्मान्न वातादिकोपकास्य
रसादीनां प्रकोपशमनो केवला।
किन्तर्हि य एव वातादिकोपकश्शमकश्च स एव रसादीना-
मप्येवं गते च धातुग्रहणं अपार्थकमिति. यद्यप्येवं तथा-
दर्शितमेवास्मिन्नर्थे आचार्येण विशेषतः। उक्तं हि -

अतिशीतगुरुस्निग्धमतिमात्रसमश्नताम्।
रसवाहीनि दुष्यन्ति - - - नात्। तत्र शीतगु-
रुस्निग्धादयः श्लेष्मणः प्रकोपकाः अपि तेन वायोरु-
भयं चैतद्रसस्य. शमनादिहेतुविशेषे त्वेवमादिर्विशे-
षः प्रकोपनशमनं प्रति रसादीनां दृष्टं. तथोक्तम -

आहारश्च विहारश्च यस्माद्दोषगुणैस्समः।
धातुभिर्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः॥

एतदनेन गमयति - सूत्रकारो न केवलं दोषविपरीतमेवोप-
योज्यम. यथाप्यविगुणान् धातूनां तदभ्यासे व्यमन्यथा।
यद्ययमभिप्रायो नाभविष्यन्नैतावतोक्तोऽयमर्थ इति कला

तस्मायों संप्रधारणा नास्ति विशेषइति स्यात् प्रशब्दः पृथक् -

इवाभिप्रायः।

उच्यते - प्रकारेः शमनं प्रकारैश्च दूषणं कैः प्रकारा इति

मृदुमध्यादिमात्रया उत वा द्रव्यान्तर संयोग संस्कार दे-

शकालमात्रा स्वभावादयः किंचिद् द्रव्यान्तरेणान्वितं सं-

युक्तं शमकं संभवति. न केवलं तद्यथोक्तं - तैलं संयोग-

संस्कारात् सर्वरोगापहं मतम्। नहि तस्य केवलस्य स-

र्वरोगोपहति प्रति सात्म्यं तथा . . . द्रव्यान्तरसंयो-

गात् प्रकोपं तत्वन्यथा मत्स्यपयसोः संस्काराद्यथा व्री-

हिलाजासक्तूनां सिद्धपिण्डका इत्येवं शेषेष्वपि वर्ण्यः।

अन्ये त्वाधुकुर्वन्ति :

इह कश्चिदुपसर्गो धात्वर्थं स्नाति कश्चिदनुवर्तते, कश्चि-

द्विशिनष्टि अन्यतम् स्नाति तावद्यथोक्तं तान्युपास्येत न-

दोषाः स्नेहस्वप्रोपपादनैः कथा उपास्येते श्लेष्मपित्ते

व्याधावामाशयाश्रय इत्यत्रोपास्येते प्राक्शंगतेत्यर्थः।

"पूगातिनिवृत्तौ" पद्यते कश्चिदनुवर्तते तद्यथा विकर्षं-

न्नित्ययः विशिनष्टि - यथा . . . मन्विच्छेन भरद्वाजउपा-

गमत् अनुरनमान्वेच्छन्नितीच्छार्थमेवाविशिनष्टि -

उपशब्दोऽपि समीपवतेन विशिनष्टि, समीपभावेन स-

मीपं गतावनुपागमत्. तस्मादिहाप्यनुवर्तनार्थं प्रश-

ब्दो वेदितव्यः। शमनमेव प्रशमनमित्याह - मत्यन्तरा-

भावात् सूत्रानारम्भः, इह न जात्यन्तरदोषप्रकोपशमन-

स्वास्थ्यवृत्तिकारिकयामिति प्रकृतिशरीरावस्थादोषदेश-

कालबलमात्रासंयोगाद्यपेक्षितत्वाद्यादिह नामान्तराणि

जात्यन्तराणि भिन्नानि सूते द्वादशादिः दोषप्रशमनं

इतिकृत्वा सर्वस्यां प्रकृतौ सर्वासु च शरीरावस्थासु सर्वस्मिं (न्नृतुषु)
श्च दोषे देशेषु कालेषु प्रयुक्तः शमायेति . . न तु कल्पते
कथमिति वातप्रकृतिर्यत्स्थं श्लेष्मप्रकृतिसंपद्यते. एवं
संयोगान्तेषु अपि सर्वेषु व्याख्यातव्यं तथा दोषप्रकोपकमि-
ति यदि नियतं स्यात्तेन सर्वदा कोपकं दृश्येत विकल्पप्रकृ-
त्यादि विशेषाद्यथा . . . तं पश्यामः. तद्यथा क्षीणदोषस्य
. . कफमारोग्याय तथा स्वस्थवृत्तकस्थापनेऽस्मा-
त्स्वस्थस्यात्तन भवेत्त प्रयोगो दृष्टश्च. उक्तं हि –
शालेयषष्टिकैरसहृ यवागौदनलाजार्थैर्ज्वरितानां ज्वरा-
पहः. इति, तस्मादनियमस्तस्मान्नाम्नि जात्यन्तर इति कृ-
त्वा नेदं पृथक्सूत्रमारब्धव्यम् ब्रूमहे – तत एव सिद्धेः य-
द्वौ च द्रव्यान प्रकृत्यादिविकल्पे सति दोषप्रशमनधातु-
दूषण स्वास्थ्यवृत्तिकरो दृष्टिरिति।
नन्वत एवैतदावनं भवति विवक्षितश्च भावानि
द्रव्याणि दोषप्रशमनादीनि स्वभावक्रियाप्रतिबन्धस्तेषां
प्रकृत्यादिवैगुण्यादुत्पद्यते. यदीह प्रकृत्यादीनि कारणा-
नि प्रतिबन्धकानि प्रत्याख्यायैवैकमेव द्रव्यं शमने दूषणे
व्यवस्थवृत्तौ च कल्पितैवं सति न स्युरिमानि जात्यन्त-
रैर्न तु प्रत्याख्याय न खलु प्रातिकानां वैगुण्ये दुरलभा-
द्यो दोषाणां कोपना जायन्ते. किंचित्कार्यभेदाद्दोषप्र-
शमनस्यौषधस्य द्विविधं कार्यं क्षीणानां वातचयक्रियाया:
प्रकृतौ स्नापनं प्रदूषकानां तु कार्यं धातूनां ह्रासकारणेन
व्याधेरुद्रेकप्र . . . चानर्थे प्रावणम स्वास्थ्य प्रवृ-
त्तिकस्य तु समधातुपूर्वो सधातुवृत्त्या। विकारप्रादुर्भावः.
कार्यं स्वभावभेदाच्च इह च लोके प्रसिद्धो द्रव्याणां

ग्राहि भेदित्वा . . दस्थापनीयादि प्रतिनियतस्व-
भाव: प्रकृत्यादि विकल्पे च दृष्टस्ते षां स्वकर्म प्रतिब-
न्धः। नन्वेवं गतेऽपि शक्यः वक्तुं तत्स्व भावानि तानीति
समासतोपदेशाच्च यथैतत्पथ्यं चामियतमापत्स्यते,
नाभविष्यदयमुपदेशः . . पथ्यमिहैकान्त . . कंस-
मशानं मन्त्रमिति आप्तवचन प्रमाणाच्च आप्तवचनप्रा-
माणिकात्वयमिदं चाप्तवचनं पथ्यापथ्ये अधिकृत्य
लोहित शालयः शूकधान्यानां पथ्यतमे श्रेष्ठतमा भव-
न्ति. यवानां शूकधान्यानां पथ्यत्वे प्रकृष्टतमा भवन्ति,
तद्यदेतन्निश्चयेन पथ्यापथ्ये स्यातामा।
नैमेवीत संशया याथातथ्याद्दश . . नः क्षीणकर्मकल्म-
षाः शीर्षाउपदेशयुक्ताः। तस्मात् पथ्यापथ्ये अर्थान्त-
रं यस्तुनमेन्दमाधिकृत्योपनीतमलात्यनुनय . .
इयत्तां एतावत्खलु तत्तोपरिभाषितं तिदोषकोपे
मन्दकं, ततु कोचेत्पथ्यमित्युक्तमितः स्वमतिपरिक-
ल्पितेयमायुष्मतो विदित व्यायामपि (वा) साक्षीण .
. . तदपि पूर्व प्रमाणाधानात्।
क्षीणदोषस्य खलु दोषाभिः क्षयः . . . मुपदिश्य-
तेकथं यत्तत आद्यप्रमाणमःअलिस्यरध्यात मरोगय-
हेतुः. पश्चादपितस्य बद्धच्छेमण इत्येवंप्रकारमानन्द-
नेन दोषाभिवृद्धिं कृत्वाधीयते, इतश्चात् प्रकोपक्रमे
वेति गृह्यताम्, तदुत्तरकालमनर्थफलत्वाद्यथेहित दोष-
प्रमाण पूरणात्वाक ऊर्ध्वमभ्यस्येत। संशयमनर्थमाच-
क्ष्महे- देव यस्वास्थ्य प्रवृत्तिकरं सत संमेषणुपयुज्य-
मानं गुणमेवावगत्याच्च्यच्छेदेन साम्यमनुवर्तयन्

बालादीनामन्येषां च शरीरधातूनामयं विशेषः। नहि
स्वास्थ्यवृत्तिकं दोषघ्नत्वं दोषप्रकोपकत्वं वापेक्ष्यमव-
तिष्ठति किन्तु न खलु रसादीनां शरीरधातूनां स्रोतसामेव रु-
ध्येन यद्वृत्तिः रोगमार्गत्रयस्य स्वतत्स्वास्थ्यवृत्तिकर-
मित्युक्तं च पथ्यं पथोऽनपेतं यदित्येवमादि . . नचाव-
श्यं दोषघ्नमेव स्वस्थवृत्तिकमभिप्रेतं तथा ह्ययं तैत्ति-
रिकाक्रमाच्चैदाडिमादीनि निर्दोषत्रयशमनानि यवा-
स्यलावजीवन्तीमृद्वीकादीन्यभिदधाति। तस्मात्प्र-
तिपक्षस्य दोषप्रशमनमेव स्वास्थ्यवृत्ति . . कर . .
पूर्वाभ्यामविशेष स्वस्थवृत्तस्य तद्यस्मात् स्वस्थवृत्ति-
दोषाणां प्रशमनं करोति। प्रकोपं च तद्यथोक्तमृद्धिधा-
नाख्ये स्वस्थवृत्ते तस्मात्तुषारसमये स्निग्धाम्ललवणान्
रसानुपयुञ्जीत।

तेष्वुपयुज्यमानास्तस्मिन् काले प्रबलं मातरिश्वानं शम-
यन्ति। श्लेष्मणश्चाभिवृद्धिमादधाति। उक्तं हि ——

"अद्भिश्च वै पृथिवीभिश्च मधुराभिश्चितः कफः।"

इत्येवं कृत्वा पूर्वाभ्यामविशेषं स्वस्थवृत्तमिति पृथगनार-
भ्यमुच्यते- यदुक्तं स्निग्धाम्ललवणा रसाः तदोपयु-
ज्यमाना समीरणं शमयन्तीति। तन्न। कस्मात्तर्हि माभूद्वा-
यो . . लब्धवा प्रकोप इत्यत एषां उपयोगः स्निग्धा-
दीनां मानमो . . . संयुक्तं लभते देहजं तदा रसं हि नस्य-
तो वायुः शीतशीते न प्रकुप्यति। तस्मात् स्वास्थ्यानुवृत्य-
र्थमेवैष विधिरवगम्यतां। यत्पुनरेतदुक्तं कफवृद्धिस्वास्थ्य-
प्रतीकाराद्विधानादित्युपधार्यतां, कालोऽत्रादितः कालोहि
तदा श्लेष्मच यस्य कारणं भवति।

उक्तं हि — अद्भि: औषधीभिश्च मधुराभिश्चितः क-
फ इति, तस्मिंश्च काले भूयिष्ठमम्ललवणानां औषधीनामा-
दानं, न तथा मधुराणां स्निग्धाम्ललवणान् रसानुपयुञ्जी-
त, तदस्मादेवं विधानामौषधीनां मां [illegible] कालक्रमो
मधुरः पाको निवर्तते, ततः श्लेष्मापचयकारणं मधुरः
पृष्ठविण्मूत्रविपाकः कफ [illegible] शुक्रल इति संहितावच-
स्मिन्काले भवत्यौषधीनां अपां च वक्ष्यति ह्यस्मिन्का-
ले अन्यथाभूतमपामौषधीनां च पाकं वर्षास्वाम्लविपा-
क पाकाभिरद्भिरौषधीभिस्तर्पयेति च तस्माद्सामर्थ्यं स्वा-
स्थ्यवृत्तिकरस्य दोषचयं प्रत्येकं पञ्च कृत्वा कालाश्रयं ह्य-
स्मिन्नर्थे प्राधान्यात् विद्यमानमप्यसामर्थ्यात् स्वास्थ्य-
वृत्तिकरं न च कारणत्वेधि करोति।

आह — सो हि चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्तो निरुच्यते,
अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते - किं चान्यत् अशु-
क्तत्वाच्च, यदा चेतनः स्वस्थं न शमयति न कोपयति, दोषं
तदा किमितमुच्यतां, तस्मात् पूर्वाभ्यां भावाकार मन्यदेव
स्वस्थवृत्तिकरन्नामेति समर्थयस्व, किं चान्यविशेषात् य-
स्यापि स्वास्थ्यवृत्तिकरं दोषान् शमयति, तथापि विशेषेण
तत् स्वस्थवृत्तौ हितमिति कृत्वा स्वस्थवृत्तिकरमित्युच्यते,
न दोषप्रशमने प्रसङ्गः दोषप्रशमनमप्यारोग्ये कर्तव्यम-
तं तस्मात् प्रसक्तिः स्यात्। न चैतदेव ज्ञानं तस्मादेनदपि -

क्रियामहे नैवमुच्यतां किमिदं स्वस्थवृत्तौ मतं

मतमभिप्रेतं तं पूजितं चेति गम्यतां निर्दिष्टं चेतदाह-
आरोग्ये मतमित्यस्तु, उच्यते, न दोषप्रशमने प्रसङ्गः दोषप्रशम-

नचैतदनुजानीमस्तस्मादेतदपिनाद्रियामहे - इहोभयथा विगृह्यमाणस्सञ्चयः यदितावत्प्रशमप्रकोपनस्वस्थवृत्तिकारणं द्रव्यं तेन रसवीर्यविपाकप्रभावानां पर्युदासः आपन्नः, उत्प्रशमनप्रकोपनस्वस्थवृत्तान्येव द्रव्याणि तेनान्यकार्यासंभवो निर्धारणात्. तस्माद्यदुक्तं . . . भवति. भक्ष्यैर्जीवेद्वर्षसहस्राणि तावत्तेजगतयौवनं। सौहित्यमेषां हत्वातु भवत्यमरसन्निभः॥ इत्येवमादिरसायनोपयोगोनसंभवति। तथाजरापरिणतो न्यपेतोयोगेनानेनाविन्दति नारोग्यत्वं सुविपुलंयुवेवसनुमश्यतीति स्यात्संभवोनिवारणा. चद्धमनकोपनस्वास्थ्यवृत्तिकान्येव करोति। द्रव्यन्नान्यद्धित्युच्यते, सर्वथासिद्धिः।

यदितावद्द्रव्यावधारणं तद . . . यथाश्रितानां रसवीर्यादीनां सिद्धिः प्रशमनोपस्वस्थवृत्तिषु कार्येषु यस्मान्न रसादीनां द्रव्यं प्रत्याख्याय भावः. एवं च कृत्वाद्रव्यग्रहणात्तदाश्रितानामपि रसादीनां सएवधर्मः परिगृहीतो भवति. त्रिविधो दोषप्रशमनादीनि कार्याणि धारणे सरसायनवाजीकरणयोः . . . युक्त्येति वाजीकरणे हि स्वास्थ्यवृत्तिप्रकर्षएवोक्तं हि स्वस्थे स्यात् . . . स्वरं यन्तद्द्रव्यं तद्रसायनमिति तस्मादेतदपिसिद्धमाह - त्रिविधग्रहणानर्थक्यं यस्मात्त्रिविधमेवेदं शारिसंख्यातं ग्रन्थे, द्रव्यं तस्मात् संख्यानिरर्थकात्रुमोऽवधारणार्थमानन्त्येपि हि द्रव्याणामियंइमीति प्रकारागानि यावत् खल्वचराचरे जगति द्रव्यं किंचिद्दोषशमनं च स्यात्। दोषकोपनं वा स्वस्थवृत्तिकरं वानन्यत्तु चतुर्थं द्रव्यापांगति रस्तीत्येन न्निवारयति।

तत्पुनास्त्रिविधं ज्ञेयं जंगमोद्भेदप . . . इत्यादि

दोषशमनप्रकोपनास्वास्थ्यवृत्तिकरं भूयो भ्यो सेन्प्रकारे-
ण जङ्गमादीनां । त्रिविधं वैदिन्थं स्यात् षड्विधमेव प्राप्नोति ।
तत्र त्रिविधं पूर्वोक्तं त्रिविधमिति तन्नान्यत्वात्, यत्तद्दो-
षशमन प्रकोपन स्वास्थ्य वृत्तिकरं त्रिविधमुक्तं जङ्गमं वा
स्यात् । औद्भिदं वा पार्थिवं वा तद्दोषप्रशमनं वा स्यात्, दोष-
प्रकोपनं वा स्वास्थ्यवृत्तिकरं वा तस्य त्रित्वमेवेत्याह —

(ब) संस्वेदजाग्रहणे कोऽभिप्रायः, संस्वेदजानामपि यस्मा-
दिह शास्त्रे तत्तो तद्यथोक्तं चतुर्विधा योनिः जरायुजाण्डजो-
द्भिजं संस्वेदजामिति ब्रूमो जङ्गमेन गृहीतत्वाद्याः खल्विमाः
प्राणिजातयः संस्वेदजाः क्रिमिकीटसरीसृपादयस्तासां ज-
ङ्गमग्रहणाद्वरोधः, तथायद्यन्यत्संस्वेद . . . .
लवणादि तस्योद्भिद्पार्थिवोपदेशेनासिद्ध उपदेशज्ञाने
कृत्वा एताभ्यो नेदं भावान्तरमित्यतो नोच्यते पृथगभि-
. स्यचेतनं एतज्ञातिमन्तस्थं जंगमामिति मध्वादिष्वजं-
गम द्रव्यप्रसक्तिः न ह्यमूनि गतिमन्ति वा चेतनानि वा जं-
गमानि वा अमूनि कृतोक्तानि. उच्यते - यस्य यस्य जगतो
जन्म तस्य तदुपचारस्तद्यथा कपोतेभ्यो जातः सोऽपि कपो-
त इत्युच्यते ।

तथा जङ्गमाद्धो हि निष्पन्नो भावः सोऽपि जङ्गममेव स्यात्,
एवं सति दोषः स्यात्, जंगमेभ्य एव तान्यभिनिष्पन्नान्युप-
युज्यन्ते, नैतानि स्वयं जंगमादीनीति । आह — यद्येवं स्यात्
जंगमोद्भि . . . पदार्थे यन्न पठेत् तस्माद्यथोक्त एव स-
माधिरस्मिन्नर्थे सुवर्णसमलोहपञ्चलोहाः ताम्ररजत-
त्रपुसम रस्तत्र स्वसिद्धानां ग्रहणं मलास्तेषां । शिलाजतु-
[illegible]

तेषां पार्थिवं शिलाजतु तत्त सुवर्णस्य ग्रहणोपदेशं करो-
ति। नहि नह्लोह इति स्यादत्त समस्त पञ्चलोहाद्यमिपदतः
पृथक सुवर्णों भवीयानस्य सौवर्णं शिलाजतुनो; ननु तो-
भवति परिग्रह इति, तन्न, रसायनेषु तस्य वचनात कर-
. . . पर्णगं उतवा न वयं ब्रूमः, एषामेव मनाक्शिलाज-
तूनि किं खलु येन संभवत्येषां मलासौःसह पञ्चलोहा-
भौम मौषध्यमित्याहौद्भिदस्याग्रे परिसूतितस्य प्रागभ-
भिधानं कस्मान्न पुनरस्तो विधं त्रेयं जंगमौद्भिदपार्थिव-
मिति तत्किमर्थं भौमं प्रथममभिधीयते।
ब्रूमः — बह्वभिधेयत्वात बह्वभिधानीयं औद्भिदे —
पार्थिवे तस्मान्नदादौ युक्तिरस्य विस्तारेण व्याख्यानं
करिष्यति। आहो कं वनस्पतिर्वै . . . वानस्पत्याः त-
थौषधीरिति, तत्किमेषां नानात्वमित्युच्यते, फलैर्वनस्प-
तिर्यस्य फलं केवलमुपलभ्यते, न पुष्पं स वनस्पतिः।
तद्यथा- प्लक्षपनसोदुंबरन्यग्रोधाश्वत्थादिः, अथवा, वानस्प-
त्यः ब्रूमः — पुष्पैर्वानस्पत्यः किं पुष्पै . . . फलैरपि।
अपि शब्दस्समुच्चये वर्तते, पुष्पैश्च फलैरित्यर्थः। यथाम्र-
बदरखर्जूरदाडिमामलकादयः।
आह – समासवचनं कस्मात्स फलस्यैव व्यक्तमासीत, वान-
स्पत्यः पुष्पफलाभ्यामित्यु . . . पुष्पफलवतां वानस्पत्या
नुपपत्तेः। एवं सति एषां पुष्पमेव . . . न फलं विदुलादीनां
तेषु नवानस्पत्य प्राप्तिः स्यादतो समासेन केवलं वानस्पत्य
फलैः पुष्पैश्च, किं नु वानस्पत्य शब्दे: पुष्पैरपीति, औषध-
स्य उच्यते -फलपाकान्ताः फलानां पाकः फलपाकः सः अन्तो
यासां ताः फलपाकान्ताः अन्तोऽवसानं . . .

इति समर्थितः। यथा, यवतिलशालिमुद्गप्रभृतीनां फलानि पक्वानि विनाशश्च भवति, तस्मात् स तेषामन्तः प्रधानैर्वि-

रुद्धोद्राक्षालाबुत्रपुसप्रभृतयः आह . . . कार्यो

निर्देशः।

यथा जंगमेभ्यः प्रयुज्य इति पठ्यन्ते. अत्र च यथा जंगम-

मेवोपयुज्यते. कस्य द्रव्यमग्रहा. . . मिहापि भौमे-

भ्यश्चैतेनिर्दिष्टं यमाब्रूमहे - एकवदेपदे पठितत्वात्.

एवं सर्वं पुनः पञ्चमीनिर्देशस्सर्वेष्वनुवर्तिष्यते, एक-

वर्गे . . . पाठः कस्मात् इति चेत् जंगमोद्भिदपार्थिव-

मेव तैवहस्तेपण्यश्च शारदाभिर्निशरीरमज्जंफलैश्च-

ष्मस्यास्य कालोत्पन्नं हस्तिपण्यां इत्यत्र विश्रुणोति-

महास्नेहा प्राणिनां प्राणसंरक्षकानां कारणमाचक्षते,

अथवा सामान्य गुणाधिकारोऽयं न प्रधानगुणाश्चिन्ते-

नियुक्तं सामान्याः खल्विमे . . सर्वेषामेवां वक्ष्यन्ते तत्र

ण्ता . . . . - वैशेषिकान् गुणान् प्रतीचिन्ता यत्र वै-

शेषिकानि विशेषाधिकारो भविष्यतीति तत्र विधास्यते,

चायमग्रे सैन्धवमस्याभिधानमेवं प्रतिषेधो . . .

मूत्रेषु पयस्सु च वेदितव्या।

अथवावस्थाविशेषान् सर्वत्र प्रधानमित्येतद्भावयति,

अन्यादिषु मूत्रग्रहणे स्त्रीपुंनपुंसकमूत्राणि प्रत्येतव्या-

नि। अन्येत्ववदन्ति - स्त्रीजातेरेवात्र गृह्यते, तस्मान्मूत्र-

स्य लघुतरत्वात् स्त्रीजातेर्मूत्रं लघुतरं कायायुक्तं भिः मू-

त्रस्य स्रोतसां रेतसः सह स्त्री यावने समाभिवसतः तद्भि-

न्न सामीप्यात् रेतसस्सह स्त्री यवने समभिगवसतः स्थान-

सामीप्यात् स्त्री भावनाकृत गौरवात् शुक्राच यवा . . . .

तिर्यान्ति, तेच गुरुत्वकारणान्नपुंसकजातिस्वमंगल- मेतिनतन्मूत्रमुपयोक्तव्यमिति ९८ . . . पन्थाइति तं प्रत्याचेलनेति प्रयोगमधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयोम- तम्। अततावद्व्याख्यानसुक्ते प्रायशो मधुरमिति भूयिष्ठं सर्वं पयोमधुरं. तद्यथा रुक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषल्लवणल्घ्विति, नत्वेमसर्थं प्रशंसान्ते सावद्यत्वात्+ कथ्यमिति।

नहि किंचिन्न मधुरं पयो रस्या दुष्ट्रीणामित्युक्तमिति तदन्तासेशब्द करणात यत्तथन्ताय माचार्यो न्याससंप- र्क प्रविशति। नच तस्य प्रकर्षमिच्छति, तत्र तत्र संशब्द- मुपधत्ते, साम्लं सलवणं तथा वान्ते कषाया . . शर्करेति, यदिन्वैष प्रकृष्टोऽभविष्य न्नन्वपीमे वक्ष्यामि, इक्षोरिव क्षीरमुष्ट्रीणां लवणमिति. तथाम्ललवणमितिरुक्षं शारवावातहरं तिक्तायाप शर्करेति. तस्मादाभिप्रायो- यमर्थइतिप्रतिपद्य . . . र्थ: प्रायशो मधुरं भूयिष्ठं म- धुरं पय: नकदाचिदन्योऽयन्यस्यान्वरसो भवन्तीति आ- ह - स्तन्यामित्यस्य क्षीरोपदेशान्यथा क्षीराण्येवोपदिश्य- ते, आविक्षीरं अजाक्षीरमेवमादीनि तत्किमिदं पुनराभे- हितं स्तन्यं स्निग्धं पय इति. पच्यते तद्वृद्धिकरमित्यते दोषस्तन्यवृद्धिकरमित्यभिप्राय:। तस्मान्नपुनरुक्तमा- ह - सामान्याद्नुपपन्नं इह समानगुणाभ्यासोहि वृद्धि- कारणमिति व्यवस्था कृता।

आविशेषेण च सर्वपयसामभूनि गुणकर्माण्यधीक्रियन्ते शीतं स्तन्यं प्रीणामीति अजोष्ट्रबडवादीनां च क्षीराण्यस- मानानि ध्वायं: कषायमधुरमिति तथारुक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणां

ईषल्लवणमित्युदितमथ साम्ललवणं रूक्षमेकशफमुक्तं तद-

सामान्यं चैदेतद्बृद्ध्ये पूर्वापरारम्भप्रवृत्तिः परिह्रियते। सामान्या-

नुगुणाभ्यासोऽग्निवृद्धिकर इतीत्येवमेवैतदेवं सत्यादौ वि-

हन्यते, शीतं स्निग्धं स्तन्यामिति ब्रूमः। एवं गुणस्य स्तन्यक-

रत्वात्।

यदेवाहि प्रायशो मधुरशीतं स्निग्धं च तदेव स्तन्याभ्यवाहि

तमित्येतदेव गमयति। पुनश्च पयोविधानात् यदेवं प्रकारं

पयः स्तन्यं नान्यदिति यदिच यन्नाकरिष्यत् पुनः पयोग्रह-

णं संशयः उत्पत्स्येत। किंतु स्तन्यामिति पयोनिर्देशोऽत्यलः त-

द्धि मलेत्येतत् पयोग्रहणेन विविनक्ति। तार्ह्येतं स्तन्यामिति

आह-मनस्करं शोणितपित्तघ्नं चेति। एतदयुक्तं स्थूलसूक्ष्म-

गुणवैधर्म्यादधोभागविरोधसंसनत्वात् तयोर्ध्वभाग-

स्य कफानुबन्धात् सामान्याद्विवृद्धि स्थूलं च पयस्सूक्ष्मं

रवक्तः ... मधुरं शीतं स्निग्धं पयः तत्अनिलोमं च म-

नस्तत्कथं विपर्यये वर्तमानं पयो मनस्करं भविष्यति।

तथाहीन्ते शोणितपित्तमित्यनुपपन्नं कथमित्यधो

(धो)भागे तावत् वमनं शस्तु सविरेकं प्रतिलोमं च कारणं

रक्तपित्तेऽभिधीयत इति वचनात्। क्षीरं च स्रंसयति श-

मनं च शोधनमित्युक्तत्वात्, तथा क्षीरमुल्लिनदधि का-

मस्तु पयसा नस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान्। यथोर्ध्वभागे

तथापित्तश्लेष्मानुबन्धमूर्ध्वगं कफसंयुक्तमनस्तस्य वृ-

द्धिकरमेवेति। तथाप्यनुपपन्नं। तस्माच्छोणितपित्तघ्नमि-

त्यनुपपत्तिरेषा उच्यते।

उपपन्नं प्रभावा ... - वस्याविशेषाच्चेह प्रभावो चि-

न्त्यो द्रव्याणां मनस्तावत् प्रभावा मनस्करं स्यात्। उतवा

श्लेष्माणि सत्ववृद्धिस्तस्तद्वृद्धयोजसो वृद्धिः, उक्तं हि-

तावदेव प्रमाणं श्लेष्मण्योजसश्च ओजश्श्लेष्म प्रकोपच-
यस्तथाचाह - सर्वैव ओजस्स्मृतको . एतस्मादोजो वृद्धि-
करत्वान्मनस्करमित्युच्यते, उतवा मनसस्त्रयो गुणाः सत्वं
रजस्तमश्च, तथाचोदाहृतमाचार्येण इष्टं राजस तामसमि-
ति, तत्र योऽसौ इष्टस्सत्वाख्यो गुणस्तस्य पयसोऽभिव्यक्तिः
क्रियते।
उक्तं हि - शमलविकृतोपहाराभ्याहारजातानि तथोक्तं
द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावात तथा षडिन्द्रियप्रसादनमिति
तस्मादुक्तं, उतवा ओजो हि बुद्धिकरं मनस्करं तस्मादोजः
क्षयेदुर्मनाः स्यात्। उक्तं हि - दुच्छायो दुर्मना रुक्षः क्षाम-
श्चैवौजसः क्षये रक्तपित्ते अन्यवरत्वाविशेषादुपपन्नं वक्ष्य-
ति - कषाययोगैर्विविधैर्यथोक्तैर्दीप्तेऽल्पश्लेष्मणानि-
मित्ते च यद्रक्तपित्तं प्रशमनं याम्यमिति संस्वेदजाण्डजो-
द्भिदजासंभवात् श्लेष्मणाश्चासंभवात् व्याहतं नमिसं-
स्वेदजानां प्राणिना . . . गादीनामुद्भिदानां मा वृक्ष-
गुणवत्यादीनां हंसशुक . . . शिखिशारिकाणां पय-
स्सात्म्यं तथा न जरायुजानामपि सर्वेषां सात्म्यं श्लेष्म-
करस्यापथ्यत्वात्। उच्यते - उक्तमाचार्याभिप्रायात् अन-
धिकश्चायं खल्वाचार्यस्य . . भिप्रायो जातमातः सर्वो बालः
स्तन्यमभिलषत्यतो वास्य वृद्धिरुपजायते।
यच्चोक्तं. संस्वेदजाण्डजोद्भिदानां च सात्म्यमिति तन्न। दृ न.
त्वामेतानाधिकृत्य प्रणीतं, किन्तर्हि जरायुजान . . . स्यात्।
एवं सति सर्वशब्दः स्यात् कृत्स्नाभिधानां प्रदेशवाचिना यदि
जरायुजानेव वाक्. न संस्वेदजाश्चाण्डजोद्भिदमात्रेण तर्हि
प्रदेशवाचिनमैत भिद्यते।

ब्रूमहे - यत्तान्नियुक्तं नावशेषं वाक्ये - अर्थं हि जरायुजान-
धिकृत्य सर्वशब्द उच्यते, ते पांच सर्वेषां सात्म्यमित्येत-
स्यानवशेषं वाक्ये न्यागत . . नाभिधायेन प्रादिशन्ति+
. . ति । . . . . केचि . . लोध्रमवर्णयति तद्ग्रहणे-
न शाबरकमेव गृह्णाति तत्पट्टिकालोध्रं निवारयति. अथवा
तिल्वकस्तरुरबालोजीर्णाश्च सकामुक इति दर्शयति -
अथवा सामान्यसंज्ञा विशेषं नियोगाद् दृष्टा हि सामान्य . .
. . विशेषेषु निपतन्त्यो यथा पशुरुक्ते कथ्यते ग्राम्यार-
ण्येषु च तु चतुष्पदे सामान्यात् सविशेषे निपातेन चागलैसाहि
पशुरिति कथ्यते।

तथा ज्वरो यक्ष्मेति सर्वरोगेषु सामान्यलक्षणार्थैर्ब्रादि-
शल्लक्षणेन नियुक्ता स्याद् यथैकमर्थमेतदेवं . . . सामान्य-
संज्ञा विशेषे नियुक्ता । यदि . . . योजनं वा क्रियतां तर्हि
ब्रूमः - उभयाश्रयित्वा ज्वरो हि . . . धिष्ठानत्वात्
अधिकरुजमादधात्यन्येभ्यो व्याधिभ्यश्च धातुरोगेप-
ठ्यते . . रयं चाधिकरुकर इत्येवं स्यादेवं येनेन . . .
(मु)
इत्येवं क्रियतां, ब्रूहे रुजभङ्गामोक्षज्वरस्तु रगइत्यर्थ इत्य-
लोगस्मिन्नेव यथा तस्याज्वरो नरुजामिति तथा तिल्वक-
तरुरिति, अतस्सामान्यसंज्ञा सर्वभक्षाणां तिल्वकविशेषे
नियोज्येत ननाम . . . ज्ञानपात्रेण तूपज्ञानेन वा पुनः मा-
ता शब्दैः केवलो नाम ज्ञाने केवलेनेत्यर्थः । पुनश्शब्दो
विशेषवचनं किं विशेषयति - ननाम ज्ञानेनेत्युक्तं, तथा
नरूपज्ञानेनाख्या नामाङ्कज्ञानाभ्यामावेधाभ्यामिति वि-
शेषयति - औषधीनां पुन . . . . कश्चिदेहिनु महति
परापराम्ला प्राप्तिर्योजना ।

प्रतिदोषं प्रतिव्याधिं प्रतिशरीरं सत्वसात्म्यवय आदीनभि-रूपज्ञानाभिप्रायोपायान्नाधियो योजनमौषधानां वेदितुमु-त्सहते।

अथ कृत्स्नाह सन्नियोगपीत्वस्य रूपज्ञस्तत्वविन्नसपरां प्रा-प्तिं वेदितुमर्हतीत्यर्थः। किं पुनर्यो विज्ञानजातीयात् औष-धैः सर्वदाभिषक् मुक्तं भवति, य एव तावद्‌नामज्ञः आ-रूपज्ञो वा योगवित्केवलं स एव तावत्तत्ववित् भिषक् किं पुनः यस्सर्वैस्तु प्रकारैर्नामरूपयुक्तिभिर्विजानीयादित्यर्थः।

आह - तत्किं, य एव तावत् तद्‌द्वमौषधमनेन सहौषधैर्नैव चैव संयुज्यते, स एव ज्यायान् भिषगित्युच्यते, न योगसंविते: योगमासान्तु यो विद्याद्देशकालोपपादितं पुरुषं पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयो भिषक्तमः, तत्तद्योगसान्निकर्षे इ-त्यर्थः। केनकस्यतु शरीरेण च द्रव्याणां परस्परं च, उक्तं हि-तेषां कर्मसु बाह्येषु योगमारभ्यान्तरेषु च संयोगं च प्रयो-गं च यो वेद स भिषग्वर इति तमेव प्रकारं योगमासामित्यौ-षधीनां प्रकृतानां विधानं जानीतेत्यर्थः। कालदेशकालो-(पा)
पपादितं देशकालानुरूपं भीति जा देशकालग्रहणाच्च दो-षकालादीनामत्यवरोध इति विज्ञेयोऽयं मार्गः, पुनः रूपाद-यवा प्रधानावेतौ।

उक्तं हि - नास्त्यनियतिन कालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति, कालो हि भैषज्ययोगपर्यायाभिमाभिवर्तयति पुरु-षं पुरुषं वीक्ष्याति विप्राति पुरुष इत्यर्थः। प्रधानत्वात् पुरु-षग्रहणं स्त्रीपुंनपुंसकानि तु सर्वाण्येव गृह्यन्ते, स्त्रियं स्त्रियं नपुंसकं नपुंसकं च ~~अथवा~~ वीक्ष्येत्यर्थः।

वीक्ष्यावधार्य यथावदुपलक्ष्येत्याभिलाषः, किमवधार्य

पुरुषं पुरुषं यथोक्तान् प्रकृत्यादिना गमोहे तमोदाहृकं परीक्षेत, प्रकृतितश्च विकृतितश्च सारतश्च संहननतश्च प्रमाणतश्च सात्म्यतश्च सत्वतश्चाहारशक्तितश्च वयस्तश्चेत्यन्ये भावाः प्रकृत्यन्तरं विशिष्टावर्तते।

यथाभूता एकस्य तथाभूता सर्वेषामन्यथा तस्माद्दोषेत्युक्तं पुरुषग्रहणाच्चोभयमेव संयोग पुरुषस्स एवा.

यः तस्मादुक्तं हि संयोगः पुरुषैमेत्यष्टावशेषोवेदनाकृतः सत्वात्मा शरीरः, पुरुषाख्या उक्तं हि चेतनाधातुरप्येकः पुरुष तन्त्रा इति। यश्चैवं प्रकार योगं विद्यात् स एवं भिषक्तम इति मन्तव्यः, च शब्दोऽवधारणार्थः, सा हि भिषक्तमो यो योगाभिज्ञोऽन्यस्तु यो . . विद्यामतिः कर्मदृष्टिमभ्यास संसिद्धिराश्रय इति. एवमादिकैरेतैर्गुणैः स्याद्भिषक्का यस्तु हितेच्चतुर्गुणैरुपेतः सो भिषक्तरः, यस्तु सर्वैर्गुणैरुपेतः सा हि भिषक्तम इति. योगज्ञानं च सर्वेभ्यो ज्याय इत्येतत् प्रदर्शयन् योगग्रहणं केवलं कृतं नोऽन्येषां विद्यादीनां योगाभियुक्ति बाह्यस्तत्वेव भिषगुक्तं हि - तस्मात् भिषजा युक्तयुक्ति बाह्ये भेषजं धीमता. किंचिदादेयं जीवितारोग्यकांक्षिणामिति। आरोग्यं न हि योगाभ्युत्थान सर्वगुणावाप्तिः।

नहि किंचित् ज्ञानमौषधीनां करोति प्राप्त मुच्यते - नहि यथा विधं यथाशास्त्रं यथाग्निः शानैर्यथा तथौषधं विज्ञातं नानारूपौषधाज्ञानात विनाशमाप्यष्टे किंचिदिपवत् संज्ञा प्राणनाशादीन् कृत्वापश्चात्वमापादयान्ति, किंचि ज्वजन्तुनिवनिकृन्तन्ध इति होरामुत्पाद्या. इतरं च प्रक्षाल्य मारयान्ते.

. . . ज्वरादीन् . . . विसर्पादीन् . . .

व्यापादयति। किंचिदशनिरिव . . . र्णयनुस्मृत्य सद्य एव प्राणान्निरुणद्धि तदा सम्भवस्थानां प्रापणार्थमपि ना . दोष धातून वहन . . .

अथ विज्ञातमौषधं कं गुणमादधातीत्युच्यते - विज्ञातम मृतं यथा निरति शयत्वात अमृतस्य नहि . . . शक्यते अमृतं गुणान कर्तृभ्यो भिभावेभ्यः सर्वेभ्यो नामृतत्वात किंचित गुणकरतमोऽस्ति। तथा सम्यक्परिज्ञानादौषधानानुरस्य कश्चिद्भावो गुणावगतोऽस्ति। उत आयुर्वृद्धि प्रकर्षकरत्वात उपभृतस्य, नास्त्येवं किंचिदायुषो वृद्धिकरम। यथा परिज्ञानात प्राणिनामायुषो वृद्धिं प्रति किंचित . . . यत्तरमस्ति . . . . एको दृष्टान्तो मतैवैव नामरूपच्च गुणैस्त्रिभिरिति संख्या वैयर्थ्यं कस्मान्नामरूपगुणा स्त्रय एव इमे निर्दिष्टा . . . . संख्याभिधानं पुनस्त्रयः इत्युच्यते - एकैकं प्रति षेधार्थं योगविभागो वाऽयं तदेन ग्रहणं नयुञ्जीत. नाम्ना केवलेनोपरिज्ञानमपि परिज्ञातं स्यात। तथा रूपेण केवलेन तथा गुणैः केवलैरत एवत स्त्रिभिरविपरीतं ज्ञातं भवतीत्यत उद्भावयति।

अथवा योगविभागास्त्रिभिर्विज्ञातं वेत्येव नो योगविभागाभिमतः। एतया अनेन प्रकाशयति योगश्च प्रधानो ज्ञातश्च नयोगः। केवलं ज्ञानमपि परिज्ञानमनर्थकं तदौषधं ह्यनभिज्ञानं नामरूपगुणैस्त्रिभिर्विज्ञानं नापि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यत इति वचनात।

किंनु भयप्राधान्ये . . . प्रधानतरो योगः कथं गम्यते तस्माद्योगादपि विषं तीक्ष्णमुक्तं भेषजं भवेत। भेषजं वापि

योगाद्धेतो स्युर्यो वृद्धिं करोति शरीरस्थो तिकरं च भेष-
ज ... सम्यग्युक्त त्यवे संभवति, तस्माद्योग एव ज्यायस्तरो
नाम रूपगुणज्ञानादिति. यस्मादिमे दोषा दुष्प्रयुक्तानौ-
षधानु ... ... जायुक्तं युक्तिबाह्येन भेषजं धीमता कि-
चिद्यदियं जीविता रोग्य कांक्षिणा नाभेषजा नावैद्येन नचे-
ति वैद्येनापि युक्तबाह्येन औषधानां योजनानां न चेतीत्यर्थं
चशब्दो गतलक्षण निर्दिष्टः।

अथवा यो युक्तिबाह्यस्सो भेष ... ... गुणो पुनोपुन्ना
न्नह्याभेषजा चिकित्सां प्रति व्यापारः कस्मादित्युच्यते. य-
स्मात्कुर्यात ... ... शेषं वास्थाशनेरेवमादि ...
न चेकेवलत्यानुरेणेना भेषजायुक्तो बाह्येन युक्तिमौषधं
नोपयोज्यं भिषजा विहितयुक्तिबाह्येनातुराय भेषजं न
प्रदेयं कस्मादित्युच्यते. दुःखिताय शयनायेन्येवमादि.
दोषानुभवयो र्लौकयोः प्रत्यवाय करत्वात् परिजाभेषजो-
क्तोहि नरकपातिस्यात् तस्य संभाषणाद्वाविति यस्माचे-
मे नवरूपा अज्ञस्य दोषा भवन्ति, तस्मात् भेषक्बहुपु-
स्वगुणसंपदि परं प्रयत्नमातिष्ठेदिति। आहोक्तमिदं भव-
ता वा भेषजायुक्तं भेषजमादेयमिति तत्कथमेतान्नोश्चित-
व्यमिदं युक्तमिति ब्रूमहे - तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्या-
य कल्पते. आहोक्तं कुर्याद्धि पतितम्मूर्ध्नि संशेषं ... -
ज्ञानिनज्ञमतमौषधमिति कथमेतदेव कस्मादपरस्यादिय-
मधमौयमेव भिषगयं श्रेष्ठ इति, उत वा उक्तमेतद्यो योगे भेष-
जमपि इममविज्ञाय प्राज्ञमा(नी)नि प्रयच्छति। यश्चा प्राज्ञमानी
योभिषग्युक्तश्चेवा।

अथ इदानीमन्यो ज्यायानुच्यते- ... ... भिषजां श्रेष्ठो

रोगेभ्योयः परीक्षयेत. च शब्दः समुच्चये . . तदयुक्तं भै-
षज्यं यदारोग्याय कल्पते, सच्चभिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्र-
मोक्षयेत। आह - यदुपन्यस्तं भवता तदेव युक्तं भैषज्यं यदा-
रोग्याय कल्पत इति।

तद्यनेकान्तः, अथवा कथं . . . . . मिदमस्माभिर्ग्रा-
ह्यं गृहीतुं यस्मादारोग्य संवृत्तं तस्मात् सम्यग्युक्तमिदमिति
तद्यस्मिन्नर्थे भवता कश्चिद्धेतुरुक्तो नचानिर्हेतुकोऽतिशु-
द्धिरुच्यते, लोके प्रदृष्टत्वादित्येष हेतुरथवा योऽलौकिकप्रत्य-
क्षार्थ स्तत्रापि हेतुनापेक्षेण, तेन लोके दृष्टं दृष्टं हि .

. . प्रयोगं सर्वेषां . . . कर्मणामिह . . . तस्य कार्यस्य भ-
वति यान्यकाले लोके सम्यगनुष्ठिते भविष्यत्यनेनेदं प्रयोजनं
येनासिद्धम्। तथाहि सम्यक्प्रयोगे दृष्टा लौकिकैस्सिद्धिः प्र-
त्यक्षमतो प्रत्यक्षमपि प्रयोगं सिद्धिमात्रं दर्शनात्, उत्तरका-
लम . . . . इदमिदानीं युक्तं सच्चैव भिषजां श्रेष्ठो रो-
गेभ्यो यः प्रमोक्षयेदनेकान्तिकत्वादनुपपन्नं ह्ययमेका-
न्तस्तदोस्वल्वज्ञा भवे कांक्षौशालिकारोगपरामर्थं कुर्वा-
णा दृश्यन्ते. उच्यन्ते. सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं .

. . नखल्वत्र यादृशी सिद्धिरिष्टा सुगणाष्ट . . .
नवरतं सिद्धिर्नित्यं सततया सिद्ध्यानित्यया ज्ञायते. सर्वैर्गु-
णोऽयं श्रुतादिभिर्युक्तो भिषक् तथाहि, तक्षाविद्धि निपात.
यतीति शब्दः समुच्चेनोति सम्यक् प्रयोगं चापरे-
सिद्धिर्गुणैश्च युक्तं भिषक्तममति. इतमविदं सिद्धिरेव
गमयति आयुर्वेदागमो . . .
मादि हेतुरागमस्य, भिद्यभूता यद्वा रोगा आगमस्य प्रवर्तनम्।

आसन्नोपदेशान्तरमेवमादि साम्यनुज्ञानाद्देशे चानुमता-
न्येषां तन्त्रार्थे . परमर्षिरेवमादिरायुर्वेदस्य नि-
र्णयौ हिताहितसुखदुःखमायुरेवमादि संपूर्णं कारणं सर्व-
दा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणमेवमादि कार्यं धातुसा-
म्यमिहोच्यत इति प्रयोजनं. धातुसाम्यक्रियाचोक्ता तन्त्रस्या-
स्य प्रयोजनमिति. हेतवः कालबुद्धीन्द्रियार्थान्यितरयोग-
एवमादयो दोषाः वायुः पित्तमेवमादयः भेषजं दैवयुक्ति-
व्यपाश्रयमेवमादि रसास्संप्रत्ययं द्रव्या रसनार्थो रसएव-
मादि . त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः किंचिद्दोषप्रशमनमेवमादि-
मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि चैवमादि स्थूल-
त्वान्नोच्यते।

आह - संग्रहानर्थक्यं व्याख्यातत्वात यइमे संग्राहे णोपश-
यन्ते . योन्ते व्याख्याता एवं पूर्वं पृथक्पृथक्कार्ते-
स्तरेणास्मिन्नध्याये तस्मात्पुनरूपदिश्यमानः केवलं
पुनरुक्तदोषमावहन्ति. न पुनः किंचिद्विशेषमाधार-
(स्या)
यन्ति। उच्यते - असन्देहस्या कल्याभिधान सुखावबो-
धावधारणानिश्चयबलालानानिगमनार्थं संग्रहः.
असन्देहार्थमिह यावद्धन्तरे संज्ञाय्यां मानार्थं संग्रहो
विविनक्ति - तथार्थ संख्यायामपि कश्चिद्दत्यधातेसन्दे-
हः. किन्वेकोऽयमर्थः उतानेक इति. तद्यथा-

किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदूषणम् ।
स्वस्थवृत्तौ मतं किंचिद् द्रव्यं त्रिविधमुच्यते ॥

तत्पुनस्त्रिविधं जंगमोद्भिदपार्थिव . . त्रिविधं द्रव्य-
मथ पूर्वं च त्रिविधमिदं च त्रिविधमित्येतत् संख्या संशयः
संग्रहो निर्मलीकरोति त्रिविधो द्रव्यसंग्रह इत्येवमादिश्च

अन्ये संग्रहात् ज्ञायन्ते, साकल्येन चार्थसंक्षेपेण गृहीतो भवति। तथा विस्तरोक्तमर्थमेकत्र कलापीकृत्योच्यमानमल्पबुद्धिरपि सुखमवबुद्ध्यते, अवधारयन्ति चानाकुलत्वादुक्तश्चार्थः। पुनरुच्यमानो निश्चयबलाधानकरो भवति. द्विबन्धं सुबन्धमिति प्रतिज्ञातार्थनिगमनं वा प्रतिज्ञातस्याभिपूर्वमनर्थस्य हेतुर्निगमनमन्यत्रापि चोक्तं वाक्यसमाप्तिं विद्यान्निगमनमर्थसंस्मृतौ लिङ्गहेतूपनयान्तरित . . प्रकृतो ह्यर्थः प्रकृष्टः स्यात् तदेतानर्थो . . . स्तूत्रकारस्यान्यार्थसंग्रहरीतिरिति ॥

इत्याचार्यहरिश्चन्द्रकृतौ
प्राशिष्योपाध्यायिके न्यासे
भेषजचतुष्के दीर्घ-
जीवितीयः प्रथमः
अध्यायः

अथ

" द्वितीयोऽध्यायः "

आहापामार्गतण्डुलीयस्य दीर्घजीवितीयादनन्तरमभि-
धाने कः संबन्धः।
ब्रूमहे — अध्यायस्य तावत्पूर्वं मूलफलज्ञाने तोऽस्मिन् अ-
थ्यौषधं पञ्चकर्माश्रय . . . तोऽस्तव कीर्तितं पुन-
रिति प्रकरणस्यास्य वमनविरेचनादीनि कर्माणि पूर्व-
स्मिन्नध्याये प्रकृतानि. तेषां तु नियोग व्यवस्थानोद्दिष्ट-
ता कस्यामवस्थायां नियमेन किं प्रविधेय कर्मेति तदिह
व्याकरिष्यते. तस्मादनन्तरमस्योपदेशः प्रकरणस्य क-
र्माधिकारिकस्यापामार्गस्य बीजानि
एतदेवं विपर्यमाणं समासतस्त्रिकीर्तितं यावत्कर्माणि.
अथ चोक्तान्यौषधानि वमनादिकर्माण्याधिकृत्य
तत्र सन्देहः किमेतान्यौषधानि वमनादीनि कर्मो-
पयोगीन्युतापराण्यपि सन्तीति ब्रूमः। सन्त्यन्यान्यधिका-
नि पुनस्तानि अपामार्गबीजानीत्येवमादीनि अनन्तर-
श्लोकस्यापि सम्यक् प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति क-
र्मणां सम्यक् प्रयोगमभिहारस्यते। शिरोविरेचनाभिधा-
नमादौ कस्मादिह तत्र तत्र वमनादीनि कर्माणि पुरस्कृता-
नि. तस्मात . . . वमनादि कर्माणि कारयेत. तथा साधा-
रणेषु ऋतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते।
इह तु शिरोविरेचनादीनि निर्दिष्टानि इत्यत्र हेतुः
-सूत्रकरणमभिन्नक्रमा स्नूतप्रवृत्तायोनिष्का-
रणभावो नास्तीति तत्र प्रकृत . . . किमर्थमयमस्माकमा-
चार्य इत्येतदभिव्यज्यतां. ब्रूमो न प्रयोजनापोहितत्वात्

प्रयोजनं खल्वपेक्षमाणैः किंचित्कर्म कदाचित्प्रकाभ्ये क्रियते,
किंचिन्मध्ये किंचिदवसाने तत्रवमनादीनि तावद्वमनादीनि कार-
येदिति. श्लेष्मप्रकोपमवेक्ष्य वमनादीन्युक्तानि. वमनं ह्य-
स्मिन्काले पूर्वविधेयं मादापन्नं मध्ये वातपित्तमाविर्भव.
तीति विरेचनादयः संभवन्तीति रसन्ते शरीरे वसन्ते अति.
पित्तप्रकोपमवेक्ष्य विरेचनादीनि कार्याणि, आदौ तु विरे.
चकः कस्यपानबलः कफ इति वमनः शिरोविरेचनेऽपि सं.
भवतः. विरेचनवमनकर्शीतशरीराणामनिलप्रकोपमवे-
क्ष्य आस्थापनानुवासनेऽपि कल्पयेत् प्रावृषि च वमन..
. मभिसमीक्ष्यास्थापनादीनि विधेयानि। आस्थाप.
नं तु पुरा विधेयं पित्तश्लेष्मणश्चाय मब्धा वमनविरेचने
अपि तदेव पद्यते. क्रिमिषु वास्थापनवमनविरेचनानि
. . तत्कस्माद्धेतोरिति आस्थापनमुदीरणमम्लविशो-
धक्रिमिहरार्थं वमनविरेचनशिरोविरेचनानि तु क्रिमि-
निर्हारार्थानि उक्तवानियमज्ञप्त्यर्थं कर्मणां व्याधिकाल.
शरीरावस्थाविशेषार्थः. क्रियाविशेषं हि यस्माद्यथोय.
त्तवा काले यस्यां वा शरीर . . . . . रसो विरेतं प्राहं तत्र
जातुचित्पूर्ववमनं विधीयते तदसत् . . दर्शयस्यात्क.
र्म . . सर्वेन्द्रियाधिमानं ह्याशिरः प्रधानं यदुक्तमाङ्गना-
मपरं . . विधीयते तथा शालाकिका अ . . दाहरणं,
यथामू . . . प्रवर्तते अनामये शिरसैवं स शरीरं वृद्धि-
मिच्छतीति तस्मात् . . . क्रियते किं चान्यद्भवश्च थं
सि
वा सर्वेषां हीन्द्रियाणां शिरा श्रोतानामेकमिदं समानमप्रश-
मनमतो वा प्रतिमो वा पूर्वं शिरसो विरेचनं तत उरसो वमनं.

तत आमाशयस्य विस्तरे ततस्ततः पक्वाशयस्यास्थापनानुवासने इत्यनेनानुपूर्वेण क्रमेण विवक्ष . . . शरीरस्यकि यां प्रागित्यतो वा आह प्रतिज्ञाभेदः अपामार्गतण्डुलीयं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाया अपामार्गस्य बीजानीत्यारब्धो वक्तुमेवं ह्येतत् कर्तव्यमाविशेत्।

अपामार्गस्य तण्डुलानि पिप्पलीमरिचानि चेत्युच्यते. बीजस्य समर्थस्य तल्लोपदानार्थं यान्येव बीजानि प्ररोहसमर्थानि तान्येव तल्लोप . . . पालानि पुराणि वा यथा चान्तेवमन्येष्वपि कर्मसु यान्येव प्ररोहणसमर्थानि बीजानि मदनादिनान्तानि तत्र प्रयोज्यानि भवेत्। विचारणा एषा चेत् तत्र मोहस्येवमेव कार्यमासीत्।

अथातोऽपामार्गबीजं व्याख्यास्याम उच्यते - सतुषापोद्धारार्थं बीजमित्युक्ते यत्किंचित् प्ररोहणसमर्थं बीजमिति सतुषे ऽपि प्रसङ्गः स्यात्ततश्च पूर्वतो निस्तुषास्तण्डुला इत्येवमुपदन्ते. उत्तरेण तु योगेन यान्येव बीजानि प्ररोहणसमर्थानि पटुवीर्यत्वादर्हन्तीति योगमित्येतत् प्रापयति।

आह - अपामार्गाभिधानमादौ कस्मान्नान्यस्य पिप्पल्यादेर्द्रव्यस्येत्युच्यते. ज्यायश्चायस्यो शिरोविरेचनद्रव्येभ्यस्सर्वे . . . एतदेव ज्यायः प्रत्य . . .

शिरोविरेचनानामित्यग्रे पुन्याकरणात् आह- विशेषाभिधानात् संशयः, न खलु विशेष्येदमभिहितं . . .

अपामार्गादि समस्तानि शिरोविरेचनमुत व्यस्तानीत्येतदेकतरावधारणा प्रति सन्देहो न उच्यते - तत्रैव विद्यातसंशयः प्रधान. परत्वादिति दोषप्रकोपस्य व्याधि-

त्रैविध्यमतास्ति त्वमवेक्ष्य सर्वद्रव्यैकाविकल्पेन प्रयोगोऽ-

पामार्गादीनां मार्गमोहि दोषप्रमाणानुरूपाणि भेषज्य-

मात्रप्रमाणाविकल्पो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति। त-

थोक्तं परिसंख्यानमपि यच्च द्रव्ययुक्तमयौगिकं मन्ये तत्त-

द्रूपकर्मयच्च यारब्धा चिकित्सिता साचानवशेषमाख्या-

यते. उतवा प्रागुपन्यस्तमेव हेतुस्था . . . क्रमेत्येष ह्य-

नुक्रमः शिरसो ह्यनन्तरमुरइति . . . मदनाभिधान .

. कस्मान्न मधुरादीनामुच्यते प्राधान्यादन्यस्य. उक्तं

हि, वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्यवक्ष्यते नपा-

यित्वादिति। तथा मधुरमधुकसैन्धवफाणितोपहितां मदन-

(कल्पा)

फलकषायमात्रां पाययेदिति सत्सु मधुमधुकादिषु च द्रव्य.

वमनकर्मण्येभ्यः प्रधानं तेनैव करोति निर्देशं वमन उद-

रफलकषायमात्रामिति।

आह — वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग्देहमपोषयन्। इति कि-

मन्यत्त देहपुष्टारिष्टं एवं हि कथयते. . . संज्ञितं भव-

ति, वमनं प्रयुञ्जानो न देहं न दूषयेदन्यत्तु कर्मविकार-

काद्याचरन् दूषयेदथ नेषा . . कर्मणीदमुपसंहार्यकं

न च केवले वने उच्यते नानुपसंहृतस्य ज्ञानादेकत्र चो-

क्तस्य सर्वत्रानुवृत्ते ततः खल्विदमनुपसंहृतं शक्येत वि-

ज्ञातकर्मसु क्रियमाणेषु देहपुष्टिपरिहार्यमिति कथं

वमनकर्मपदेवेति। तद्यथा - अतः कर्मैवार्यमेषां पञ्चकर्म-

संज्ञेनिनेदमुपदेशाद्दतेवर्त्यते विज्ञानुमुपदेशार्थेत्तत्प्र-

तीयते. तस्येदं . . मुपदेशेनाधिगम्येत तस्मादाह-

रणीयमेकत्र चोक्तस्य विधेयस्तज्जातीयके .

वृत्तिर्भवत्येवाह - वमनानन्तरं विरेचनं कस्मादुच्यते -

उक्तं हि, तदा कफावरणविशुद्ध्यर्थं वमनं वमनेनाहीनि-
र्हृतकफावरणः सुखं वमन . . . . पार्श्वं चाविरिच्यते वम-
नं हि श्लेष्मोत्तर . . . . यते सुखं हि विरिच्यते। मन्दकफ-
स्नुसम्यगाह नि विदादौ कस्मान्न त्रिफलादन्त्यादयो ब्रूमहे-
श्रेष्ठत्वाद्धि रेचनक्रियास्तिवृद्धि रेचनश्रेष्ठा विरेचनक्रियाया-
मित्येतद्दर्शयांबभूव, तथा तद्व्यत्ताव्यबोध्यानि वृत्सुखविरे-
रेच्चनानामिति - आह, पक्वाशयगते दोषे विरेक इत्य-
सत्, आमाशयपक्वाशयोऽपि पित्ताशयश्चामाशय एव,
तथाहि सूत्रमाचष्टे रुधिरमामाशयश्च पित्तस्थानं पक्वा-
शयं तु वमनस्थानं वासौ हि तमपहरन्ति - उच्यते व्याख्या-
न्यत्वात्, अदोषं इयं खलु व्याख्याभिमता पक्वमाश-
यगतं च हरेत्. शाखास्तन्तो तद्व्याख्यायेति उत्तरसान्नि-
ध्यात्तच्छब्दलाभः, स्तनस्वेदाभ्यां शिथिलितदोषे प्रच्यु-
तरुतु . . . दन्तरस . मानः कांचित्पक्वाशयाभिमुखं
तत्सान्निकर्षावस्थानात् तच्छब्दं लभते न्यून मृत्यु . . .

. . – – . – –

/ तत्र पा तं

आस्थापनस्य पुनरत्र नियमेनानुवासनमित्येतच्चार्थं प्र-
काशयिष्यता पश्चादनुवासनमादित आह - पृथगनुवास-
नाद्रव्यानारम्भको हेतुः शिरोविरेचनादिद्रव्यापामार्गबीजा-
नि द्रव्याणि। अथोच्यते - पृथक्पृथग्गुणानि नानुवासनानि

द्रव्याणि तदत्तयोगहेतुः अनुवासनएकस्मिन्नर्थे

तस्मात्पृथक् द्रव्य . . नारब्धः यदुक्तमस्मा दौषधगुणा

दास्थापनोपाहितान् संकल्प . . . तदक्रमः।

शिरोविरेचनादिषु . . अत्यौषधैः स्नेहकविकल्प

दर्शनार्थं यथास्थापनार्थं प्रणीतादौषधगणादनुवास

निकस्नेहः कल्प्यं शिरोविरेचनादिद्रव्येभ्योऽप्यमार्गादि

भ्य औषधविशेषमभि समीक्ष्य शिरोविरेचनादिकस्नेहो-

विकल्प्य इत्येतदनयादिशा द्योतयिष्यता चैवं प्रणीतमत औ

षधगणात् संकल्प्यमनुवासनमिति मारुतस्सत्वावाच्य

वं . . . वातहरत्वात् वस्तेर्वातहरमित्युद्दिष्ट . . . .

वस्तेरनन्तरंच मारुतघ्नमित्यस्यस्मादन्यघ्नमितिसूचयति

. . . वातहरस्नेभ्यस्सर्वेभ्यो विशेषेण वास्तेर्वातहर-

त्वमित्येतद्द्योतयतानेनाभिधानेन उतवास्मात् गणाद

नुवासनं मारुतघ्नं संकल्प्यमन्यस्मात्पित्तहरास्थापनो-

क्तादौषधगणात्पित्तस्थमेव श्लेष्मस्थात् श्लेष्महरं क

ल्पयितव्यमित्येतच्चोद्भावयति।

अथवा यावदिह तन्त्रे किंचिदुद्दिष्टं वातहरमास्थाप-

नं तस्मात्सर्वस्मादिदमेव वातहरत्वे प्राकर्षिकमित्येतद्वि

शिनष्टि - कथं कृत्वेति - यस्मात्प्रसिद्धमपि इमं विधिं

नरूपगृह्णाति उतवा . . . वातच्चोद्यमुपपद्येत. नात्वित-

हत कस्माद्यस्मान्न तावदिह वास्ये तत्प्रस्साधितं कश्चिदव-

काशो समतिक्रान्ते सदाहिं वास्तेर्वातहराणां प्रकृष्टस्तथादेहे-

तस्यापपन्नं पवनमयाधिकारेतु भवेच्छेदनाना . - -

वासने नियोग वचनात्।

तद्यथा. कस्यामवस्थायां वमनं कार्यमिति . . .

शास्ते उपस्थिते श्लेष्मपित्ते तथापक्वाशयगते दोषेविरे-

कार्यं प्रयोजयेत्. तथा आस्थापनस्याव्यवस्थानियोग उ-

दावर्तते. विबन्धेऽविरित्येतदनुवासनेतु कोपस्थानीयम-

वनियोगः

तत आह - मारुतघ्नं. मारुतो यदाहन्तव्यः आहोक्ता अभि-

कर्माणि। अथ किमभून्यपेक्ष्य प्रयोज्यानि. उताऽस्ति किं

चान्यदपेक्ष्य प्रयोज्यानीति ब्रूमः। निखिलोपस्थितदो-

षाणां तानीति प्रागधिकृतानि वमनादीनि कर्माणिनि-

र्दिशति - उपस्थितिदोषाणामिति प्रवाहणं

दोषाणां नान्यथेति। इमं नियमं शास्ते अप्राप्तदोषप्र-

वाहणोऽपि धूपं विभ्रंशी तोऽनर्थस्तत्भवेदुपस्थित-

दोषाणां चेत कर्माणि कार्याणि नानुपस्थितदोषाणां

तेन तर्हि स उपायो व्यादेश्यो येन उपस्थित दोषा भव-

न्त्या तुरा उच्यन्ते. स्नेहस्वेदोपपादनादेष समासस्स-

र्वस्मिन कर्मणि समारब्धव्ये पूर्वस्मात स्नेहस्वेदादी-

नि आचार्यः, तान्यनुष्ठेयानि यश्च कर्माणीति सर्वा-

ण्यपि कुर्वीत संपादयेदित्याभेलापः स्यात. किंतु स्ने-

हस्वेदं स्वेदोपपादनमेवापेक्षमाणः कर्माणि कुर्वीत,

तथान्यदपि किंचिदपेक्ष्यमाणः संचिन्महे -

नकेवल स्नेहस्वेदावेव मात्रा कालावपि विचा-

रयेत. न तमात्रा प्रमाणामितेइच्छा कालस्तु शीत.

दित्यभावस्ते कारण्यविचारयन्नपेक्षमाणः अ-

तिमात्रः। कथं महति दोष संस्वादेऽल्पमात्रं दोषाय भ-

वति औषधम. अल्पे च दोषे अतिमात्रं प्रमाणमेव निरु-

निरस्यानि तस्माद्दोषातुरबलान् भैषज्यमवचारयेत्।
तथा कालोऽप्यवेक्ष्यः।

शीतोष्णवर्षलक्षणेषु कालेषु प्रतिकर्मप्रतिषेधात् हेमन्ते ति मात्र शीतोष्णहतत्वात् शरीरसुखोपपन्नं भवत्येवमादि साधारणेषु च प्रावृड्शरद्वसन्तेष्वभ्यनुज्ञानात् साधारणेषु ऋतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयत इत्यागमः। तथा पूर्वाह्णे वमनं देयं मध्याह्ने विरेचनं किंचिदावृष्टदिवसे स्थापनं भिषगित्येवमादि। एवं प्रकारं चान्यनिदर्शनमात्रं हेतुमुपदिष्टमाह —

तानीत्यवाच मुपस्थित दोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः पञ्चकर्माणि कुर्वीतेत्येतावत्यर्थे परिसमाप्तिः। अस्य तु प्रत्यवस्थापनं मेधाविनो वाग्भविष्यन्ति। आहैकवचनग्रहणं स्नेहस्वेदोपपादनैरेकवचनेन धर्म . .

किमर्थं बहुवचनप्रयोग उच्यते - बहुभिन्नैकस्यैत्यभिप्रायतो . . यावद्धि तावदेयं। स्नेहधारणे लक्षणेनोपपन्नो युक्त इत्यर्थः।

मात्राकाल . . . परीक्ष्यमाणस्तस्मान्मात्राकालौ विचार्याविति नि . . . च्यते। ताविमौ विचार्यौ न दोषभेषजविशेषसाम्यप्रकृतिवचांसि उनवान्यान्यपि वक्ष्यन्ते। उच्यतां तर्हि- अथ तान्यमूनि वमनप्रयोजनवन्तुच्यते। सर्वपरीक्षेभ्यस्तयोर्ज्यायस्त्वात् मात्राकालौ हि सर्वेभ्यो दोषेभ्यः परीक्षेभ्यो ज्यायान्। यौ काले वा शेषाणां परीक्ष्यमाणानां विरोधयति - पूर्वस्मिन्नध्याये पितमेतदुभयमिति आह — द्विःपञ्चग्रहणानां . . .

पञ्चकर्माणि कुर्वीत तस्माच्छक्यमेकतम . . . विशेषणं

वा . . . सकर्माणि नभविष्यमस्तीत्येतदर्थं, उत्तरस्तु सर्वे-

ष्वेवाकर्मसु प्राकृस्ने हस्वे द्वौ विधेयौ. अन्यथोक्तमनेक-

मिदं निश्चीयते. सर्वेषु वमनादिषु प्राप्ति विधेयेषु कृत्स्ने-

हस्वे द्वावावश्यं विचार्यौ वीति बहुवचनात्तत्प्राप्तिरिति

चेन्नानियमात् पुनरेवं मन्येथाद् कृत्स्ने हस्वे द्वोपपादने: कर्मा-

णि कुर्वीतेति कर्मसु बहुवचनं करोति. यतस्ततः प्राप्तमे-

वेदं कस्मिन् कर्मणि नद्वयोः कृत्स्ने हस्वे दोपपादनं किं तर्हि स-

र्वेष्वेवेति चेतन्न परिगृह्यते. कस्मादित्ययं नियमात् य-

स्माद् बहुवचन प्रयोगोऽपि न पञ्चस्वेवेति नियमं निर्मि-

त्तं भवतीति प्रभृतिषु स्वमु . . . तेनातिषु चतुर्ष्वेवेति

जायेत . . . चाव्योक्तो हि विधिः।

नसाकल्येन गदामन्वेति तद्यथा केशश्मश्रु . .

. नखादीनां कल्पना. सोऽपि चानिश्चितः कर्मसु

ति चतुर्विधो वा किं तु वमनवर्ज्येषु. अथ विरेचन उत्तवा

स्थलं पुनर्वमनवर्ज्येषु एष प्रपञ्च एवं प्रकारो योज्यः।

किं चान्यद् विशेषोक्तानां च सर्वेष्वनुगमात् अविशेष्यो-

क्तोऽभिविधिः न साकल्येन गदामन्वेति. तद्यथा केशश्म-

(साध)

श्रु नखादीनां कल्पनं संप्रधानं तच्चेदानीं नखेषु सं-

प्रसाधनमनुयातं पश्यामः तस्माद नवद्यादि रेचनाख्या-

नं हि कर्मप्रसङ्ग निवृत्त्यर्थं पञ्चकर्मग्रहणे वानुपदीयमा-

ने दोषवमनविरेचनादित्येतदनुषङ्गि धर्मजातं वमनवि-

रेचनास्थापनाशिरोविरेचनेषु सर्वेष्वपि . . एकं कर्म विरे-

चनमित्युपचारोपपत्तेः विरेचन कर्मानीति प्रयत्नः अनुवा-

सनं तु द्वितीयमतुवानदपि वातशङ्कादिरुपादेरनेव

धर्ममननुज्ञातिकृत्वे क्रमेव प्राप्नुयात. बहुवचनग्रहणान्ने-
कक्रम प्रसङ्ग इति चेन्न, पश्चात्प्रसिद्धेः . . यदा कर्मा-
णीति बहुवचनमेव प्रयुक्तं. कासमर्थना एककर्मप्रसं-
गं प्रति नापश्चत्वाप्रसिद्धेः।
नहि बहुवचन प्रयोगमात्रात् पञ्चत्वमेषां सिद्धयती.
प्रभृति फुबहुत्व दर्शनादिति पुरः प्रख्यापितमेतत्त-
स्मादनार्थोयमुत वाप्रकारेषु . . लोके बहुवचनप्र-
योगवादिवत तद्यथा लोहित सित कृष्ण विशंकरे तथव
विषाणेषु गोप्रकारेषु बहुवचनं प्रयुज्जते गाव इति।
नच बहुवचनव्यपदेशात् ते जात्यन्तरं भजन्ते.
वर्णसंख्यानप्रमाणादि विशिष्टस्येव ह्यसावेको . .
तद्वदिहापि कर्माणीत्येतत् बहुवचनं विरेचनप्रकारेषु
नियुज्यमानं न जात्यन्तरतां प्रापयेत, तेषां विरेचन-
जात्यनतिक्रमात् तस्मात् पञ्चेति नियमाधानार्थं प्र-
तिविधेयमाह- यदुक्तं पञ्च ग्रहणं न कर्मणा न्यूनाधि-
कप्रतिषेधार्थं इत्येतदसत. न्यूनाधिकयोरभावात् त-
द्यावतानेह . . . र्थ्यो नाधिकानि न्यूनतरा-
णि वा कर्माणि पुरस्कृतानि तत्कृत इयमनुच्छाते संशयो-
त्पत्तिः।
उच्यते - तन्त्रान्तरीयविप्रतिपत्तेः अस्मिन् खल्व करणे
तन्त्रान्तरीयाणां विप्रतिपत्तिः तोपि सप्तकर्माणीति
आर्थितास्तस्मात्तदर्थितानिवारणार्थं सूत्र प्रवृत्तिः.
पञ्चेति निश्चयावधानार्थं . . . निस्नेहस्वेदावपि कर्मा-
णि स्वातन्त्र्या प्रीतेरिति व्यवसिताः। यथाहि, वमनादित्य-
नपेक्ष्या विरेचनादीनामारम्भः, तथा किल स्नेहस्वेदयोरपि

तत्र स्नेहस्य तावत् स्नेहस्य पानमिष्टं शुद्धिं कोष्ठे प्रवाहि-
के रुधिरे स्वेदस्यापि प्रतिश्याये कास श्वासे हिक्कायां खला-
य्येव कर्ण . . मन्याशिरश्शूल इत्येवमादिषु अन्तरे-
ण वमनविरेचनादीनि केवलस्य स्वेदस्योपचारणमुप-
दिष्टस्तस्मात् स्वातन्त्र्य प्रवृत्ते वमनादेरिव तयोरपि
कर्माभ्यनुज्ञेयामीति यमानानुवासनयोश्चाकर्मप्रसङ्गः।
यदि त्वयं सोऽन्यवसायं पूर्वस्वेदस्नेहौ स्वेदौ .
. वमनादिकर्मारम्भ इत्यतोऽनेन . कर्मत्वमित्य-
वं ख्याति . . ननु वमनानुवासना .
"यदि प्राग्विधान हेतुः कर्मत्व प्रतिषेधस्य . . ननु वमनमपि परि-
क्षतः प्राग्विधीयते परिच्यते मन्दकफस्तु समयणित्येतदपि
क्षयो . तस्मात्तदपि न कर्मणाभिधीयते।
तथा प्रागनुवासाप्रदानं पश्चादास्थापनस्य तस्मात्तद्व्य-
कर्मेत्यव्यवस्य . . . तावच्चेदं भवत्कारणमवं नक-
र्मत्वे अस्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिरेतयोस्तच्चेदं वाकीर्णमिति कर्म-
त्वमावरिक्तकृतमेव तमनया ब्रूमहे - नाप्रतिज्ञानान्नकश्चिद-
प्येतत्प्रति जानीते - स्वैरतन्त्रमस्वातन्त्र्यं स्वं वा .
हेतुर्योऽप्येतत्प्रति जानीते . तस्य वमनानुवासनयोरत्यकर्म-
त्वप्रसङ्ग इत्युपादि ष्टात्त इदमुत्तरं तस्माद्विकल्प्योपलभामहे-
आह - उच्यतां तर्हि कोऽन्यो हेतुः कर्मत्वस्य व्यवस्थापकयोर्व-
मनादिषु पञ्चसु अनुपयाति . . स्नेहस्वेदा .
दनवमनं निर्हा . . . सामर्थ्यमित्यनयोरपि .
तत्प्रतिदोषमेकस्य प्राधान्येन विधान सामर्थ्यमिति चेत् सति.
त्वप्रसंगात् यदि . . एवं समर्थयसि प्रतिदोषं वियातायस्य
विशिष्टं सामर्थ्यं तस्य कर्मत्वं व्यवस्थाप्यते . एवं चाशतीति . .

· · कर्मणां न पश्चात्वं कथं न्तित्वनाप्नोति · · ·

· · दामः वमनं श्लेष्महरणं विरेचनं पित्तहरणं बस्तिर्वा-
तहरणमित्यमूनि वातादीनां शान्तये प्राधान्येन वर्तन्त इत्येते-
षु त्रिषु कर्मसंशब्दनं प्राप्नोति न शरीरो विरेचनानुवासन-
योरथ प्राधान्येपि तयोर्दोषे निर्घाते प्रतिकर्मत्वमेव किमिति
नस्वप्नधावनक्रोधादीनां पाचनं बृंहणं जीवनीयादीनामित्य-
मूनि वातादीनां शान्तये प्राधान्येन वर्तन्त इत्येतेषु · · त्रिषु
कर्मसंशब्दनं प्राप्नोति न शरीरो विरेचनानुवास- · ·
योरथ प्राधान्येपि तयोर्दोषनिर्घाते प्रतिकर्मत्वमेव किमि-
ति नस्वप्नधावनक्रोधादीनां पाचनं बृंहणं जीवनीयादीनां
· · · तस्मात् कर्माणि शिरोविरेचनानुवासने प्राप्नुतः,
कर्माणि वेष्यते तस्मात्तर्हि न दोषनिर्हरणे ज्यायांश्च शक्तिः
कर्मत्वव्यवस्थाने कारणमीहितव्यम्।

न खलु तथा स्नेहस्वेदौ दोषसंघातमहर्तुं समर्थौ य-
था पश्चाविमानादयः भवेन्न तु नाभस्नेहो ह्युपयुक्तः पित्तं
मातरिश्वानं च पराकरोति स्वेदश्च पवनकम्पावीतिक्रमेहे-
न सर्वस्याशुच्या निर्हरात न जातु · · · कालपाच्चितदोष-
राशिमवधा सर्वमाशुच निर्हरन्ति वमनादीनि तथा स्नेह-
स्वेदौ कथं तर्हि अकृत्स्नं च कालान्तरेण च वमनाभिधानाच्च,
सर्पिषः बहु · · दोषाणां निर्हरकं · · स्नेहाद्वातं शम-
यति संस्कारात् कफं शैत्यात्पित्तमूष्माणं चोपशमयति।

यथा सर्पैरेव · · · स्नेहो ग्राह्यः प्रधानो हि स्नेहेभ्यः स-
र्पि स्तत्त्वार्थं शमनधर्मो दृष्टो न निर्हरा इति शेषेष्वप्येतदेवा-
नुमातव्यं स्वेदे त्वेषैव दिकस्याद्वैवारणा

समक्षात् आस्थापनानुवासने खल्वपि समीरणं शमयतो
निर्हरतः, तस्मादास्थापने न ते कर्माख्ये इति कुतो दोषनिर्ह-
रणे ज्यायस्त्वशक्तिपरिहरणात् अर्थाहि हेतुः कर्मत्व व्यवस्थाप-
पनायेष्टः उत नैव ते शोधः निर्हरणे ज्यायसि शमके च भवतः
तथापि कर्मसंज्ञे।

नन्वेवं स्नेहस्वेदावपि शमनं कुर्वाणौ कर्मसमाख्यां ल-
भेयाताम्. विशेषहेतुर्वा वचनीयः, तुल्याभिमशमनकर्तृ-
त्वे पूर्वयोः कर्मत्वं प्रख्याप्यते, नोत्तरीययोरित्युच्यते,
नातिवादः. कस्तावदत्र विवक्षाने निरुहानुवासने
हरत इति आशाप्य प्रहृष्टतया पापदूषकास्तस्मिन्नर्थे
तथापि तयोः प्रकृष्टत . . . । यद्यपि युग्मवत्या
शमनं ते कुरुतः तथापि यथा ते न तथान्यः कश्चित् भावः
प्रशमनाय प्रकल्प्यते: प्रभञ्जनस्य स्नेहस्वेदौ . . .
वाततस्तु तयोरेव कर्माख्यानत्वद् भेदोऽसि तयो रहहा-
नि: कामं तावदेवमस्तु पूर्वस्तु प्रतिज्ञां जहाति
भवादोषनिर्हरणे ज्यायसः स्वशक्तिः कर्मव्यवस्थापने
हेतुः इदानीं शमनप्राधान्यमपि . . गृह्णाति. उच्यते समा-
नलक्षणाद्याद प्रसङ्गः प्रतिज्ञाहानेस्त्वया भ्युक्तः शमन-
मास्थापनानुवासने कुरुतः यथैव स्नेहस्वेदाविति अत-
स्त्वया यदिदं समानलक्षणं प्रसिक्तं नतदस्माभिरुक्तम्,
यद्दोषवतः कामशमको तावित्रि कामं च मत्येवमस्तु शम-
कत्वेऽपि कल्प्येते नावेवोपशमने प्रधानावास्थापनानुवा-
सने तु खलु सर्वोऽपि . हेवाते प्रधानतमं मन्यन्ते, भिष-
ज इत्यपवादात् तथा वस्तिर्वातहराणामिति वस्तिग्रहणा-
च्च विशेषतां निरूहानुवासने

अभ्युपगृह्णाति पूर्वप्रतिज्ञाते तस्मात् . . . . तत्समनुसमर्थता तस्मात्समेव त्वेषम शेषं च हरतस्ते अपि वचनमिति तस्मात्प्रतिक्षिप्तमेतत् किंचान्यद्वमनादीनां दोषजयार्थारम्भात्।

कर्माणि हि वमनादीनि श्लेष्माद्युपजयार्थमारभ्यन्ते. स्नेहस्वेदाभ्यां चेमे धर्माण्यावर्तन्ते. कथमुदीर्णकफस्य स्नेहो भूयोऽभिवृद्धिः स्यात्. कुर्वते च स्नेहानामप्रचारणां वमनं प्रयोक्तुकामास्तथोदीर्णपित्तस्य स्वेदो वार्यते. पित्तानां सातिसारिणामित्युपदेशात्. कुर्वन्ति च विरेचनमपचारायेष्यन्तः स्वेदम्। तथा हि. वचनं - स्नेहस्वेदोपपन्नयाद्यैः पञ्चकर्माणि कुर्वीतेति तस्मान्नातः कर्माणि. किन्तु कर्माणि चिकीर्षन्तस्तयोरादौ प्रवृत्तिमिच्छन्ति.

इति स्नेहः स्वेदो हि सूक्ष्मस्थूलस्रोतोगपि परगतदोषसंघातं मार्दवमापाद्याशयात् प्राच्याऽऽशयानुगुणं कुरुतः. तत्स्यान्यथा हि तद्विना कठिनास्थि-सिरास्नायुसन्धिधात्वन्तरं विनाविष्याञ्जितत्वात् शिथिलतामनोगतो महाहानिं प्राप्नोति . यथैष्टेन बाहिर्निष्कासयितुं पार्यते. प्रचलितस्तु स्वस्थानाद्दोषाधिनकटुतीक्ष्णोष्णेन च प्राविलाच्छादोषमभिहतः परीक्षस्व : पवनेन परिक्षिप्यमाणस्रोतोमुख्यान्यावृत्य दुष्प्रतिकारांस्तांस्तान् विकारानावहति स्यादेवं चेत् वमनानुवासनयोरपि पूर्वकर्मप्रसक्तेः।
उच्यते - प्रत्याख्यायत एतत्सर्वत्र कथमेकदेशे तयोः प्रसंगात् वमनं हि विरेके तदपि नैकान्तेन कस्मान्न हि क्षीणास्तेष्मणा विधीयते श्लेष्मोत्तरं छर्दयते. तत्तस्य दोषच्छादपरिहारार्थं तस्य वमनमुशन्ति।

क्षणश्लेष्मणः स्वेषा ...मित्यतस्तस्य तत्क्रियते तस्मादनै-
कान्तिकं कर्मैकदेशत्वं विरेकानुवासनयोरस्येषएव
क्रमो निर्वाच्यः, सर्वदातु सर्वस्मिंश्च धर्मिणि स्नेहस्वेदो-
पूर्वं चनियमात् अनुवासनस्य प्राक् पश्चाच्च द्रव्येण संवि-
धान पूर्वमेव तु स्नेहस्वेदयोरतः पूर्वकर्म तावति प्रतिपद्य-
तां भवतात्।

आह - नज्वरे भावात् यदयमाने तसूत्रकारेण स्नेहस्वे-
दोपपन्नस्य वमनविरेचनाध्यवसायियमित्येतत् सर्व-
त्र संगच्छते तावत् अन्तरेणापि यस्माज्ज्वरिनानां वम-
नविरेचनप्रवृत्तिर्भवत्येव। उच्यते - उपास्थेत दोषाणां
मितवचसामुपपन्नमस्नेहस्वेदावस्थेतदर्थं क्रियते
कथं वमनाभ्यामुपास्थेत ...
यमर्थो निवेशितो। भविष्यत् असंशयमेवाभ्यधास्यत्
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य पञ्चकर्माणि कुर्वीतेति अतो दोषो-
पस्थापनार्थं तावारभ्ये एते ज्वरेतु स्वदोषः तत ...
प्रवित्राध्यप्रक्षाति तान्तरेण स्नेहस्वेदा उपातिष्ठन्ते, तद्यद-
र्थं ... क्रियोयातो वेभ्रते ज्वरे स्वभावतएव तान्निवृ-
त्तमेवं च कृत्वा प्रत्याख्याय नौ ज्वरे कर्मारम्भो न दोष।
... ज्वरा च्चान्यत्र सर्वस्मिन्नस्तयोरपगमः तदेवं
गतार्थत्वाद प्रत्याहार्यएतदित्ये तर्हि अन्यास्मिन्वृत्तान्ते
निवेशयिष्यामः। कुत्रमाह निवेशयिष्यति भवानन्यस्मि-
न्वृत्तान्ते कथमनन्तरं यदाय: कस्मात्कर्मश्च इत्येतत्
समानीयतां। उच्यते कर्मणां संसर्जनक्रमोऽर्थं वाग्वादि-
पुरा विधेय इत्येतदर्थं आगमोऽहि अथैनं सायाह्ने ...
परिषिक्तं पुराणानां लोहितकशालि ...

मण्डपूर्वं यवागूं पाययेदिति क्रियाविभ्रंशाजाग्रदास्समु-
द्भवेयुः। तेषां व्यावर्तनाय प्रशमयनपेयाविधानं कार्यं
स्यात्, भयानुकूल्यात्तासां ताभ्यां हारसंज्ञिताश्चैवौषधं
संज्ञिताश्चेत्युभयतार्थानुकूलत्व . . . इमाः कृतकर्म-
णां प्रतिकर्मापाचितबलेनैव केवलवमनौषधोपचारा-
णामशक्यं सोढुमित्यतोऽनन्तरं ताः कर्मण्य उक्ताः। आह-
दीपनी शूलघ्नीचादृता किमर्थं ब्रूमः।
कृतकर्मणोऽग्निमान्द्या . . . दग्निवृद्ध्या-
धानार्थं प्रतिकर्मविधानाकाले च प्रायेणशूलोपपत्तेः।
इह कृतेष्वेवमनादिषु प्रायेणाग्निमान्द्यात भयमाग्नेस्य
धानोरपकर्षात वमनविरेकास्थापनेष्वाभिदृष्टः पित्तानिर्हर-
तस्तान्निर्हरणाच्छ्लेष्मणो . . . नत्वमुपपन्नः वस्त्रनं यत्पि-
त्तमूष्मायोयावद्धाशरीरे तत्सर्वं मार्गेथं नधात्वाश्रैवशरी-
रेषिनान्तर्गतः कुपिताकुपितहानिः करोति।
अथवा मांसादिधात्वपचयाद्दृष्टो हि कृतकर्मणां मांसा-
दिधातुपरिक्षयः अग्निरपि च धातुस्थस्य च तस्यापि च
मांसादिः धातु परिक्षयात क्षयो न्याय्यः। दोषाकुलत्वा
च्च कृतकर्मणां च स्वस्थानादपकृष्टा दोषाः परीस्रवः
एतावत स्वाशयमनाविनाभवन्ति। अतश्चैन देवमित्यव-
चीयतां। येन प्रकृतिकर्मसमाप्तौ मण्डादिबं सर्जनातिक्र-
ममुपाहितत्वात।
अग्निसन्धुक्षणार्थं वा तथा यदि कथंचिदस्य केनचिदप
चारान्तरेण कृतकर्मणाग्निमन्दता भियात तत्तेदं यवागूर्दे
येति कर्मसु च क्रियमाणेषु प्रायेण दोषाः पवन . . . नाः
स्वस्थानात प्रच्यवमाना शूलं च जयन्ति . . .

इतदीपनानां च धमनिराहृत्य स्थूलमावहतीत्येतद्दर्शयति
दीपनीयानां चा तण्वावाचे द्यग्निमन्धान सर्वोयमिदंश-
रीरंहि सर्वेभावा: अग्न्यधीना: बलमारोग्यमायुश्च प्रा-
णाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिता इत्याभिव्याहारं कियात: भव-
तीति विशेषेणाग्नेरक्षताकर्मणां प्राणत्यनं कर्तव्य-
मित्येतद्दर्शयति. अवशेषदोष . . . प्रतिकर्मणां
च यदि दोषलवाकमपि वदेशेष्यमाणोऽन्यबाधांमूलं
वा कुर्यात. तस्यानुग्रहार्थं एवायवागू: प्रतिविधीयते, परि-
माणानियम: स्यात् पृथक्पाठे पसाधेन ग्रहणेषु प्र-
योजनानि पिप्पल्यादीनां दोषशरीरापेक्षया भेषजादीनां
पिप्पल्यादीनां परिमाणं कार्यमतो यदेकस्यात: परस्या-
पि भेषज परिमाणमित्येतदर्थं न परिमाणं नियमं क-
रोतीति स्याद्बद्धस्त्ववधारक:।

यदा दीपनं कार्यं तदेयमेव स्यात नियमेन तदा देया
दीपनीयेति पृथगधीते दीपनंव्याधिवातानामाध्माधि-
तानां च कार्यं शूलविधात . . . मेवातो विभज्यं पठ-
ति, उत वा समस्तपाठ दीपन शूलहरे युगपत्कुर्यात न पृथ-
ग्वा कुर्यात।

अथ पृथगपि करोति तत्कथमिति उपसादित ग्रहणं च कर्म-
णामन्दाग्निनायत्नेन . . . उपेत्यासाधयेतव्या. स्वल्प-
मात्रि भ्यामग्निमात्र मवसाधयेद्दोषमिति जम्बाम्रास्थ्येद-
धि तथाम्रबिल्वे स्वसंग्राहि किमत इति आम्लग्रहणमेतस्य-
ज्ञापकमम्लोऽदधित्याम्लमिति न बालं न पक्वं, किं तर्हि यस्या-
मवस्थायां पूर्णसंजाताम्लं तथावशेषवत्तत्सांग्राहिकद्रव-
स्थां कपित्थं पेययामवचार्यं अष्टाविंशतिरित्येताश्च यवाग्व:,

इति कस्मान्न भिन्नक्रमस्संग्रहः पूर्वं खल्वयं कर्मण्यसूत्रवत्
पश्चाद्यवागूस्थ च पूर्वं यवागूनां संग्रहमाचष्टे - ततो यव-
न्यं कर्मणां ब्रूमहे - प्रकरणं संग्रहान्त युक्तमिह तन्त्रे -
चतुष्काद्यध्याय प्रकरणसंग्रहा इष्यन्ते, सोऽयं प्रकरणस्य
संग्रहः, तत्र : . . . . . . चैयमसूत्रे . . . . केचित्प्राक्सूत्र-
मपि पश्चाद्रूक्ति तद्यथा जंगमोद्भिदपार्थिवं . . . .
सूत्रयित्वा . औद्भिदात्प्रथमतरं पार्थिवमेवावदत् तथा प्रा-
कृतसुखसाध्यस्तवसन्नशाद्रुयवइति।

अत्तवसन्तमग्रे व्याहृत्य पुनः शरदमेवोपावर्तते . . . . .
उष्णमुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यति तच्छीतकफश्चैव व-
सन्ते समुदीर्यते, तथा आसवानामशीतिरुक्ता चतुरुत्तरैषा
अष्टाविंशतिरित्येता इति निर्देशात् संख्यावैयर्थ्यं यावतेमा-
अष्टाविंशतिरेव पठ्यन्ते।

नन्वेवं सति व्यर्था संख्या केवलं ग्रन्थगुरुत्वमावहति उच्य-
ते - एता इत्यदोषः एतावत्यग्रहान्यत . . . ,
यथा वाजपेयांस्सुखसुखजरां पिप्पलिनागरैश्शृता-
मित्येव आदिज्वरः कार्श्यकृतएव मतिसारी . . . . .
मदनमधु . . . कृष्णापामार्ग विडंगा ज्योतिष्मच्छ्वेता-
दीनि तानि किमिति पुनरिह कीर्त्यन्ते ब्रूमहे - पञ्चक-
र्माश्रय ज्ञानहेतो वमनादीनां कर्मणामेतान्यौषधानि आ-
श्रयाण्यनत्प्रतिबन्ध्यानि हि . . वमनादीनि प्रत्याख्येया-
नि वमनादीनि प्रतिविधानुमतो वमनादीनां मदनादीनि गृ-
ह्याण्याधारो वमनस्य तावन्मदनमधुकनिम्बप्रभृतयो वि-
रेचितस्यापि त्रिवृत्तिफलादन्त्यादयः यवादलानि मण्डादय-
स्तु आस्थापनस्यापामार्गः प्रभृतयस्तु शीर्षविरेचनस्य

तद्यदि पुरा. . . त्वं अज्ञानहेतोरुक्तानि . . . च कर्म-
श्रय ज्ञानहेतोः पुनरिह किं तैः एवं सति दोषः स्यादिह-
उक्तमूलिनि ज्ञानहेतावित्ति वाच्यं, यस्मात्प्रागेव मध्य-
. . . मूलिन्यः षोडशैकोनफलिन्यो विंशतिः स्मृताः,
तस्मादिहाप्येवमेव . . . मूलिनि फलिनि ज्ञानहेतोरिति.
अत्र तु प्रत्यवस्थानं कुर्वन्ति. पूर्वस्य तथा संवित्तेः उत्तरस्य
तु ताभ्यां कर्मकर्तृत्व प्रभञ्जनात्।
पूर्वस्तावत्पाठः क्रियते. एवं चैतास्संविदितास्शास्त्रे लोके
च मूलिन्यः फलिन्य इति। अत आसां प्रतिसिद्ध संज्ञाभि-
धानेनोपदेशं विदाधिवानाचार्य। उत्तरस्य वा पाठस्याधः
प्रयोजनं मूलेन फलेन एताभ्यां मूलिनि फलिनि कर्म
क्रियते. नपत्रादिभिरित्येतत्कथं प्रसाधितं स्यादित्य-
तो न्याय्यमेव वचनम्॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

[तृतीयोऽध्यायः]

आहातन्तरमारग्वधीयारम्भे कः प्रश्लेषः. संचक्ष्महे –
अध्यायस्य तावत् भेषजाश्रयत्वे स्यात्, एवं चेत्तेन पाठ्ये-
च तत्रातिश्रयेषु स्युपपद्यमेव मादौ भेषजाश्रयत्वं तस्य
किमिति नास्मिन् प्रदेशे समुद्देश इत्यत्राविवदामहे –
. . न्वा . . भिसंबन्धात् सत्यमास्ते भेषजाश्रयित्व
मस्मिन्नपि किंतु प्रकरणानन्तर श्लोकयोरन्तरेणाध्यायेन
. . . नुगमनस्संबन्धः।

आरग्वधीये त्वसौ समेती त्यतोऽयमेवारभ्यते।

कथंकृत्वेतीत्ये . . . . प्रशमनं सर्वामयानां उपदिशन्त्या-

द्याः परिमार्जनं च तद्यत्नः परिमार्जनं हि विधमौषधहर-

श्यनिदर्शन . . तन्त्रान्तः परिमार्जनं यदन्तः प्रविश्य औष-

ध . . . जातं वा व्याधीन प्रमा . . . वेदमुपाहित . . . .

वमनादीन्यौषध . . . . . एनस्ते बहिः परिमार्जनस्या-

वसरस्तत्पुनरभ्यङ्ग प्रदेह परिषेकादि आर्षं हि, यत्पुनर्ब-

हिः स्पर्शमाश्रित्याभ्यङ्ग प्रदेह परिषेकाद्यैरामयात् प्रमा-

र्ष्टि तत् बहिः परिमार्जनमेवं चेदनन्यक्षमतरमनन्तरा-

भिधानमारग्वधादीनां चूर्ण प्रदेहानामनन्तरश्लोक-

स्यापि स्मृतिमान युक्तिहेतुज्ञो मतिमान प्रतिपत्तिमान

भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हतीत्युक्तम्।

तदिह विस्मृति युक्तिहेतुनैव प्रमाणीकृत्यौषधसंयोगा-

नां . . . आहान्यगदचिकित्सानारम्भः तस्मादिहत-

न्त्र भूमामागदाः सामान्यज्ञानानां च . . जाश्यसंख्याः त-

त्किमर्थं सर्वानेवापाप कुष्ठानामेव प्रकृतिस्थानामारब्धं . .

. . उत्तिष्ठामहे . नगरीयस्त्वात्।

कुष्ठस्य यथा कुष्ठमानुबन्धिकत्वाद्दुरुपशमनमन्यस्त-

थागत इति, अतो गरीयस्त्वमविशेष . . . क्षमापप्रा-

गा . . स्यैव प्रायश्चित्तं नान्यस्येति स्यात् समर्थानां नन्तु

राजयक्ष्मण्यपि गरीयस्त्वमनुपपज्यानिरोगस्य समूहत्वा-

त् . . . . . . स्नूतं ह्य ग्रहाधिकारे राजयक्ष्मारो-

गसमूहानां तस्मान्नेदमुत्तरं साँप्रतमिति, तन्नान्डपाङ्ग-

त्वात् कुष्ठेषु भयोपपत्तेः। कुष्ठं खल्वनुषङ्गित्ति दोषजं च ते-

नानुपाङ्गित्वात्।

तस्यावश्यं भाविन्येवान्यरोगापत्तिस्ततस्तेषु भयेक्रमते, अनुषंगत्वं रोगसमूहताच तस्मादनवद्यास्सूत्रप्रवृत्तिः।

किंचान्या . . . . च बहिः परिमार्जनादेरुपक्रमस्य यक्ष्मादिरोगदोपशान्तये न दोषदृष्टं . . र्थं यथाकुष्ठेषु वमनादिशुद्धकायस्य त्वर्थमात्रविशेषदोषस्य . . . . बहिः परिमार्जनाख्यत्कार्मकं किंचिदिति सूत्रकारप्रवृत्तिर्दर्शयति - ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते, नहि तासां दोषाणां शोधितावशयानां सद्यास्सिद्धिर्भवति, तेषां तस्मात् . . .

. . वमनादिकर्मणामनन्तरं कुष्ठेनरं प्रदेहानुपन्यस्य तामः।

आह - आरग्वधादियोगनिर्देशो लक्षणलक्षितवाद्रोगाणां युक्तः, लक्षणं न खलु लक्षितस्य रोगस्य जघन्यं भेषजमुपादीयत इत्येषानिर्देशास्ता सूत्रव्यवस्थाने चेह पुराकुष्ठानि तल्लक्षणं वा किंचिदुपनीतं तस्मादारग्वधे . . . निर्देशो नानुरूप उच्यते - न भाविष्यद्वृत्ते अप्रातिवार्थमिदं भवान् प्रतिनिवारयति, यस्माद्भविष्यतामभ्यातङ्कानां पथ्यानि विधीयन्ते, यथास्वस्थानां वमनादिसमुपधानं भविष्यतां यक्ष्माणामनुत्पत्त्यर्थं प्राप्तिहैमन्तिकदोषचयं वसन्ते प्रवाह . . . -ब्दयावत्प्राप्नोति रोगानृतुजान न जानुत थामाधव प्रथमे मासीत्यारभ्यं यावद्रोगास्तथा न जायन्ते, प्रकृतिरथैं पुधातु पुनर्यापूर्वरूपंविकाराणां सूक्ष्मप्रादुर्भविष्यता याक्रिया क्रियत इति तथा पूर्वरूप दर्शने ज्वरादौवा . . . . मपकर्षणं वा वेक्षणं च नाम तन्त्रायुक्तिरिष्यते, तद्यथा तथास्तेशयोगशतं फले ष्वेका

तक्तौ युक्तौ तादिह वर्जयितव्यम ।

आह - स्वचिकित्साकारि योगव्यपदेशो न्याय्यः कुष्ठचिकित्सायां हि प्रसूयमानायां स्वा . . . स्ते षां योगानां इति कृत्वा कुष्ठयोगानां . . . द्वीधारंभः क्षम: । नन्विह तत्कस्मात इह क्रियन्थस्त इति संशयो न सम । . . . किंचित्कृच्छ्राणां व्याधीनां । चिकित्साबाहुल्योपदेशस्याबाधकत्वात येन कृच्छ्रोपायवर्तनं योगस्तेषामनेकात्युपधीयमाना . . . बाधितुमतश्च हित्वा च्छमधिकारमन्यत कुष्ठचिकित्सायां निरदिक षत, कथं तस्य दुरुपक्रमता द्योतिता भवेदन्यथा स्वास्मिन्नेव प्रसङ्गे यावद्यस्य चिकित्सा कल्प्यते, तावांतेन क्षीणाव्याधास्यलनेह । तस्मादेतमर्थं द्योतिकृतामिह योगोद्भावनं . . . आह — . . .

कुष्ठघ्नत्वादिहादावनुसंहारः कस्मात्खादिरस्य खलु विशेषवत्कुष्ठघ्नत्वमग्र्यापवादेनैव व्यवस्थापायेता किमिति स एवादावेिह नोपसंहृतो यदुतारग्वध इत्युच्यते, न तक्तो तस्य श्रेष्ठ्य प्रसिद्धः खादिरस्याग्र्याभिधानादेवनिरूपिताश्रेष्ठ्यासिद्धो . . . नोति कृत्वा न पुनरिह व्याक्रियते, किंचापरं त्वमन्यस्य श्रैष्ठ्यात मादिरस्य श्रैष्ठ्येवक्य . . . विप्रतस्यात . . . .

इस्त दर्शायमाद्याभिधाने प्रयासः, संयुक्तः खादिरस्यासंयुक्तस्य कुष्ठघ्नत्वे प्राधान्यमारग्वधस्य तु संयुक्तस्यान्येवमर्थमाविर्भिवकीर्षा . . . वानित्ये आह-असमासकरणं कस्मात समस्तान्येव कस्मान्नाधीता आरग्वधैलगजकरञ्ज इत्येवमाद्युच्यते - सर्पैस्तैलो-

स्नेहसाध्यानां कुष्ठानां एतैरेवारग्वधादिभिस्संस्कृत्येति सर्पिष्यपि प्रकल्प्येत।

आह— अन्ययोगसंभवादि एतस्माद्यदान्येऽपि योगाः कुष्ठानां निग्रहाय सन्ति तेकिमिति न संख्याता इमे तु संख्यायन्त इति संचक्ष्महे— प्रकृष्टत्वात एषां खलु कुष्ठोपदेशास्तैः प्रकृष्टमपेक्ष्यमाणान्तस्माद्धेतोरेषामत्र ग्रहणम्। ततश्च तमग्रहणं प्रसक्तवानन्येऽपीहि तन्तो सान्तोसिद्धाः सिद्धान्तराश्च योगाः, इमेतु सिद्धतमाः उतवा यस्मादिमे सर्वकुष्ठहराः कुष्ठानि कृच्छ्राणीत्यनेन वचनात्। नुदन्तुः किरिपपामाविचर्चिकादीनामपि कुत एव भवत्युपशमस्तस्मादेषां न कार्यमभिधानमिति नाविशेषेतत्त्वमन्ये सामर्थ्याभिहेतु प्रतिनियता व्याधौ योगाः। इमे कुष्ठानां चान्येषां च परस्परविलक्षणानां व्याधीनां भगन्दराणां अपच्यादीनामतश्च सिद्धतमा अन्येतु, तमग्रहणस्य प्रयोजनं सर्वमेवाहि मुनिव्याहृतं योगाः सिद्धतमानश्च चमाचार्य उत्सहने एकमपि द्रव्यमसिद्धमुपनिबद्धं. किन्न तमग्रहणादेतत् प्रकाशयांबभूव. हीनमध्योत्तमाये व्याधयस्तान् यदल्प . . . पलेव्याधौ साधनं तत्सिद्धं युद्धबले तत् सिद्धतमामिति भवेत्।

- . अथ उत्कृष्टबल व्याधिनिग्रहसमर्थसिद्धतमो योगस्स . . . नाहि नियोक्तव्यः कस्मादिति सम्पन्नतमत्वा या ऽऽ रनरस्तस्य व्याधेर्विघातमाचरिष्यति . .

(न्त)
कूमोऽनप्रातिषेधान् प्रतिषिद्धमेतद्धक्रमबलव्याधौवैकमौषध्यं तद्धीनबले व्याधौ . . . . व्यप्रत्यवा-

तुशरीरमेव पराकुर्यात्। तद्रागमोहितेयदा खल्वव्याधित-

स्तमुपमासादयति तं महादोषं मत्वा संशोधनकाले ती-

क्ष्णसंशोधनं प्रयच्छन्तो दोषमिति निर्हृत्य शरीरमस्य

क्षीणवन्तीति निदर्शनमात्तं हि . . . . जानन्नपि

दुःशक्यत्वाग्नेयादौषधं हीनबले व्याधौ अपचार्यमाणं

दोषमेवावहन्ति — अकारणात् स्त्रीवृद्धबालानां मृदु

चिकित्सितं अप्रदिशन्नग्निवेशेन . कालस्माद्युक्तिमदु-

पनीतमाह योगान्निवेशात् संख्यानर्थक्यं यदेव . . . .

. . योगाः प्रस्तुताः।

नन्वेवं सतिवा . . . . तस्मादेव योगा इत्यस्मि-

न्नर्थे न ज्ञानं त्वपकृष्टमतिरपि संप्रयोजनायिष्यति. उ

तवा व्याख्याधर्मोद्भावनार्थं . . . . व्याख्याने . .

. . . सर्व . . . . स्तद्व्याख्या धर्मा इहोद्भावयिष्य-

न्ति द्वात्रिंशदिति संग्रहे संख्याप्राप्तेः . . . तत्र तावद्यो-

. . यद्योगोपदेशे आरग्वधे ब्वेलगजः करञ्ज इत्ये-

वमादि. एषा विस्तरव्याख्या इहाति जास्सिद्ध याम्बा-

साद्वा . . . . पिण्डव्याख्य . . . . नैकं प्रयोज-

नाभिनिचेतस्या . . . कांक्षा प्रयोजनवत्यो हि चिन्ता

अवाभि . . . . परेषां भवति. तस्मात् संप्रधार्यतां. वि-

विधव्याख्याने प्रयोजनमिति ब्रूमहे — निश्चयबला-

धानार्थं विस्तरे हि सम्यग्धमत्नो वासिनः पिण्डो . .

. . . . यमुत्वा . . . . .

ध्वत्य पिण्डस्यार्थं परिमाणो यो विस्तरो व्यकुशल बुद्धिभिर्निर्ण-

कुमर्थं पिण्डप्रत्ययार्थं तस्साधीयो . . विद्यं व्याख्यायोजन-

मिति॥ आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः॥